

12015

3623к

ЕРКЕГҮЛ АРЫҚҚАРАҚЫЗЫ

ӘНГІМЕЛЕР

ЭССЕ-ЕСТЕЛІКТЕР

ӘДЕБИ СЫН, ЗЕРТТЕУ

ТҰМАР МҰҢ

110010/50031

ЕРКЕГҮЛ АРЫҚҚАРАҚЫЗЫ

ТҰМАР МҰҢ

Әңгімелер

Эссе-естеліктер

Әдеби сын, зерттеу

УДК 821.512.122 + 82.512.122.09

ББК 84 (5 Қаз)

А 86

«Көкше» академиясының Ғылыми Кеңесінде талқыланып,
баспаға ұсынылды.

Пікір жазғандар:

М.Ә. Топашов – филология ғылымдарының кандидаты,
«Көкше» академиясының профессоры

А.Т.Қажыбай – филология ғылымдарының кандидаты,
«Көкше» академиясының доценті

Арыққарақызы Е.

А 86 Тұмар мұң. Қысқа әңгімелер. Эссе-естеліктер. Әдеби
сын, зерттеулер. / Е. Арыққарақызы – Көкшетау: «Көкше»
академиясының баспасы, 2015.– 288 бет

ISBN – 978-601-206-084-3

Еркегүл Арыққарақызының оқырман қауымға ұсынылып
отырған бұл кітабына „Жан дауа”, „Сағыныш”, „Өмірзая”,
„Запыран” сияқты философиялық әңгімелері мен мифопоэтикалық
ірім мен ырғақ, мистикалық болмыс, бояуға құрылған „Күн
қызы”, „Нәр”, „Тұмар мұң”, „Қызық лебіз” туындылары енгізілген.

Ал, еңбектің екінші бөліміне «Жақсының жақсылығын айт...»
топтамалы эссе-естеліктерінен «Жақсы адам – басқаға жақсылық
жасаған адам», «Әке сенімін ақтаған», «Өткен күнде белгі бар...»,
үзінділері ұсынылса, үшінші бөлімінде «Алтайдан ұшқан ақиық –
Ақыт ақын», «Жүрші әке, намазға жығылайық!», «Монғолиядағы
қазақ әдеби сыны» т.б. жаңа ғылыми мақала, зерттеулері
топтастырылып отыр.

Еңбек әдебиет сүйер, сөз мәйегін таныр көпшілік оқырманға
арналады.

УДК 821.512.122

ББК 84 (5 Қаз)

ISBN – 978-601-206-084-3

© Е. Арыққарақызы, 2015

АЛҒЫ СӨЗ

Өзінің тұщымды әңгімелерімен жан жадыратып, жақсы әсерге бөлеп жүрген Еркегүл Арыққарақызының бір топ мөлтек әңгімелерін оқып шықтым. Олар: „Күн қызы“, „Әбу“, „Қызық лебіз“, „Запыран“, „Жан дауа“, „Нәр“, „Тұмар мұң“, „Өмірзая“ т.б.

Осылардың ішінде „Әбу“, „Запыран“, „Жан дауа“, „Нәр“, „Тұмар мұң“, „Өмірзая“ әңгімелері „Жұлдыз“ журналының 2011 жылғы №2 санында жарияланды.

Еркегүл әңгімелерінің аяқ алысы ширақ, ой-сезім үшқырлығы басым. Кәнігі прозаның тіл бедері менмұндалайды. Жанр табиғатын жақсы игерген қаламгердің кең тынысы сезіледі. Шымырлап, қайнап жатқан дүниенің сыр-ұштығы Еркегүл кейіпкерлерінің ішкі жан-дүние толқынысы, ой-сезім бұрқағы арқылы оқырмандар назарына жайып салынады. Көңіліңді баурап, ой-сезімді еліктіреді. Автордың көркемдік танымы өз тереңіне тартып, сарабал сана түкпірін шымырлатады, шамырқандырады. Оқырманның ой, сезім, қиял дүниесін дүр сілкіндіріп, тыншу бермес, алапат нұрлы ағынның селіне тап қылғандай, бей-жай, самарқау көңілдің тынышын алғандай, ойран-асыр ететіні бар. Автордың көркемдік көкжиегі, ой тұнықтығы, сезім парасаты жаныңды шабақтап, ой-қиялыңызға қозғау салып, әлдебір нұрлы әлемге, сәулелі дүниеге үмсындырып, арбайды. Бір сәттік сәуле-ғұмырдың болмысына үңілдіріп, адам жан-дүниесінің таусылып болмас, мәңгілік сауалдарына жауап іздейсің.

Бір ерекшелігі Еркегүл әңгімелерінде авторлық таным, сезім сырлары, шындық сипаты өз болмысын толық ашпай, жадағай, жалаң күйде көрінбей, жартылай жұмбақ, емеурін, түспал тәсіліне құрылып, ақиқат сырын өзі жасаған көркемдік, поэтикалық әлеміне бойлату арқылы ұсынып отырады.

Анық байқалған бір жағдай: Еркегүл әңгімелерінде қазіргі жаһандық әдебиеттегі постмодерндік үрдіс, әуен, сыр-сымбат бар. Кейде автор өзі жасаған поэтикалық әлемнің иррациональдық қабатына тым терең бойлайды. Сондай жағдайда оқырмандар

әлемін де ескеріп, реалдық ситуация болмысының кеңістігі мен ахуалынан хабардар етіп отыруды ұмытпаса болғаны.

Мистикалық, мифопоэтикалық палитрасы басым әңгімелердің бірі – „Күн қызы”. Дағдылы оқиға желісі жоқ. Кейіпкерінің жан әлемі, жан сыры ғана бар. Ішкі болмысының жан жұмбағы бар. Ой мен сезім өз тұңғиығына тартады.

Жан драмасы, жан трагедиясы „Әбу” әңгімесінде жақсы өрілген. Кейіпкерінің сергелдең тағдыры шамырқандырады.

Жастардың өзіндік қызық мінез-болмысы, психологиясы „Қызық лебіз” әңгімесінде көрінеді.

Осынау тіршілік болмыстың бір сәттік жалған сипаты мен бұралаң болмысы „Запыран”, „Жан дауа” әңгімелерінде сыр үштығы болып тартылады.

„Нәр” мен „Тұмар мұң” әңгімелерінде де мифопоэтикалық иірім мен ырғақ, болмыс, бояу бар.

Қатпары қалың кейіпкердің бірі „Өмірзая” әңгімесіндегі – Тамыржан. Тағдыр соққысын бір кісідей көтерген осынау әйелдің ішкі тіні берік. Тағдыр дауылына төзімді. Қалып, болмысы бөлекше осы бір әйел өзіндік ішкі жан сырымен оқырмандарын өз тұңғиығына тартып, баурайды.

Ішкі жан трагедиясымен көңілге қаяу мұң ұялататын Тамыржан тағдыры, болмысы әңгімеге тақырып болып отырған өмір зая сөзі арқылы оқырмандарын тіршіліктің осындай түйткілді пәлсапасына әкелгендей.

Қорытындылай сөйлесек, қазіргі қазақ прозасына лирикалық, пәлсапалық сипаттағы әңгімелерімен жарық етіп көрінген Еркегүлдің қалам қуаты ширақ, поэтикалық өрісі кең де, тынысты. Алдағы уақытта да біз Еркегүлден ой мен сезім дүниесіне еркін шарықтата беретін сәтті, өрелі туындылар күтеміз.

Жәмбек Сәбит Нұрмағамбетұлы
доцент, филология ғылымдарының кандидаты

ЖАН ДАУА

Алладан адамзатқа берілген алғашқы ақыл – нұры бөлкім осылай сезілген шығар? – деп өз-өзіме сұрақ қойдым да, дереу мен ақылдан алжасқан шығармын деп ойладым.

Қақ төбем екіге жарылып кеңістіктегі саф ауаны сезе түйсініп тұрған сияқты. Екі көзім жұмулы, ұйықтап жатқан да сияқтымын. Бірақ көкірегім сайрап тұр, санам сол қалпы ояу. Түс емесіне күмөнім жоқ. Міне басым, міне қолдарым, иә, бірін-бірі сезеді. Демек, бәрі рас... Оң жағымда ұлым, сол жағымда қыз балам тәтті ұйқыға шомылған. Кереуеттің шетінде жан-жарым, әйелім ақырын ғана тыныстап қара барқыт тұн тыныштығын жамылған. Үстіне жартылай жамылған атлас көрпенің бір шеті суси сырғақтап төсектен төменірек түсіпті.

Ақын жігіттің өзіне осы көріністер төбеден үңіле бақылап тұрғандай сезілді. Бір сәт жар көрпесін көтеріп алып қымтап қойғысы келді. Бал ұйқыға балбырап жатқан балаларын аялы алақандарымен сипағысы келеді. Бірақ... Қолынан келмеді. Өзі олардан тым алыста тұрған сияқты. Неге екенін де түсінбеді. Әлде суынып кеткен бе? Неге?

...Сүнғақ бойлы, ашық мінезді, жайдары жарының көрген адам көз тоқтатарлықтай сымбаттылығын іштей мақтан тұтатын. Өмірдің аты – өмір. Осы бір ғұмыр атты жалған дүние пендесіне әр күн сайын әрқилы бетін ашады. Сан құбылған бұл фәниде жарының ақылға бай, атақты жерден шыққан әйел болып жолыққанына көңілі тоғайып қалатыны рас.

Сонда, санаға салмақ түсіріп алшақтық араласатындай еш себеп жоқ.

Аяқ асты бір әзәзіл ой сап ете түсті. Әп-сәтте тұла бойы тітіркеніп шошып кетті. Жоқ, мүмкін емес! Әлі ерте емес пе. Оның үстіне екі баламның тағдыры не болады. Ерте, тым ерте ғой...

Қай - қайдағыны ойлап не болды маған?!

...Соңғы кездері мазасыз ойлар қаптап кетті. Біраз демалып тынығу керек – деп күбірледі, өзін-өзі жұбатқысы келгендей Ақиық. Ертең ерте жұмысқа бару керектігін тағы есіне алды. Ұйықтау керек. Бірақ әлгі бір сұм ойлар тағы қаптап бас көтере бастады...

– Шынымен-ақ, алданыш. Осынша жалғандықты сезінгенімнің сыры неде. Әлде үлкендерден еститін Алланың сездіргені ме?! – деді, өзінен сұрай сыбырлап. Тағы өне бойы түршіге қорқынышқа бой алдырды. Әйтеуір бір арпалысқа түсті. Ішкі әлемінен біреу үн қатып қарсыласып отыр. Бұл іштей өз айтқанын, өзінің сұрақтарын қойып әлдекіммен қатарласа тілдесіп отыр.

Көше бойлап келе жатқан Ақиық бір сәт айналасына көз тастай қарап еді, еріксіз бір қимастық сезімге бой алдырды... Өзімен қатарлас келе жатқан ешкім болмаса да дәл жанынан шыққан оқыс дауысқа селт ете қалды. Құлағының түбінде сақталып қалған үн „әлі ерте ғой, неге асықтым” – деп жаңғырығып тұр. Ой ауанына шырмалған жас жанының дауысы екенін енді ғана аңғарған Ақиық сасқалақтап жан-жағына жалтақтай қарады. Бір тілегім бар – деді, тағы да жан әлемімен қарсыласа. Осы сәтте бірін-бірі қуалай ойнап, күміс күлкіге шомылған қос балдырғанының дауысы құлағына келді. Осылардың жанында отырғаным мынау, соншама алыста отырғандай әр түрлі ойлар қалай келіп отыр маған, – деп тағы сұрады. Іле - шала: Қос қанатым қатайса деп едім. Соны көруге сызығымды жеткіз! – деп, Алладан сұрады. Бозамық бояуға малынған бозғыл түске бой алдырғысы келмегендей орнынан көтерілді.

Магнитофонға жаңа шыққан кассеталардың бірін қосты. Жабырқаған жанына бір сәуле шашырағандай қуат сезілді... „Жанарлардан тіл қатып жүректерді жырлатып, Өмір атты айдында

мың бұлқынып бір батып, шын сую де бір бақыт” – деп аяқталған ән әуезіне қосыла ыңылдады. Дауысын естіп қуанып қалған Ақиық есіне күйтақандай қара қызды алды. Жаны жадырап бір сәт өне бойына жылылық лебі сезілгендей болды..

– Оу, махаббат, не деген киелі едің, – жанымға жетпей жатқан, жанымды жалғызсыратқан да сен екенсің ғой! Қашан сені жоғалтып алғам?! Мүмкін, жанымда жүрген шағымда таба алмаған болармын. Махаббат?!

Ән әуені тұла бойын түмшалап жасырған мұңын сыр сандық құпиясынан ақтара салғандай күйге бөледі. Қара қыз, қара қыз сен менің періштемсің, Оны өзің білмейсің, сезбейсің!–деді қуаныштан жүрегі жарылардай шаттанып...

...Жастық шақтың жалынды шағы алыста қалғандай сезілді. Сағыныш деген қандай күдіретті сезім. Өткен өміріне қайта оралғандай күйге бөлейді екен-ау?! Осы күндер қашан сағынышқа айналып кеткен. Әнді қайталап тыңдады.

Кішкентай қаршығадай ғана қара қыздың бойына Алла қандай қуатты дауыс берген десеңші – деп танданды ішінен. ...Жаным, періштем, тұрған түріңнен сенің айналдым, Қара қыз! – деді, Ақиық жан сырын жасыра алмай. Құйқылжығта салатын қоңыр даусыңның жағымдылығы, жайлылығы жанға рахат сыйлайды ғой, Қара қыз.

Жайдары жаз жамалындай жазира жаратылысқа ие қоңыр даусың жан шуағына бөлейді-ау, Қара қыз! Жаным жалғызсырап барады. Сенің даусыңның толқын қуаты жанымға дауа, Қара қыз.

Әнші қыздың күдіретті дауысы:

„Кім екен мені өзіңе дуалаған?!

О, тоба!

Мен неғылған өлермен ем?!” – деп келіп, аяқталар шақта Ақиық та қосылды. Ән әуені сезімнің селін, сенімнің тінін ағытқан сәтте жас жігіттің жанына ерекше күш бергендей болды.

Бойды билеген бозкемік ойлар шеруі тағы бой көтерді. Ойлы-қырлы орағытқан ойлардың шыңырауынан жан - тәнін арашалар пәрмен берсе екен...

Таңның атар шағымен арпалыса асыққан Ақиық аз аялдауға да шамасы жетпей тездете киінді де үйден шыға жөнелді. Тез кездескісі келді ме, жанына жылу іздегені ме өзі де түсінбеді. Әйтеуір дүрсілдей соққан жұдырықтай жүрегінің бұйрығын екі етуге дәрмен жоқ, соған қарай ұшып келеді...

Жаңбырдан кейін айнадай жарқырап жатқан қара жол бойында сырғанай жүйткіп келе жатқан жеңіл автокөлік. Артқы орындықта домбырасының қос ішегін алма-кезек саусақтарымен іліп-қағып әр пернеге әлсін-әлі әуез қоса ыңылдап салған жайлы дауыс Ақиық жанына жайбарақаттық сыйлап, бір жасап қалған еді.

Бүгін міне, сол сәтті есіне алғысы келгендей тағы да жолға шықты. Бірақ... Көлденеңінен көлбей берген көк пері елес жол кесіп, бар болмысына күдік кіргізді. Екі көзі шоқтана жанған, құйрығы қиық қап-қара мысық иен даладағы ағаш арасынан оқтай атылды. Бір-біріне жол беріспей, аңдыса арпалысқан қас-қағым сәт сондай ұзаққа созылып кеткендей болды. Жан-жағына аландай қарап аласұрған жігіт жолдың келесі бетіне көз салғанымен „әлгіні” көре алмады. Осы нағыз... нағыздың өзі емес пе? – деп ойлай бергені сол еді...

Қателеспеді... Бәрі де тәмам...

...Бисмиллаһ, бисмиллаһ!!!

30.10.2003.

САҒЫНЫШ

*Аңызғаққа шаң шудасы түріліп,
Сол татырдың беті кеткен тілініп.
Қалтырайды жұлма-жұлма сағыныш,
Сексеуілдің бұтағына ілініп.*

*Құмдақ дала. Дода-дода күзгі уақ,
Қаңбақ өтеді бір жыраға «мызғып» ап.
Сары белде сары орамал бір қыз тұр,
Айдай жүзін ыстық моншақ сызғылап.
Көкей Жаңжүзұлы.*

Тағы да сол жерге келді. Күту үшін.

Жапырағы сарғыш тарта бастаған еменнің саясындағы ағаштары қурап, өңінен айырылған ескі орындық. Орындық арқалығына ойылған жазулар әлденеше жылдардың ізі. Қашан қашалып таңбаланғаны, кім жазғаны зымырап жатқан уақыт ағысының қойнауына сіңген құпияға айналған. Бүгіндері беймәлім сырын сыралғы етпей сақтаған сиқырлы дыбыстар сияқты сартап сағыныштың сазынан ғана елес беретін белгі іспеттес.

Айшөрек артына бұрылып орындық арқалығына қарады. Осы орындықтағы әрбір өзек пен өрнек көзіне оттай ыстық. Тек осы орында ғана отыз бес жыл, тек осы саябақта ғана отыз бес жыл ғұмыры өтті. Күтумен. Келіп қалса көрмей қалып жүрмесін деген ізгі үмітпен. Отыз бес жыл көкірекке толған сыр мен мұңлы сағынышты, арайлы асқақ арманын бөліскен ғапыл уақыт.

...Жарты өмірін ұрлаған, қиял қуып, тәтті мұңға, тылсым сырдың жетегіне бөленіп, сағыныштың қамқа тонын жамылып, жанарлардан үміт шоғын жандырып, жабығыңқы өмірінің мәнін мәңгілік отты сезімге айырбастап жалғыз жарты, жарты да емес һәм екеу болып елес өмірге жұтылған жарты ғұмыр өтті.

Сол елес, сол сұлу бекзат бейне... бір күні анау күз өмірдің сарғыш тартқан алтын жапырақтарының сыбдырымен ілесе келіп құлағының түбінен ақырын ғана сыбырлап, „Мен келдім, Айшөрек!“ дейтін сияқты. Бұрылып қараса... сол баяғы сұлу да маң төре, сол баяғы ғалиқалы сабырлы қалпы, құдай-ау, тіпті мына уақыт деген өлшеуіштің тізгінін тоқтатып қоярдай, ...әлі ...әлі де болса бұларды күте тұрардай... өздері де, не тәйірі, қартаймай мәңгі, мәңгі бірін-бірі асықпай күтіп, жасарып жүрердей...

Жан әлемінің бар сұлулығын қос жанарына жинаған, ақшыл түстес көзілдірік әйнегі де сол жарқын жанарынан төгілген

шапағатты жасыра алмаған. Сол баяғы, бекзат бейне, сол баяғы ақиық, байсалды болмыс.

Жаны нұрланды... өмір кітабының сарғыш тартқан әр парағы сағыныштың сартабына сарғайған, сары алтын түстес әріппен қашалып, сары баяуға малшынған, мұңлы да болса тәтті сағыныш күйіне айналған... өмірінің әр сәтін... өмірінің сарғайған алтын күзін адал ақ арманына арнағанына... мәңгілік арнағанына...

Жаны нұрланды... Осы ескі саябақтағы емен саясындағы ескі ағаш орындық екеуінің ең алғашқы ең соңғы тіл қатысып, сөз байласқан сәттеріне куә болған, дәл сол мезеттен бері жастықтың жалынды жаз шағын күтуменен күз өмірге алмастырған, әр кеш сайын қолына жазған жаңа хатын төрт бүктеп – сезім кілтін бос қойып, сері қаламын қайқандатып ой маржанын отты жалынға орап, ешкімнен де именбей бар әлемін жан әлемін ақ қағазға ақтарып, „жаным” деген жалғыз сөзбен қос жүректі жылытар, қос тілекті ұғысар сәтке асығып келіп, жауынға да, дауылға да қарамай, қайтпай өткізген жас ғұмырының жалынды сәті, жанының жас үміті босқа өшпегеніне... мәңгілікке біржола күте беретініне...

Тек сол ой, сол сезім басқа ешқашан... ешуақытта... басқа біреу мұның жастық өмірінде де, сағынышқа айналып сағымға жұтылған сары күз өмірінде де болған емес...

Бәлкім... соңғы үміті үзілер сәтте... „өзекті пенде өкінішсіз болушы ма еді?!”, сол оқиға есіне еміс-еміс келе бастады...

Өң-түс екені, өткен өмір елесі екені, әлде не еді?!

Әйтеуір құпиясы тым терең, тұңғыық бір күй. Өзі „Алланың сынағы” деп жорыды.

...Сол күні қаңғалақтап қаңбақша ұшып жергілікті басылымдардың біріне барды. Пенде шіркін „әр табалдырықты аттағанда не күтіп тұратынын білмейді”. Сол жерде тұңғыш рет емес, әйтеуір осы жігітпен ойда-жоқта ұшырасты. Өуелі көзіне жас кезіндегі қалпын елестетті. Алғаш кездескенде мойнына мінгізіп алған алтын асықтай қызы, сымбатты сұлу жары қасында еді. Содан кейін... жолыққанда Ақберенше айтқанда, „саусақтарының ұшында тірі пендеге көрінбес алтын қауырсын дірілдеген” арындаған асау қалам, арғымақ–шабытты ол ел-жұртына танымал тұлға болып қалыптасыпты. Жақын барып амандасып еді танымаған сыңай танытты. Содан бері де біршама уақыт өткен еді.

Бұл жолы күтпеген кездесу болды.

Қала сыртындағы адам аяғы аз саябақта екеуі отырып әңгімелесті. Бірақ сөз сөзге жуыспай, ой оймен қиыспай әңгімедүкен қызбады.

Бұл кеш қыз үшін қиянатты сұраққа жауап таппай тығырыққа тіреліп, далбаса күй кешкен, бәлкім, өмірдегі өзінің шындығымен бетпе-бет келген сәт болды. Жан сарайын әлем тапырақ етсе де ақтала алар шамасы да болмай әуреге түсіп еді.

– Сенің жеке өмірің қызықтырады!–деген күмәнды сұрақ қыз жанының жарасын тырнап өткенін сезімтал жүректі ақын сезді ме екен сол сәтте?!.

Осыдан бастап жалғыз басты емес... Әйелге ақынның бар ниетті ақ жолға бағыштаған ақ қанат жырлары арнала бастады.

Өлең... Сөз... Өлең сөздің қуаты...

Сол сезім... сөз құдіреті еліткен сұлу сезім...

Жаралы жүрегімді қансыратып өшірме?–деп жалбарынды өуелі Тәңірден, содан соң ақыннан.

Бүгін түс көрді. Сары алтынға оралған су перісінің жанына жантайып жатқысы келді. Алау нұрдың жылуын жанымен сезінгісі келді. Жанды пенде болып жаралғалы бері жанына жетпей келген жылуды осы періден табатындай сезіледі. Ол қос қанатын жайып жанына тартады.

Шіркін-дүние... Сол жылуға жанын біржола бергісі келеді, сол алтын нұрдың шұғыласына бөленгісі келеді. Бірақ, байыптап қарап еді, басы адам тектес, бірақ жануар текті тұрқы бар мақлұқат екен. Адамға ғана бұйырған сезім патшалығына аялдап көрмеген жаратылысы, адамның сезімімен ойнағысы келетінін жасырмайды.

Бұл жан-дәрмен су перісінің алтын шағылысқан сәулесінен алшақтай бастады. Ол отты қанаттарын жарқ-жүрқ еткізіп жая салып қызға ұмтыла түсті. Қатты қысып, қанатына тартқысы келетін тәрізді.

Қыз қатты қорыққанынан артына қарай-қарай жүзіп келеді. Көз қарықтырар алпауыт шұғылалы алтын қанат су перісі өкшелеп жүзіп өне-міне жетті-ау деген кезде...

Кенет көк мұнар мұхит аралын алысқа, тым алысқа қалдырып сар татыр шағыл құмға кез келді.

Енді артына бұрылып қарауға жүрексінді.

Сырғып өткен уақыттың тағы қанша сағаты соққаны белгісіз.

Сол татыр, сол шағыл құм, сол оқиға бәлкім, бәлкім...

Қос ғасырдың тоғысында Әз-Ұяның төрінде байырғы түркілердің Қара шаңырағын еншілеген Қазақ жерінде ел

астанасының қазығын қадап, аяғын тәй-тәй басқан баладай қаз тұрып, қатар тізіп, аз ғана уақыттың құмсағатын жылжыта беріп, төңіректегілермен терезесін тедеп, тыныштық пен татулықтың төл нышаны мәрт мінезді дархан далада мәрмәр тастан көз жанарындай мөлдіреп бой түзеп әсем шәр салынды.

Бұл жаңа ғасыр көшіне ілесе келген Қазақ Елінің жаңа Астанасы еді.

Жадыраған жаз күндерінің бірінде туысқандарының жеңіл көлігіне отырып Астанадан жиырма-отыз шақырым қашықтығы бар кішкене ауыл іргесіндегі Сары бұлаққа су алуға барған.

Бұлақ басына келгенде бұлар кәдімгі алып адамдарға тап болды.

Екі жүз, үш жүз литрлік бөшекелерге су толтырып тұрған алпамсадай жігіт ағасымен қол алысып амандасқан жездем одан әрменіректе отырған ақсақалға көзі түскенде таңданып қалды.

Жездей қол алысуға бұрыла бергені сол еді ақсақал орнынан ылып етіп жылдам ұшып тұрды да үпір-шүпір болып таңданысып қалған бізге қарай адымдап келе жатты. Мұндай алып адамдарды ұшырастырғанымызға барлығымыз аң-таңбыз.

Ел астанасының айналасына алыс-жақыннан көшіп келіп қоныстана бастаған адамдар бір-бірін жатсынбай-ақ „әу дегеннен” таныстықты бастап, ел мен жер тарихынан, тіршілік, қоныс жайынан сыр тартып „Еліміз, елдігіміз берік болсын, Отан тыныш, қоныс құтты болсын!” – деген бір тілекке ұйып, терең-терең тарих қойнауларынан сыр шертетін әңгімелер өрбітетін.

Ақсақал әуелден-ақ осы өңірді өзінің бірнеше атасынан бері мекендеп отырғанын зор үнімен, тамағын кенеп-кенеп қойып баяндап берді.

Бұлақ басына нышан ретінде темірден жасалған үлкен шаңырақ қойылыпты.

– Сарбұлақтың суының емдік қасиеті бар, жер астынан шығып жатқан таза бұлақ көзі. Осы бұлақ суының шипалық киесінің нышаны ретінде көне көз қариялар осы Шаңырақты қойған – деп, әңгімесін сабақтай түсті ақсақал.

Бірінші көргенде орасан ұзын бойлы, алып денесін тік ұстаған, шырайлы, қоңырқай жүзіне жарасқан қою қас, қалың қабақты қайсар тұлғасына қарап алпыстың асқарындағы ақсақал ма деп ой түйген Айшөрек, қарттың „сексеннің сеңгірінен шықтым” деген сөзін естігенде таңданысын жасыра алмады.

– Өзімнің атам өмір бойы осы Сарыбұлақтың ғана суын ішті, жүз үшінде дүниеден өтті, әкем де „Сарыбұлақтың суының қасиетіне ештеңе жетпейді” – деп, қысы-жазы ішуші еді, тоқсанның тоғызында өмірден өтті. Бұл өлкенің суы да шипалы киеге ие. Топырағы да қастерлі – деді, ақсақал.

„Ел іші – кеніш” дейді ғой, қарттардың айтуынша, бұлақ суының қаншама уақыт сарқылмай, тұнба, тұма қасиетін сақтап келе жатуының себебі, бұл өңір, осы Сарыарқа алқабы өте ерте замандарда түпсіз терең теңіз, тіршіліктің киелі бастауы болған. Ғасырлардан ғасыр өте теңіз суы суалып, тартылып қалған деседі. Мына жердің әр тасына қарасаңыз, балықтың қабыршақтары секілді бедерлі, бейнелі келеді, – деп ақсақал әр жерден бедер белгісі бар тастарды іздей бастады. Әлден уақытта қолына жинап әкелген мық тәрізді тастарды көрсетіп, – мінеки, – балықтың қабыршақтары тәрізді, құрамында кальций көп, өзі боркеміктеу келеді, бұларды үгітіп қаз-үйректердің балапандарына жегізсе жақсы тойынады, бұл жердің бұлағының бір тамшысы да, тастопырағының бір түйірі де жанға дәру, қасиетті – деді, ақсақал.

Содан бері, Сарыбұлақтың тұмасынан таралған көк мұнар мұхит дариясы тарих толқындарына сіңіп ғайып болғаны туралы аңыз-әфсаналар ел аузында айтыла ма екен деп елең-алаң күй кешетін ғадет таптым.

Содан бері, санамның сүмбіл сарайында сағыныштың сарғалдақтары бүр жарған-ды.

Иә, тарихтың талай толқыны, фәни жалғанның қайырлы құмсағаты уақыт қана төрелік ете алатын – мәңгілік алмасулар заңына бағынышты.

Ал, мәңгілік алмасулар заңын – бір ноқат белгі, бір нышан ғана айғақтай алмақ!!!

КҮН ҚЫЗЫ

– Күн! – дейді құстар да сайраған

– Күн! – дейді сәби де ойнаған.

Жердің де тілі бар: – Күн! – дейді.

Шөптің де тілі бар: – Күн! – дейді.

Ақ сәуле жарығы жетпеген,

Ақ сәуле жылуы өтпеген.

Бар ма екен биіктер, тереңдер?

Қорқамын, бар екен демеңдер!

Ә. Тәжібаев

Толқындана түскен қою қара шаштары бота жанар көздеріне сондай сұлу жарасады.

Ашаң жүзді, ақша бет болмағанымен қараторы хас сұлудың нақ өзі. Жайдарлы күлкісі де, жай жымыиысы да екі миығына ерке наз үйіре салады. Әдеттегі арулардай қыпша белі қиылып тұрған да жоқ. Есесіне етженділеу келген. Сенгіш те адал, пәк көңілді балалық бейнесі бет-әлпетінен-ақ аңғарылады. Бет-жүзін көрмесен де көзінді ала алмай әуре-сарсаңға салатын сиқыры бардай. Тұла бойы болмысы бар бояудың бедерінен, бар әдеміліктің әрінен, бар мінездің мінсізінен құя салған сымбатты мүсін тәріздес. Иә, иә... Тұла бойында тұлғаланып, тұтасып тұратын бір жұмбақ сыр бар. Басқа арудан басқаша. Бөгде бикеш атаулыдан бөлекше. Сол жұмбақтың құпиясына үңілдім. Үңілдім де тұңғыық бір тереңге ой тастадым...

Жайдары жаз нұрының шұғыласына жылынып Дала жатыр. Жап-жасыл пүліш жамылған. Күн – Ана бар мейірім жылуын бір сәтке ғана аяусыз төге салғандай.

Тосыннан бір ой келді. Көптен әуре-сарсаңға түсіп, ілдалдалап іздегенім табылған сияқтанды. Иә, сол сұлудың сыр жұмбағы...

Ару Күн-Ана алтын кірпіктерімен бар айналаны жадырата жылы шуаққа бөлеп, атырап атаулыны жасыл нұрға малындырған сәт...

Жанымды жылындырғын сәт...

Тіршілік атаулыға жылудың қуатын сезіндірген сәт...

...Маған үлкен ой салды.

НӘР

Екеуіміз келістік...

Рас, міне өзі шақырды, дауыстап. Қарағаным сол еді, не керек, бар айналам құлпырып жүре берді.

Ақша бұлттар арасынан сағымданып қана көрінген сымбатты да сұнғақ мүсін енді кәдімгідей болмысқа айналып алдымда тұр. Нұрлы мүсін, ерекше сүйкімді, сәні ешкімді ешуақытта қайталауы мүмкін емес. Ең қызығы, оны тек өзіме ғана сезуді берген, Тәңір! Тағы да алдымнан алып тұлға аңғарылады. Сол сәтте мен не істейін; тағы да кіріп-шығып жүрген есіме ие болудан қалдым. Қолымнан бар келгені бірденелерді сыбырлап-күбірлеп қана қоямын. Анда-санда бар жаныммен күлімсіреймін. Жаным рахаттанып бара жатса, басқа не келсін қолымнан?! Сөйлеу деген қайда, сөздің бәрін ұмытып қалғамын. Ойлау деген қайда, ойларым шатысып кеткен.

Алақтап айналама қарай берем. Бар әлемнің керемет күйге бөленіп құлпырып кеткеніне таңданамын. Басым тасқа айналып кеткен, еш...еш.... ештеңе деген ұғымға кіріп кеттім.

Әуелі Жер-ананың бауырынан жас талшын тамырлар көтерілді. Бар әлемге шұғыласын шашыратып тұрған күн нұрынан нәр ала жаратылған талшын-тамырға байланған үлдір алақай жапырақша әп-сәтте серпе көтеріліп шұғыла шырай шуаққа алқызыл алақандарын жайып, тағзым етті. Әр талына тамыры арқылы нұр сіңірген нәзік жапырақшалар арайы аяулы арудай бастарын оң иыққа сүйей салды. Құдды жанында бір Күн-зада күтіп тұрғандай. Оны ешкім елей алмайды. Ақиқатына келгенде жанында Нағыз Зада құшағына алып, бар игі жылылық қуатымен бойын балқытып тұр еді. Ақ әлемнің арайына малынып әуелі жалғыз, сол жалғыз болғандықтан да екі Жарық, жайнап-жанып тұр. Бірақ бұл Жарық арай ешкімге жылу бермек емес. Өйткені, ол...

15.04. 2005.

ТҮМАР МҮҢ

Ауада кәдімгідей тыныс алып отырмын, бірақ ауа жетпейді. Айналамда бәрін көріп отырмын... Бірақ көз-көңілім қанбайды. Шындығына келгенде сенбейтін сияқтымын. Бұл жерде тек Мені айтамын...

Ал Жан болса жапан түзде жалғызсырап, қаңғырып іздеп жүр... Жартыны... Таба алмай жүр. Жо-жок! Айтпақшы, тапқан еді, әлдеқашан бұрын жолықтырған. Бірақ, бірақ... бәрібір кеш, кеш те болса әйтеуір тауып алған болатын...

Үкілеген үміт жолындағы жалғыз жарық, сәуле шашыратқан шам шырақтың отты қаны ысиды, суымайды. Шырадай жанған сол сәуле сезімнің ең нәзік қылдарына дейін түгелдей жылу жіберіп түйсіндіре алып тұр, Бір ғажабы. Алпауыт апатқа тап болса да дір етпей, нәзік нүктешелерді бір-бірімен сабақтастырып жатқан жалғыз шуақтан шашыраған жібек жіптер мәңгі үзілмейді. Үзілсе де әп-сәтте өткір қуаттарының күдіретімен бір-бірінің сынық ұштарын адаспай таба алатын да тәрізді...

Енді кәдімгідей ойлансам бір ой келеді маған:

Ол жаттық. Көз көріп тұр, жатгікі. Мойындадым. Тәңірімнің алдында. Олай болса бір сұрағым бар: Жаттық неге менікі? Бұл тағдырдың маңдайыма қателесіп жазған жазуы ма, сонда, әлде қалайша...

Жүрек-ау, кімнен жауап ала аламын?!

Сезінген сұлу сезімім үшін саған кіна тағайын ба?!

Ал Ақыл, сенің есің, ойың қайда, Не болдық...

Аяқ-қолсыз болсаң да тапырақтап талпына бересің, қолың жетпейтініне көз куә, және ОЛ ӨЗІ куә.

Ессіз, бүлдіршін сезімім, алдында алаулап жанып от жатыр... Жануға барсың ғой. БАР. Бар онда...

ҚЫЗЫҚ ЛЕБІЗ

Университетті бітіргеннен кейін оқуды тағы жалғастырған біз үшеуіміздің жатақхана бөлмесінде бірге тұрған бір жылдық мерзіміміз аяқталды. Бірақ құдайға тәубә, достығымыз жалғаса берді.

Үшеуіміз дегенім – Қара қыз, ол өзі керемет әнші еді, сары қыз, ол бүгінде жас ғалым және мен.

Бүгінгі туған күннің иесі Қадірлі Қара қыз.

Жанымыздай жақсы көретін құрбымызға барып жан-жүрегімізден шыққан лебізімізді ғана білдіріп қайттық, ештеңе сыйлай алмай қайттық дегенім ғой.

Жан қалтамыздың тесілген шағына уақыттың да дөп келгенін қараңыз.

Бұл жиынға Сары қыз келе алмаған-ды, не керек, күйеуі жібермеді. „Тойға бару – қалта қағу” деген екен, ол данышпан.

...Бүгін сол өткендегі олқылықтың орнын толтырғымыз келді ме, сый-сыяпатымызды алып, Сары қыз екеуіміз қолтықтасып құрбымызға қарай бет алдық.

Мұғалімдерге арналған жатақханада тұратын құрбыларымыздың босағасын аттадық. Жұқалтаң қалталы мұғалімдердің тұратын баспанасы бізге мәлім емес пе? Бүгін бір үлкен өзгеріске тап болдық, тап болдық та таң қалдық.

Аядай бөлменің іші жап-жарық, алтын түстес сары бояумен боялған, жаңа линолеум, жан-жағына шұғылалы арайын жұлдызшалармен шашыратқан сәнді люстра. Таңданысымызды жасыра алмай сұрақтың астына алдық.

– Жөндеу жасалыпты ғой?

– Иә, бұл жатақханалар күрделі жөндеуден өту үшін министрліктен өте көп қаржы бөлініп, алты ай уақыт берілген екен. Бізге екі ай жасады, тез-ақ аяқтап шықты. Бірақ құбырлардан аққан су қабырғаларды сарғайтып кетті. Онымен қоймай әр бөлмеге сегіз мың теңге төлеу керек, ал екі бөлме иеленген отбасы бар жас семьялар айына он алты мың теңге төлеу керек. Мұғалімнің айлық

жалақысы жиырма мың теңге. Сонымен осындай бағаны кім қойғаны да белгісіз.

– Иә, „үй болмай күй болмайды” – деді, Мұнтаз сөзді басқа жаққа аударғысы келген сыңай танытып.

– Өткенде туған күнің қалай өтті?

...Шағын төртбұрышты үстел үстіне дастархан жайылды. Үш күрбы өткен күндерді сағынышпен еске алды. Әңгіменің көрігі енді қыза бастаған шақта Гүлден келді.

Жаңа достарымның бірі – деп таныстырды, туған күн иесі Қара қыз. Осы Гүлден өткен туған күн кешінде бірінші болып сөз алмағаны және төрден орын тимегені үшін өкпесі қара қазандай болып жүргенін де ескерте кетті.

Расымен, жақын досы болсам, сырласы болсам неге МЕН төрде отырмауым керек, неге МЕН бірінші болып сөз алмауым керек, неге МЕН... неге МЕН...—деп достық назын айтып жатты.

Осы әңгіменің жалғасын Мұнтаз естімеді. Ондай әңгімені тыңдауға қалайда құлқы жоқ. Жанындағы арқалықты орындықта отырған бүлдіршін сәбиін ұйықтатуға төсекке жатқызды.

Енді бұрылып өз орнына келе бергенде байқағаны: Жаңа ғана сәби отырған орынға ОЛ жайғасыпты. Өзінің жанының жалғасы – Ахат. Мұнтаз іштей риза болған кейіппен сәл ғана күлімсіреп қойды. Ә, келген екен ғой!

Дастарханда жиналған достарға барлай карап еді, ешкім де Ахатты елемеген сияқты.

– Жарайды, жаным – деді, Мұнтаз тағы да өз-өзімен сыбырлай тілдесе.

Әңгімеге ден қойып көріп еді, әлгі МЕН – нің дауы үлкенге ұласып кетіпті.

Гүлден күрбыны қостаушылар да табылған. Айтқандары да ақылды. Орынды-ақ.

–Әрине, бөтен адамға адам өкпелемейді, өкпелесе тек жақын тартқан адамға ғана өкпелейді—деді Наз.

–Достың өкпе-назына кешірімділікпен қарау керек. Дос болған соң кешірімділік, түсінушілік болмаса несі дос – деп достықтың теориясын түсіндіргендер де табылып қалды.

–Ана кісілерге сөзді неге бірінші бердің, неге оларға сөздің кезегі екінші берілді – деген өкінішті әңгімелер де айтылмай қалмады.

Сол сәт Мұнтаз жанында таудай болып отырған алып Ахатқа қарап еді, ол аса сұлуланып маңғаздана жымыып отыр екен. Екеуі өзара тілдесе бастады, бірақ олардың әңгімесін ешкім естімеді.

Мұнтаз:

–Мен де, мен де...неге өкпемді айта жөнелмеймін. Мен де сөйлегім келді, мен де төрді қаладым ғой?!

Аса салмақты бұрыла қарап, шапағат төккен жанарымен жартысының нұр дидарын аймалап:

– Тек сен ғана емес, бәрі... – деді, Ахат.

Мұнтаз:

– Неге маған өкпе-назымды білдіруге болмайды?! А-а?!

Ахат кірпияздана:

– Керек пе?

Мұнтаз:

– Иә, керек емес. Ең негізгісі–шын ниет, таза көңілден шыққан лебізде емес пе – деп ойлай бергені сол еді, Ахаттан әрідегі орындықта отырған Айкүн бұған бұрылып:

– Ойланып кетіпсің ғой? – деді.

Қара қыз бар, бәрі де „көп сөйлемейсің” деп жатыр екен, өз-өзіне енді ғана келгендей есін жиған Мұнтаз сөз кезегі берілгенін түсінді.

–Алыстан жеткізіп айта алсақ, аса қымбатты құрбымызға арнаған шын жүрегімізден шыққан шынайы лебізімізді білдіргіміз келеді: Жалпы **БАРЛЫҒЫМЫЗ** үшін, **БІР-БІРІМІЗ** үшін, **БІРГЕ ЖҮРГЕН КҮНДЕРІМІЗ** үшін, **БАРЛЫҒЫМЫЗДЫҢ БАҚЫТЫМЫЗ ҮШІН** – дейік, **ДОСТАР!!!**

ӘБУ

Жазмыштан озмыш жоқ. Құдайдың қу маңдайға жазғаны осы болса амалың қанша? – деуші еді, Әбу екі сөзінің бірінде. Ердің жасы елуге келгенде ел қатарлы бала-шағасының қызық-қуанышына бөленіп, немересін жетелеп жүрудің орнына „екі қолға бір күрек” ұстап, әркімнің босағасында жалшылық жасап, бейшара күйге түскен тағдырына нали отырып.

– Жас кезімде серілік құрып көп жүрдім – деуші еді, елден бұрын өзі күліп, – Қалжың емес. Мен өте сымбатты болған едім... дейтін сосын .

Қазіргі мүшкіл халіне қарап, езуіңіз еріксіз тартылса да, ойыңыз шығанға шарықтап кетері анық. Рас, қазіргідей қайыршы шал болып жаралмағаны да шындық. Бұл да – балдай бөбек сәтті бастан кешкен, бір ананың құрсағында әлдиленіп, сәби шағында тәй-тәй басқан балдырған қылығымен ата-ананың көзайым қуанышына айналған, балалықтың бақытты дәуренін кешкен кешегі кішкентай бүлдіршін... бүгінгі бүлдіргіш пенде...

Шынымен жас шағында сері болды ма екен?–деген күдік аралас ой екі ұштана көңіл түкпірінде көлденеңдей берері сөзсіз.

...Қайратты қалың шаштары, қою кара сұлу мүрт, бытыраның оғындай өткір, от шашқан түмса жанарына ашаң жүзі келіскен, алқам жауырын, алшак иық осы көрікті жігіттің сымбатына қазақы киіз үйдің жақтауындағы саңылаудан сұқтанбаған сұлу қыз болмаған, заманында, – дейді көрі көз қариялар. Біреудің көз қуанышына, біреудің көңіл қуанышына айналған сұлу кескін талай ару тағдырдың көз алдында көкжиекке жұтылған көрікті күн келбетіндей қиял қуғызып, елеске айналып жоғалған деседі көзкөргендер. Ол ел есінде сан-саққа айналған әңгіме боп қалғанды.

Осы Әбудің әкесі құдай қосқан қосағынан ертеректе айырылған екен. Қанаты қайырылған аққудай жалғыз өткен ғұмырын жүрегіне, жанына балаған – балапан ұлына арнапты. Он сегізге толған ұлын азамат атандырып, әскер қатарына

аттандырғанда ұлым ержетті деп қатты қуанып, „Ел-жұртыңның алдындағы борышыңды өтеп қайт, балам!” – деп, көзіне жас алып, шығарып салыпты. Әскерге жіберген жалғзынан хабар күтіп, көз жанарын тауысып, өкініш пен күрсініске толы тағдырына „мың тәуба” айтып, „тұяғым қалды өмірде, тірі екенін білем” – деп талығып, көз жұмыпты жарықтық.

...Уақыттың сағымына жұтылып кеткен осы жай... ауыл ішіне шаштарына ақ аралас, шүңірек көзді, жалғызбасты, томаға тұйық адамның пайда болуымен қайта оралды. Ағайын жатсынбады... жазғырмады... жалғызсыратпады...

– „Жалғыздың тұяғы еді” – деді.

– „Жаңылмас жақ, сүрінбес тұяқ болмайды” – деді.

Осы жалғызға бүкіл ғұмырын арнап, бір өзі ата да, ана да бола білген әкей дүние салғанда көзіне жас алмаған жан болмаған, сол жалғзынан бір уыс топырақ бұйырмай өкінішті өшкен өмір егделеген әр жүректі бір тырнап өткені бар. „Бала бер, бала берсең сана бер, сана бермесең ала бер” – деді, қарт аналардың бірі Аллаға ақ тілегін айта.

Көп ұзамай жігіт ағасы өзінен жасы біраз кіші ауыл қыздарының бірімен отасты. Ағайын асарлатып Отау құрып, „Бәрекемді, бақытты болыңдар!” деп, ақ ниетін аямады. Көп уақыт өтпей сырдаң мінез тағы да сыралғы бола бастады. Жүріп үйренген жеңіл аяқ сүм ғадетінен жаңыла алмады.

...Жас балаларымен үбірлі-шүбірлі келіншек орман шетіндегі жалғыз үйінен күндіз де, түнде де шығуы қиындады. Есік-терезені қар басып қалды. Отын жоқ, тамақ таусылды. „Кедейдің жеті қаңтаруы” келіп, толғақ қысқанда, шыбын жаны көзіне елестеді. Соңғы үміті үлкен қызы он жасар Алтынына қараған жалынышты жанарында. Ана жанын жүрегімен ұққан қыз бала келіп, Анасының қолын қысты. АНА жүрек шырылдап, әуелі қайырсыз мына жалғанға, сосын қайырымы аз жарына деген мұң-наласын көз жасымен жуса да, дауысын шығарып жылап назаланбады... үнсіз ғана көз жұмып, жанын тыныштыққа берді...

Анасы дүниеден өткен соң өзінен кіші інілеріне Алтын бас-көз болды. Әкесінен еш үміт-қайыр болмасын білген Алтын анасының өсиетін орындады.

...Есік алдына жиналып әңгіме дүкен құрып отырған ауыл адамдарының ішінде сұрықсыздау кейіпке қос жанарың қайта-қайта қадала береді. Аузы да абайсыз. „Берекегі кеткен беудәурен”–деді, тағы да саңғырлап. Сосын айналасындағылардың өзара екі-үштен жиналып, әңгімелесіп отырғанына назар салмастан: „Осы маған қыздардың қарғысы қатты тиді, көз жастары жібермеді” – деді, дауысы жарықшақтана, жерді тіміскілей.

Шүңірек көздегі отты жарқыл сұсты да ызғарлы. Қудай кейпіне келіспеген сұр шапанның белін сым темірмен екі орап байлап, құмырсқаша будақталып тұрған түрі, ыңыршағы шыққан кедейшілігі өмірінің өтеуі сияқтанады. Сірә да, үлкендер айтатын „бұл дүниедегі жаманшылық іс о дүниеге адаммен бірге кетпек емес”.

Бәлкім, „тозақ оты” осы болар?!

Асыл әкенің үкілі үмітін ақтай алмаған, балалық борышын өтей білмеген қайырымсыз бұл пендеге кәрілік тезірек келген бе?!

„Өмір кезек, Тәңір бір” – деген ой келеді.

ЗАПЫРАН

Кеше өмірімдегі ең қуанышты күндерімнің бірін өткіздім. Ондай күндер маңдайыма тым мардымсыз жазылса да. Осы қуанышыма орайлас іштей көп күтіп едім. Ең болмаса бір телефон шалар деген үмітімнің болғанын неге жасырамын. Өмірдегі үлкен өкінішімнің бірі де осы шығар.

Қайран менің тағдырым, жетім сезімдерім сол...

Жүрегіңе ешуақытта, ешқашанда жетпейді...

Нағыз бишара – ынтық жүрек... Бәрі де құр далбаса екеніне көзің жетпеді ме? Осыдан басқа саған не керек?! Иә, әбден қансыратып, өшіргенше бетің қайтпасын көріп тұрмын, ендеше...

Наз өзінің күнделігін ары қарай оқымастан жаба салды да асығыс киініп шыға жөнелді.

...Есік алдында оның сүйкімді қалпын көз алдына елестетіп күтіп отыр еді. Енді, міне кезегі де келді.

Табалдырықтан аттай бере сәлем берген Назды көргенде Ғафур ішінен мырс етті. Мына „алжасқанды” кім осында босатты, неге есік қақпады. Рұқсат сұрау да жоқ.

Қыз айналасына жанарын тастай бір шолып шықты. Ең бірінші көзіне түскені бұрынғы арқалы орындығын қара қырыммен қапталған үлкен де айналмалы креслоға ауыстырыпты.

Сағат санап өткізіп жатқан мына жалғанда еріккен адамдарға қиған уақытымды кімнен қайтарып аламын. Жауап беретін бір адам табылар ма екен. Әйтеуір құтылу керек болды ғой, не істейміз енді:

– Сайлауға дайындалып жатырмыз. Қазір уақыт жоқ,— енді шығып кетер деп күткен. Бірақ одан естіген сөзіне сенер-сенбесін білмей аңтарылды да қалды.

– Мені мұнда шақырмасаңыз да болады. Бірақ, сізге бір сөз айтайыншы деп едім.

Күлерін де, күлмесін де білмей тұр. Мынау қай сасқаны, мен қашан шақырдым, есімде жоқ. Дегенмен не айтқысы келгенін тыңдай салайын деп ойлады.

– Иә, тыңдап тұрмын.

–Сайлауға неге дайындаласыздар. Дайындалып сайласа оның несі сайлау. Елге еркіндік керек, сондықтан, әркім өз қалаған адамын сайласын. Сіз үлкен ойдың, халықтың сүйікті адамысыз, осы жолда ғана сізді ешкім қайталай алмайды. Мұндай жұмыс жат, сізге! – деді Наз.

–Әуелде осыдан мен ақыл сұрадым ба дегендей келеке еткісі келді де ол ойынан тез айныды. Іле-шала ойланып қалды...

Терезе алдына келіп ойланып тұрған кең жаурындарына сүзіле қарап отырған қыз жанарының қуаты өтіп кеткендей - ақ, жауап ретінде сұқ саусағын көтеріп бір қойды да жайлап бұрылып бұған қарады.

Алғашында ойлардың шырмауынан шыға алмай қалғанымен көңілі енді орныққандай болды. Бұлар тегіс Ел ағасын жақсы көретініне шәк келтірмеді.

Бет - жүзіне жылу жүгіре бастаған сымбатты жігіт ағасына бажайлап қараған қыз енді ішкі ренішін жасыра алмастан орнынан сүйретіле тұрып есік жаққа беттеді де, артына бұрылып бір қарал сыртқа шығып кетті.

Ғафур стол үстінде жатқан қолжазба күйіндегі жаңа өлеңдерге көз салғысы келді. Әкелген иесі ешкімге танымал емес, тіпті өлеңі ешқайда жарық көрмеген жап-жақсы ақын екен.

—Сізден бір ауыз лебізіңізді тындасам деп едім, аға — деп өлеңдерін өзімен ала келіп таныстырып кеткен жігіттің аты Нәби екенін есіне алды. Көзімен әр бір жерін шолып тұрғанымен мына шумақтар еріксіз назарын аудартқандай болды.

Бір қыраны құлады, биік таудың
Хан тәңірдей асқарлы шың құзардың
Қарқылдап қарға, құзғын өмір сүрсе,
Биіктеуін күтпейді сұңқарлардың.

Әп-сәтте көңілінің ауаны басқа жаққа ауды да, қолындағы жүқалтаң оқушы дәптерін стол шетіне қоя салды.

Бірақ, ойларын орап өткен бір түйткіл ғана нағыз запыран болып көмекейде тұрып қалды. Кеше ғана өз қатарында жүрген заманының нағыз Азамат Бегі, қазақтың арысы бүгін мұндай күйге ұшырағанына сенгісі келмеді.

„Қазақ әнінің, қазақ жанының нағыз жанашыры еді ғой, жарықтық” — деп, күбірлей берді ойына әлденені түсіргендей өкінішпен.

15.11.2005

ӨМІРЗАЯ

Көктем мезгілінің басталар шағы. Поэзд станциясы мен ауыл арасындағы төрт - бес шақырымдық жолды бірнеше күн бойы үдей соққан қарлы бұрқақ жауып тастаған.

Бүгін жұма. Ауа райы алмағайып бір күйге ауысқан. Бірде қарлы бұрқасынға айналған дала төсін әп - сәтте суық бұршақ аралас жаңбырлы жел алмастырып, тәулік бойында - ақ сан құбылды. Шанаға жеккен ат аяғы қасат қарға кіріп жүре алмай әлсін - әлі тоқтап қалады. Қар жамылған қара жолдың да арқа - жоны осы қайғы - қасіреттің ауырлығына қайысып қалғандай біртүрлі қатігездене томсырайып алған. Жаяу жолаушылар ішінде әйелдер жағы қайта-қайта күрсініп, үһілеумен келеді. Дауыстап жылауға дәрмен қалмады. Қары аралас жаңбыр суы тым суық, қасаттанып қалған қарға бір жығыла бір тұрып алға адым басып жүрудің өзі азапқа айналды.

—Айт, шу! — деп айқайлаған ерлердің дауыстарынан үркіп секіре жөнелген аттың оқыс кимылынан киіз сырмаққа ораулы мәйіт денесі бірнеше рет шанадан құлап қалды. Екі көзді еріксіз аударған бұл әрекет қайталанған сайын ерлер жағы сүмдық қара терге малшынып, қызуы алапат күйдіргі найзағай оты тұла бойды тесіп өткендей күйге түсті.

—Артыңа алты бірдей балапаныңды қалдырып қайда кеттің, тәте. Неге асықтың. Не жақсылық көрдің, бұл өмірде?! — деп жоқтай жылап отырған әйел дауысы кеңістікте жіпсіз ілініп қалғандай - ақ жаңғырығып тұрды...

Аурухана бөлмесі. Ақжаймада жатқан Тамыржан мойылдай мөлдір, қара көздерімен айналасын шолып шықты. Темір кереуетке қарсы қойылған стөлде кезекші мейірбике отыр. Көзілдірігінің үстімен қарап „қалайсыз?“ — деді күлімсіреп, — сусын әперейін бе?

Тамыржан күндегіден қарағанда өзін жақсы сезініп жатса да жауап беруге құлық танытпады. Керісінше осының барлығынан өзін тым алыс сезінді. Өзінің жаны тек тыныштықты қалап тұрғанын білді, асықты.

Жанында неше түн ұйықтамай отырған қызына қарап қояды. Әлденеше рет айтқысы келсе де осы ойынан қайта-қайта айнып қалады. Сәлден кейін тілегін айтпаққа бекінді...

Өз өмірінің соңғы сәттері екенін Тамыржан іштей сезіп жатыр. Өткен өмірін қайта - қайта көзіне елестетумен болды.

Расымен де қимай бара жатқан ештеңе де жоқ. Керісінше соған асығулы. Барлық арман - тілегі сонда ғана орындалатындай. Бұл фәниде жетпеген арманына бақи әлемінде жолығып бақытты шаққа жолығатындай сезілді. Мынау ғұмыр атты жалғанда маңдайына жазылмаған шын бақытын тауып, мәңгілік мәнді өмір кешетіндей. Әйтеуір асыға түсті.

...Бәрі жақсы басталып еді. Сол кезде екінің бірінің қолы жете бермеген жоғары оқу орнын бітіріп келіп ел қыздарының қиялына айналған Санат құдайдың бұйрығымен бе, әлде қалай өзінің маңдайына бұйырған - ды. Қою, қалың, бұйра шашты, қыр мұрынды, бойшаң жігіт бір көргеннен көңіліне жағып қалғаны да рас. Әкесі ел - жұртына аса беделді адам деп еститін. Жалғыз қызын қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай өсірген жесір ана бұл жігіт туралы естігенде қуанышын жасыра алмай бірнеше күн бойы толқып жүрді.

Көп уақыт өткізбей - ақ шешесі қою қоңыр шайын жасап, қазақы дөңгелек, аласа стөлін кәмпит, күрт-ірімшікпен толтырып қойып, қызын жанына шақырып алып:

–Қарашығым, өлер шағымдағы бір арманым сенің тағдырыңды жайлы орынға тапсырсам деп едім. Осы баланы мен жөн көремін. Сен де көп ойланбассың – деген - ді. Бар өмірін жалғзына арнаған кейуана жиі-жиі жанарына жас алып, өзімен - өзі дайындала бастады. Қызы шешесінің бұл қылығына әуелде тосырқай қарағанымен Ана сөзін жерге қалдыра алмады...

Барған босағасы күт-береке ұйыған, бақытты отбасына жолыққанына Алласына тәуба айтып жүрді. Өмірге іңгәлап келген тұңғышы Ағайша туған күнгі ата - енесінің қуаныштары ұлан асыр тойға ұласты. Кіршіксіз көңілдерден төгілген ақ ниетті алғыстар мен бата тілектер той қызуын арттыра түсті. Тек осы қуанышта досын күтумен алаң болған жолдасының көңіл - күйі ғана пәс тартып қалғандай еді. Өзі де жан - жарының қабағын бағып қайта - қайта қарайлай берді. Сол кезде жанары жарқ ете қалған Санаттың көзін қадап қалған жаққа бұл да назарын салғанда байқағаны...есіктен үйге кіріп келе жатқан Керімді көрді.

Дәл осы сәттен бастап тағдырының бақытқа балаған қос доңғалағы кері айналып кеткендей күйге бөленді...

Өмірдің әр күні бірін - бірі қуалап жүргендей зымырап өтіп жатыр.

...Төсектен басын әрең көтерген Тамыржан ауыр соққыдан денесі қақсап қатты ауырып қалғанын сезді. Бейкүнә біткен, періште шаранасын түсіріп алғаны жүрегіне шаншудай қадалды

Жайшылықта жайдары, ақкөңіл күйеуінен мұндай мінез күтпеген - ді. Екі көзі қанталап, ақшыл жүзі сұрлана ашуына бой алдырған ол есіктен кірген бойда өзін отырған орнынан жұлып алып тепкілей бастағанының сырын әуелде түсінбегенімен, кейін ақталуға шамасы болмады. Тек есін жиғанда түсінгені, бойжетіп өсіп қалған қызы Ағайшаны дәрігерлер жұлқылап алып бара жатты. Сол сәтте қызына көмектесе алмаған пұшайман халіне ызаланды. Бәріне кінәлі адамды іздеп жан - жағына ашулана қарайды. Кереуеттің үстіндегі бетін жапқан өлі бала тәнін байқаусызда ашып қарап қалып, шошына есінен айырылған қызының жанкешті әрекеті анасына арашаға келген бейкүнә тілегінің жауабы еді.

Тамыржанды жедел жәрдем әкеткеннен кейін үйлеріне асыға жүгіріп келген Ақ апасы не келінімен, не ес билетін немересімен тілдесіп үлгермегеніне қатты өкінді. Ал қолына ұстай келген ұзын қонышты қырым етіктің бір сыңарымен ұлын аямай соққылады. Өмірінде жан баласына дауыс көтеріп көрмеген Ақ апа ұлына ақыра:

– Біреудің жас қызын алдың. Адам қылам дедің, бейбақ анасына. Балаларыңның анасы болды. Сонда саған несі жақпады, ол бейшара, не жазды. Кеміс қылып обалына қалайын дедің бе, қу шешек! – деп ұрысқанымен ұлынан бір ауыз сөз ала алмады. Тек төсекте бұғып, басын бүркеп теріс қарап жақ ашпай жатып алған ұлының бұл оқыс мінезіне таң қалды. Балаларына мейірімді әке, жарына, ағайынына қамқоршы отағасының бұл мінезін ел - жұрт сан - саққа жүгіртті. Құмалақшы, қарт әженің айтуынша, „өнегелі отбасы болып отырған бақытты жұптың арасынан қара мысық өтіп кетіпті, сол кесірдің кез қылған ісі” көрінеді.

Есейіп қалған балаларының бәрі әкесіне қатты ренжулі. „Әке, сен арақ ішіп алып шешемді неге ұрдың” деп мойнына оралған кіші ұлының сұрағына жауап берудің орнына оның жіңішке білектерін мойнынан жұлқи жұлып , ақыра айқай салды:

–Жоғалыңдар, иттер!–Енді бала жүрегі әкесінен біржола қаймығып қалды. Сәби жаны жазықсыз жараланып қалғанымен себептің сырын ешкім түсіне алмады. Бар шамасы келгені кішкентай Айбар үйдің айналасынан мысық көрсе болды тастың

астынан алып қуып беретін болды. Апасы айтқандай, тағы да әке - шешемнің арасынан жүгіріп өтпесін деп ойлайды.

Шешелері ауруханадан оралғанда балаларын жинап басу айтты.

– Балаларым, сендер әкелеріне ренжімендер. Отбасы болған соң ыдыс - аяқ сылдырамай тұрмайды.

Осы оқиғадан кейін өмірінің әр бетін бірқалыпты қоңырқай тірлікке ауыстырған Тамыржанға екі дүние бір сияқты көрінетін болды.

Берекесіз тірлікке ауысқан осы ғұмырында Тамыржанның көрген қызығы жоқ екені де рас. Балаларының тұңғышын үйлендіргеннен кейін жарты жыл өте ұлы асылып қалды. Артында аңырап аяғы ауыр келіні қалды. Босанатын уақыты жақындағанда келінін „өзім бағайын” деп туған анасы алып кетті. „Балаңның көзі ғой, немеренді алып қал” деген ағайынның сөзіне: „Өзім өліп қалсам бала жетімдік көреді. Шешесінің қасында жүрсін” – деп алмап еді, марқұм дүниеден өтерін сезгендей.

Күйеуі үлкен абыройлы адамның ұлы. Бұл отбасына келін болып түскенде ең бірінші өзіне ерекше ұнаған Ақ апасы – енесінің бейнесі әлі күнге көз алдында. Сабырлы да мейірбан ана өзінің ұл - қыздарымен бірге бұған да ана болғаны рас. Үйде әрқашан жинақылық, әр нәрсенің, әр заттың орны бар. Ыдыс - аяқ, ас - дәмді берекелеп ұқыпты ұстайтын Ақ апа орны келіні Тамыржанға өмір бойы үлгі болды. Дауыс көтеріп сөйлеуді білмейтін биязы апа балалары ұрсысқан сәтте бір - ақ ауыз сөзімен сап тиятын:

– Әлі өсіп, әржаққа кеткенде бір - біріңді бір көруге зар боласыңдар! – деуші еді. Осы сөздің қаттылығы кімге арнап айтылса, соған үкім сияқты болып көрінегін. Ал бір тарыққан шақта „Алла әр нәрсенің бір ыңғайын берер” – деп сабырға шақырушы еді.

– Қызым, үйдегі апам марқұмның көне кебезесіндегі кимешек-шылауышын әкеп берші, иіскейін деп едім – деп тілегін жеткізді. Қызы шешесінің бет-әлпетіне таңдана қарады. Даусы бір түрлі ширақ. Тіпті ауырып отырған адамға ұқсамайды. Неше күн науқастанған ауру жеңіп алғандықтан ба, жанарына бозғылт түсті шырамыш пайда болып еді. Ал қазір қос жанарынан бұрынғыдай отты жарқылды көріп қуанып қалды.

– Апамның кимешек-шылауышын алып кел дейсіз бе, жарайды, мен тез барып келейін сіз ұйықтап демалыңыз, иә, апа, – деп, қыз орнынан ақырын тұрып, шешесінің көрпелерін қымтап жауып есікке беттей бергені сол еді.

– Айтпақшы сол апамның кимешек-шылауышының ішінде менің бір ескі естелік дәптерім бар еді. Соны ала келші – деп сөзін аяқтады.

Жас та болса қызының есінде қалғаны: осы кебежеде ең аяулы заттарын сақтайтындықтан оны шешесінен басқа ешкім ашып қарамайтын. Анда-саңда ашып „Апам марқұмның иісі әлі кетпепті, Құдіреттің күштісін-ай, апам бұл дүниеден кеткелі қай заман” – деп тандана отырып құшырлана иіскеп қоятынын есіне алды.

Жұбайымен баянсыз да бақытсыз өткен бұл ғұмырына тіпті де өкінбейді, оған кіналы адам - ау деп біреуге күнә артудан да аулақ. Дәл осы мезетке дейін жұбайлық жүп жарасымының рахатты сәттерін бастан кешті. Тұңғышы Ағайшаның дүниеге келгені қуаныш пен шаттыққа бөленген бақытты күндерінің бірі еді. Сол жылдарда алғаш қазақ аймағы болып бөлініп шыққан қала тектес елді өлкеде өзі ғана автолавка – дүкен ұстап сауданы қолына алған дәулетті, қайырымды ата ас та төк дәм мен ас - мәзіріне дастарханын толтырып, ағайын, туған - туысқандармен көрші - қолаңды жинап, үлкен той жасағаны есінде. Күйеуінің өзіне сыйлаған сыйы бұйра - бұйра жұмыр кара жасыл шыны құтыдағы өтір суды алғандағы қуанышында шек болмап еді. Өзінің құрбыластарына таңсық бағалы затты алғашқылардың бірі болып қолына түсіргендіктен оны қалай тұтынуды білмей төбесіне құйып алғаны, тіпті сиыр сауып отырса да мұрнына иісі, аузына дәмі келіп неше күн жүргенін есіне алып кеңкілдеп бір күліп алды.

Жанында қарап отырған қызы көптен бері қабағы ашылмаған шешесінің бетіне үңіле түсіп сұраулы пішінмен қарап еді, оған анасы жадырай түсіп, көңілдене тіл қатты:

– Қызым, „адам өмірі – қамшының сабындай” деуші еді үлкендер, сол рас екен. Жас кезім есіме түсіп күліп отырмын ғой – деп, осы жайды әңгімелеп беріп еді, қатты демігіп әлсіреп қалды.

– Апа, шаршап қалдыңыз ба, әлі - ақ жазылып шығасыз, үйге барған соң жақсы әңгімелер айтып бересіз бізге, апа балаларың сіз қашан келеді деп күтіп отыр ғой, тез жазылшы, – деп көрпесін қымтап жауып, өзі шешесінің жанына басын қойды.

– Қызым сен жазылып үйге бар дейсің бе, жо - жоқ, – деп әлсіз қарсыласып қойып, әлсін-әлсін анасының кимешегін иіскеп отыр, – Марқұм апамды сағынып отырмын – деді, сосын бір шешімге келгендей.

– Апа, ондай сөз айтпашы, үйге барасыз, жазыласыз – деп үні дірілдей шыққан қызына ана әлсіз ғана қарсылығын білдіріп, басын изеді:

– Қызым, міне сен ержеттің. Енді тұрмыс құрып, өз өміріңді бастайтын кез келді. Менің саған айтарым: Ер адамды сыйлаған дұрыс. Ешкімге айтпаған жан сырым сол, сендердің әкелерің жаман адам емес. Ағат басқан, қателік жасаған мен, менмін қызым. Құдай өзің кеш!– деп, ескі жұқалтаң дәптерін көкірегіне басқан күйі сәл ғана күлімсіреп қараған ана – жаны ұзақ үнсіз қалды... Бағжанның құлағы шулап, көз алды күңгірттене бере құлап түсті.

Бүгін таң атқалы бері көңілді жүр. Рас, бүгін бе, өмір бойы зарығып күткен күн келіп жетті ме?! Өзіне - өзі таң қалып та қояды. Қалай ғана осы шешімге батылы барды... Шынымен осы тәуекелге бел байлағаны ма?! Алда - жалда біліп қалса...не істеймін...жо - жоқ, сөзімнен таймаймын. Өмір бойы аңсап күткенше... Мейлі, не көрсем де өкінбеймін. Жанымның аңсағанын, жүрегімнің қалауын, сыналап кіріп алған санамның сағынышын қайда жіберем, әлде өмір бойы құмартып, аңсап өтем бе?!

–Алла, жаратқан ием, не істеймін, жанымның қалауынан қалай қашып құтылам. Жаратқаным - ау, бәрі де қолыңда ғой, не істеймін. Пенделігімді кешір, кешір, кешір...

Тамыржан айна алдына келіп өзін жаңа көргендей көп қарады. Біраздан кейін күлімсіреп қана: -жарайды, анамын ғой, тым кәртайып та тұрған жоқпын – деді, өзін - өзі жұбатқандай. Бос қып өрген ұзын, қара қос бұрымының бір сыңарын әуелі кеудесіне қойып көрді де, сәлден соң иығын асыра желкесіне жеңіл лақтыра салды. Арқасының оң - солына алма кезек бұралаңдай, тілерсегін соға еркелеп жатқан қос бұрымы жас келіншектің бүгінгі әрекетін қош көрмегенін сездіре өкпелеп қалған тәрізді. Ілгері басқан адымы асыққан сайын аяғына оралып алға жүруге кедергі келтірген қос бұрымын алдыңғы жағына әкеліп екі қолына көтере ұстап алды да, айналасына сақтана көз салып қарап еді, анадайда жапырақтары жайыла өскен саясы кең тал - теректерді көрді. „Қос ағаш қай жерде” – деді, өзіне - өзі күбірлей, сосын тоқтап қарайлап еді ашық алаңқайлау жерден әрменіректе ағаштар жиілей бір - біріне жанаса

тығыздала өскен түс та басталады екен. Сол жақты бетке алып жүрісін жылдамдата түсті. Бір сәт жүрегі алқына кеп аузына тығылып қалардай күйге енсе әп - сәтте ақ, қуанышты бір шақты алаңдай күте әрі дегбірсіздене қатты - қатты соға жөнеледі.

Алаңқай аумағы алыстан аз сықылды көрінсе де, жүре келе біраз уақытты алатын көлемде екен. Асыққан сайын жол алыстай берді. Иен даладағы орман ішінде жалғыз келе жатқаны есіне түсіп кеткенде қорқыныш пен күдік қатар бой көтерді. Келмейді, қалай сеніп қалдым? – деп өзіне ұрсып келеді. Біреу мені көріп қалса не болдым? – дегенді ойлап ашуланды. Енді бірде жол алыстығын түсінгенде аң - құсқа кез болсам не істеймін? – деп тіпті үрейлене бастағаны сол еді, арт жағынан ақырын ғана ысқырған ер адамның дауысы келді. Бұрылып қарауға шамасы жоқ, шошып кетті, кім кім деп күбірлей көзін тас қып жұмып алып, алақанымен қос бұрымының ұштарын қыса бұрай берді. Сәл үнсіздіктен кейін қорқа көздерін ашып қарағанда қарсы алдында ұзын бойлы, қою қара қастарын көтере күлімсіреп өзіне қарап тұрған Керімнің бейнесін көрді.

– Келдің бе, келмей қала ма деп едім – деді, қара көздерінен ұшқындана от шашып тұрған жігіт сабырсыздана.

– Келдім – деп ұяндана үн қатқан Тамыржан енді өзінен ұяла бастады. «Мен туралы не ойлайды, мен не істедім?.. Сәлден кейін не болса да...деп өзін - өзі іштей жұбатып тұрды...

Дәл осы шақты ешкім мазаламаса екен – деген бір тілек, бір ой ғана бос кеңістікті шарлай қалықтап ұшып жүрді. Пәк сезімнің куәгері де, үкілі үміттің үкімі де сағыныштың сыры боп бос кеңістікте қалықтап қалды...

Ауылдан алшақтау орналасқан орман алқабының ашық алаңқайына балалар апай - топай, тоғыз құмалақ ойнауға жиі жиналатын. Әдеттегідей жаздың жаймашуақ жадыраған күндерінің бірі, бүгін де балалар бас қосып, ойын қызығына түскен. Ересектеу қыздар асық қағып ұпай жинап ойнаса, ер балалар бүге мен шіге жарыстырып, енді бір топ бүлдіршіндер қой көгендеп, түрлі - түске боялған асықтардан ұзыннан - ұзақ тізбек құраған. Сырттай көз салған жан болса балалардың әдемі ойын әлеміне қарап қызығары сөзсіз. Тек осы айрандай ұйыған тыныштық берекесінің бұзылуына себепші болған – қорғасын құйып, сары бояуға салған атақты „Алтын сақа” атты үлкен асық. Кенже ол асықты өткенде апасынан көрген. Осыдан саған сырмақ тігем деп жүн - жүрқаларды неше

түрлі бояуға салатын да соңынан асықтарды да түрлі-түске бояп шығаратын. Сонда апасы бояуға алған дорбадағы асықтардың ішінен көрген үлкен сақа осы, оны айнытпай танып тұрғаны қорғасын құйылған. Қорғасынды сақамен құрбыларына барып ұпай жинап ойнаса бәрін ұта алатынын сезгенде қуанып, ертең мақтануға дайындалып жүрген. Енді міне, оны Ағайша қалай алып алғанын түсінбеді.

– Менікі, менің алтын сақам! – деп, жармаса жылаған Кенженің сөзіне ызаланған Ағайша:

– Менің әкем қорғасын құйып берген, ол менікі! – деді, жас шамасы Кенжеден сәл үлкендеу болса да әлі де ойын баласы екендігін танытқандай. Бара - бара үлкен төбелес үстінде алтын сақаны Кенженің қолынан жула қашқан Ағайша алды - артына қарамай зытып берді. Қыз баламен төбелескенде төтеп бере алмағанына ашуланып әрі намыстанып кеткен Кенже айқайлап жылай бастап еді оған болысқан ешкім болмады. Ойынға жиналған балалардың барлығының ішіндегі ең ересегі де өздері екен. Енді ол ойланып тұрмастан Ағайшаның артынан тұра жүгірді. Әжептәуір алыста артына қайта - қайта қарай дыздақтап бара жатқан ол Кенженің жете алмасын білсе де жүгірісін тоқтатпады. Тек әлден уақыттан кейін ғана жүгірісінен кілт тоқтап қолындағы алтын сақаны лақтыра берді. Алты-жеті жас шамасында болса да табиғаты қатарластарынан алғыр, пысық Ағайша алыстау жерде кетіп бара жатқан Керімді айнытпай танып тұр.

...Орман ішінен алшаң басып, жеңіл жейдесін желбегей тастап, иығына қара көк костюмін іліп алған Керім бұларға бұрылмастан асығып әлдеқайда бет алған.

–Керім аға, Керім аға! – деп айқайлаған Ағайшаның нәзік даусы ауамен жұтылып жоғала берді. Кенеттен қыздың ойына шешесі мен көрші Кәлейдің әңгімесі түсті.

– Нұржамал кемпірдің Кенжесінің туған әкесі ана Керім болса керек. Өзі көрікті, оқымысты деп – қатындардың ауыздарының суы құрып жүр – деген бетін шымшып алып, сосын: Кейуана кемпір оны білмейтін сықылды – деп еді. Осы сөзді естіп қалған Ағайша әрі қарай айта түссе деп құлағын тосып еді. Отырған орнынан тұрып кеткен шешесі әңгіменің ары қарай жалғасуына кедергі келтіріп:

– Басым ауырып отыр еді, жата тұрайыншы! – деді. Ал Кәлей тәтей назар аудармастан- ақ, әңгіме бағытын басқа жаққа

аудар: шайың жақсы екен, сары шәй ма, әлде қағаз шәй ма – деп сөйлеп кетті. Әңгіме ары қарай жалғаспады.

Ағайшаға бұл сөздер ерекше әсер етті. Өзі аға деп, үйлеріне анда - санда қонаққа келгенін мақтаныш етіп жүретін келбетті де сәнді, әнші жігіт Кенженің әкесі... Қалайша, ол апасы мен атасының баласы емес пе?!

Ағайша артына бұрылып қарап еді, Кенже анадай жерде Алтын сақаны көрсетіп бұған мақтанып тұр, алып алдым – дегені. Енді өзіне қарай тұра жүгірген Ағайшадан қаша жөнелді.

–Кенже тоқта, сенің әкең... сенің әкең деп айтқан Кәлей апам! – Ағайша ендіге жүгіріп келеді...

Кенжеге жете алмасын білген Ағайша енді кері бұрылды да Керімнің артынан жүгіре жөнелді.

–Керім аға, Керім аға-а, -ааа.

Ағайша ағасының бұрылмағанына қарамай артынан ере жүгіріп келеді. Әдетінше бұл үйден домбыра әкелуге жұмсар деп үміттенген - ді. Керім ауыл жастарын жинап өлең айтып, күй тартып, ұсақтарға шешке ойнатқызады деп ойлады.

–Керім аға, домбыра әкелем, қазір.

Жүгірістен шаршаған Ағайша демігіп жиі-жиі тыныс алады. Керімнің бағыты өзен жақ екенін аңдаған ол енді үйге қарай тұра жүгірді. Ауылдың шет жағына орналасқан үйінің жанындағы жуан дөңбектерге өрмелей шығып, өзен жаққа бұрылып қарағаны сол еді аңырып тұрды да қалды. Жігіт иығына костюмін ілген бойы, әуелі өзен жағасындағы үлкен үйдей, бұжыр-бұжыр ақ шомбал тастарға жүгіре шықты да, сәлден кейін ағысы қатты өзенге секіріп кетті.

Мынау тосын көрініске есі шыға қорыққан Ағайша жүгіре, үйге айқайлай кірді:

–Апа, апа, ағам суға... – деп жан-даусы шыққан ол үйге кіріп келгенде қызыл қанға боялып төсек үстінде әлсіреп жатқан шешесін көрді, ал жанында ақ жаулықпен жабулы жатқаны не екенін түсінбеді.

Жасы ондарды шамалаған кезінде бақытсыздыққа душар болған бишара қыз өмірінің жеті жылын өзен жағалаумен өткізді.

Кенже таң сәріден өзен жағасына келетін „жынды қыздың” қылығын қызықтап қарап ермек ететін. Бірақ онымен бетпе-бет келіп қалуға қатты сескенетін. Ұзын, қою қап-қара жалбыраған шаштары, өңменіңнен өтетін жанарындағы аса өткір де суық жарқыл, қашан көрсең де асығып өзен мен үй арасында арлы-берлі

жүгіріп жүретін ол қарсы кездескен кәрі-жастың бәріне тоқтап қарап, тұрады да:

– Домбыра алып келші, балапан–деуші еді.

Жадыраған жаз мезгілі жеті келіп, жеті күзге ауысты. Бүгін де жаздың аптап ыстық күндерінің бірі. Аспаннан тіке түсіп, шағырайған күннің көзі жер әлемді өзінің жылуымен қыздырып тұр.

– Апа, денемді күнге қыздырамын, – деп Кенже дауыстай шығып бара жатқанда құлағының мүкісі бар кәрі әже:

– Әу, кімге барамын дейсің,–деп немересіне сұраулы жүзбен қарап еді, ұл жонын беріп шығып кеткенін көргенде:

– Ә, барсаң бара бер, құлыным –деді. Сосын тағы да, көз жасына ерік берді: – Жалғызымнан қалған қарашығым-ау, шешеннің осы өмірге сыймай кеткені сенің көрер жарығыңның болғаны ғой, балапаным. Қайтейін, жалғыздың көзісің. Алла амандығыңды берсін – деп кимешек-шылауышының ұшымен көз жасын сүртті. Қолына ұршығын алған кейуана енді өткен күндерді есіне алып отырып қалғып кетті.

Керім мал қораның жанындағы сабан үйдің төбесіне шығып апасы қолымен өзіне арнап тіккен бірнеше сырмақ-көрпешелерді төсеп алып, қиял қуып армандап жатыр.

Аптап ыстықтан еріндері кеберсіп кеткен Керім орнынан әрең көтеріле керіліп, бір көзін сығырайта түсіп айналасына көз салды. Кенже бір көзімен қарап тұрса да бүгінгі Ағайшаның киім киісіне таңданып қарап қалды.

– Ө-ө, өй, кешегі апамның айтқаны рас екен. Тәуіпке апарып ұшық салдырыпты, кешікпей есіне келеді – деген екен, деп еді ғой.

Үй тұсынан өтіп бара жатқан Ағайша бүгін біртүрлі сұлуланып кетіпті. Қою қара қос бұрымы ақ шаңқан көйлегінің арқасында тілерсегін соға кезек-кезек бұлғаңдайды. Әдетінше тағы да асығып жүгіре кетіп барады.

Бозбалалық жеңіп, Ағайшаға дауыстай „Жол болсын!” деп қойды. Оқыс шыққан қатты дауысқа селт еткен Ағайша әлде бірденелерді айтып сөйлеп бара жатыр.

Қора төбесінен асыға секіріп түскен Кенже Ағайшаның артынан ере ақырын аяндап жүріп келеді. Екі қолын жамбас қалтасына салып алған ол жан-жағына қарайлап алады да андасақта ысқырып қояды.

Енді ауылдан алыстай бастаған соң Кенже жынды қыздың сөздеріне құлақ тіге бастады.

–Тастар қып-қызыл, қып-қызыл. Қызыл қызыл – дейді, сосын тез-тез сөйлеп түсініксіз әлденелерді айта жөнеледі. Сосын сықылықтай күледі.

Кенже не айтып келе жатқанын түсінгісі келіп сұрақ қояды:

–Не дейсің, қызыл тастар, сосын?

Ағайшаның артынан жүгіре еріп келеді. Сондай жылдам жүреді екен. Әдетінше қарсы келуге беттей алмағанымен біртүрлі батымды. Қыз да бұрынғысындай ызғарлы емес, сөзді түсінетін сияқты ма. Кенже тағы дауысын көтере жетеліп алды да:

– Ақырын айт! – деп қояды. Қыз көп сөздер айтты. Көбі түсініксіз болса да, кейде ұғынықты айтады, кей жерде тіпті сау адамша сөйлей жөнеледі.

– Қып-қызыл тастар, жанып жатыр, өртеніп барады, тастардың бәрі–деді де тағы да бұлыңғырлатып бірдеңелерді айта жөнеледі. Артында адам келе жатқанына назар аударар халде емес екенін Кенже енді ғана түсінгендей жерге шырт-шырт түкіріп тастады.

...Кенже ауыл шетіне шыға өзен жағасына келді. Бірақ Ағайшаның асыға жүріп кетіп бара жатқан бағытын бақылаумен отыр. Ол қыздың өзен жағасын бойлай ылдилап кетіп бара жатқанын байқады да, бойын билеген жеңсік ойына ерік берді.

Үстіндегі жеңіл көйлегін шешпестен өзен жағасына аяндай барып, ағысына еріп шомыла құлдилап жөнелді. Біраз жер шомыла-сүңги жүріп жағалауға көз салып еді Ағайша төменірек барып теріс қарап тізерлеп отыр екен. Кенже ауыл жаққа бұрылып қарап еді біраз алыстап кеткенін көрді. Жүрегі қатты соғып алқымына тығылғандай болды. Ол енді суы тастай суық, ағысы қатты өзеннен шығуға асықты. Соңғы рет суға күмп беріп лезде судан басын шығара айқайлай жағаға қарай жүгірді.

Оқыс шыққан құлақты жарардай қатты айқайдың не екенін түсінбеген Ағайша енді селт ете артына бұрылып қарағаны сол еді ақбұйра ағыстың арасынан екі көзі от шашқан аппақ тістері сақылдай бір біріне соғылып қатты айқайлап келе жатқан Керімді көргендей болды. Сол сәтте періштесі сездірді ме, әлде ақылы жезді ме қыз қатты шошына айқай салды.

–Керім аға! – Қыз бұдан әріге шамасы келмей талықсып құлай берді. Үсті-басы малмандай су Кенже енді шынымен сасқалақтай бастады.

ЖАҚСЫ АДАМ – БАСҚАҒА ЖАҚСЫЛЫҚ ЖАСАҒАН АДАМ

*«Кім тозаңның түйіріндей жақсылық істесе,
ол оны көреді»*

Құран Кәрім «Зилзала» сүресі

Өткен ғасырдың соңы, жаңа ғасыр басы дүбірлі де түбірлі өзгерістерге, замана ғажайып оқиғаларға, құбылыстарға толы уақыт болды.

Ал Еліміздің тарихындағы ұлы оқиғалардың бірі – халқымыздың бостандығы, тәуелсіздік жариялауы.

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып танылуы, оны дүние жүзінің көптеген елдері мойындауы әртүрлі тарихи кезендерде тағдыр төлкегімен шет жұрттарға ауып кеткен, кейіннен әлемнің әр елдерінде тұрақтап қалған қандастарымыз үшін айтып жеткізгісіз қуанышты оқиға болғаны анық.

Қанша алыстай бастаған сайын сонша алып та сұсты көрінетін асқар таулар сияқты Отан да өзінен жырақта жүрген перзенттеріне керемет қадірлі, аса құрметті болады.

Қазақстанның тәуелсіздік алуына байланысты шет елдердегі қазақ ағайындарымыз Ұлы Отан – Ата жұртқа оралу бақытына қол жеткізді десек артық айтқандық емес.

1991 жылы Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың алыстағы ағайынға **Атамекенге оралу туралы** үндеуінен кейін бұл қуанышты хабарды *жақсылықтың жаршысына балап*, туған топырақтан шалғайда өскен ата-әжелер ұрпағымды тілі, ділі өзге елде өз тамырынан ажырағандай өгей балаға айналдырмас па екенмін, жат жұртта жатып жақын қандастарына жат қылып алмас па екенмін деген *сан жылғы ұрпақтан ұрпаққа аманат болған сансыз сураққа жауап*, сағыныш-шерге толы *ақық арман мен үкілі үмітке пырақ*

тапқандай, алыс-жақын шетелдердегі қандас ағайындар көп ойланып жатпастан-ақ ат басын Ата Жұртқа бұрған еді.

Әсілі, Ағажай-Алтай атырабында мөлдір бұлақ тұмасынан сусынын қандырып, Бес Тәңірі – Бес Боғданың шың құзына одан әрмен алқара көк аспанға Ақ боз үйдің киелі Қара шаңырағынан көз тігіп, еркін дала төсінде, төл табиғат аясында емін-еркін өскен, Бай - Өлкенің қазақтары дон-дәулет жиып, дүние-мүлікке қарық болып, біреудің атақ-даңқына бас иіп я болмаса материалдық байлықпен «дүниені өлшеп-танып» қараған ба еді... оның есесіне өр еңсесін тік ұстап, «Керек емес әулетің дәулетіңмен, Мен сенің көңіліңе-ақ мас боламын» деп, ақын Көкей айтқандай, сыйлағанға ғана сыпайылық танытып, «Аса байлық не керек, ден сау болса болады, ай-ау!» деген дүние танымының өзгеше өлшемімен «Кішілігін арқалап Кісі келді» болмыспен туған топыраққа аяқ басқан еді.

Еліміздің өзге өңірлерінен гөрі географиялық жағынан да, саяси-әлеуметтік, ұлттық қалыптасу, тілдік-ділдік, танымдық тұрғысынан да кеңес кезеңінің жетпіс жылғы басым ықпалына көбірек түсіп біршама орышаланған қазақтардың ортасына түскен шетелден келген қазақтарға бұл ортаға бейімделу, қарым-қатынас жасап ортақ тіл табысу, әлеуметтік мәселелерді шешу жайы орасан үлкен кедергілерді тудырғандығы жасырын емес.

Бұл жайды тізбелеп айтып отырғанымыз елден ел ауып, жерден жер ауып қаншама тағдыр, қаншама адам Отан атты Ұлы Ұғымға Ұлы Үміт арқалап келген сол бір қиын шақтарда, өткен ғасырдың соңы, жаңа ғасыр басындағы Елдігіміздің алғашқы кезеңдерінде, қайта құрудың қауырт ауыртпашылығына қарамай Ел бастаған атпал азаматтардың алдарынан кездескеніне Аллаға тәубә дейміз!!!

Іскер басшы, көкірек көзі елден ерек зерек, таным-түсінігі терең, бөрінен де азаматтық болмысы, адамгершілік қасиеті ерекше парасатты тұлғалардың бірі – Қасым Жанат Жақыпсейітулы болды.

Алыстан келген ағайынның кез келген шаңырағына бас сұға қалсаңыз дастархан басындағы шай үстінде «Қасым-ов Жанат адамгершілігі жоғары, қарапайым азамат екен, Алла разы болсын»,

«жағдайымызды айтып едік, түсіндіріп, балдарымызды оқытып жатыр», «хал-жағдайымызға түсіністікпен қарай білген парасатты азаматтардың бірі еді» деген әңгімелерді кез келген ауылдағы ағайыннан естіп өстік.

Қасым Жанат Жақыпсейітұлы сынды ел бастаған зиялы азаматтардың адамгершілік танытып, ізгілік көрсете білген парасаттылығы алыстан арман арқалап, үмітін үкілеп келген ағайынға көптеген қиындықтарды қайыспай көтеріп, Қазақ Елінің киелі Қара шаңырағында ұлттық рухтың, қазақы намыстың оянуына Елдіктің еңсесін тік ұстап, Көк байрағымыздың биікке көтеріле беруіне өз үлестерін қосуға, Ел болашағына сеніммен қарауға игі әсер етті.

Ел мақтаған азамат Қасым Жанат Жақыпсейітұлы сол кездегі қазақ балаларына арналған оқу ошақтары аз ортада алғашқылардың бірі болып – қазақ лицейін ашты.

Бұл әрине, жаппай қазақы танымға бетбұрған сол кездегі көзі ашық, көкірегі ояу ел азаматтарының Елдігіміздің тәуелсіздігінің алғашқы іргетасын қаласуға, яғни бұрынғы орыс мектептерінде оқып-білім алып жатқан ұл-қыздарын қазақ лицейінде, қазақы ұғым-таныммен оқытып өсіруге тағы бір мүмкіндік беруі еді.

Қазақ лицейінен кейін колледж және университет ашып, онда қазақ тілінде оқытатын бөлімдердің ашылуы да қазақы қауым үшін қуанышты көзайым болды.

Осы оқу орындарында сандаған қазақ баласы білім алып, қанаттанып, одан кейін білімдерін Шетелдерде (Францияда, ҚХР т.б.) жалғастырып оқуға жолдама алып, я болмаса республикалық, халықаралық жарыс, сайыс, мұшайраларға қатысып елге танымал азаматтар болып қалыптасып отырғандығы белгілі.

Ал мынадай алмағайып заманда жақсы жанның жақсылығы, жаны жайсаң азаматтың шарапаты тиіп өмір жолының бетбұрысы оңға айналуына игі ықпал еткен қазақ жастарының бірі – өзіміз едік.

Арнасы кең, ағысы қатты өзеннің жағасында қағаздан қайық жасап ойнап, бақылап отырған бала сияқты, бүгін ғылым атты алып айдындағы «ұлы толқындардың жағасына жармасып» жүруімізге мүмкіндік тудырған азамат та – Қасым Жанат Жақыпсейітұлы еді.

«Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын!»,- дейді дана халқымыз.

Ерте, ерте ертеде... деп басталатын ертегінің желісіне түсірсек...

«Көкше» деген көркем таудың есімін еншілеген оқу ордасының самаладай жарқырап тұрған шамдары айналасына жарық қана шашып тұрған жоқ, иә, өзінің ақылманды басқарушысының жан жылуы мен ыстық ықыласы, парасатты парқы бұл ошақта талай тағдырды өмір атты күрес бәйгесіне қосып, тайдан тұлпар, сәйгүліктен саңлақ қанатты сұңқар жаратып сан мәрте мәре биігіне көтере берді. Бұл жеңістер мен жетістіктерді көре алмаған бақас жандар сан түрлі айла ойлап, көрікті «Көкше» шаңырағына шүйлігетінді тапты. Әрине, «Жарықта ғана көлеңке пайда болады» – деп, айналасындағыларды ақылға шақырды ақылманды абыз. Бұл жолда сансыз қиындықтар бастан өтті. Бұл – шындық.

Ел басына ауыртпашылық түскен қиын шақтарда халқымен бірге жасаған, айналасына ілтипатты ізгілік жылуын сыйлаған ақылманды басшы халқының жан жылуына, ыстық ықыласына бөленіп, «көп тілеуі көл болып», көрікті мекендегі «Көкше» ордасы бай да бақуатты БІЛІМ ошағына айналған екен. Бұл ордадан білім алған жас талап шартарапқа танымал тұлғаға айналып, даңқы дәуірлерден дәуірлерге жеткен екен...

Халыққа жақсылық еткен адам ғана – бақытқа жетеді.

«Алпыс – тал түс» дейтін асудың асқарынан Қасым Жанат Жақыпсейітұлы жетпісті жеңіспенен, сексеннің сеңгірінен селт етпей тоқсанның тоғызын да тосырқамай – денсаулық – зор байлықпен бағындырып, жан-жарыңызбен қоса қартайып, балаларыңыздың, немере-шөберелеріңіздің қызық қуанышына бөлене беріңіз!!!

Еңбегіңіз жемісті де жеңісті болсын, еліңізге елеулі, халқыңызға қалаулы қалпыңызда даңқ тұғырынан көріне беріңіз!!!

«Жақсы адам – сол, кімде-кім басқаға жақсылық жасаса» – деген екен Платон.

ӘКЕ СЕНІМІН АҚТАҒАН

*«Атадан жақсы туса игі,
Ата жолын қуса игі».*

– Күлэтәй, Күлэтәй, анау көрініске қарашы! – деп әлденеге тамсана таңырқаған әкесінің дауысы құлағына жеткен жас бүлдіршін елең етіп артына бұрылып қарап еді, әкетайы табиғаттың тамылжып тұрған тамаша сәтіне ойлана қарап көз тігіп тұр екен.

Қанатын жайып қаз тізіп қалықтап ұшып бара жатқан қаздар батар күннің шұғыласына шомылып, айдын көлдің ақ дидарына сағым сызып сәруәр кеш көрінісіне көрік беріп барады.

–Осы сәттің көрінісін біз қазір суретке саламыз – деді әкей, сурет салуға арналған тақтайшалардың жиналмалы қондырғысын құрып жатып...

Күн Ананың алтын кірпіктері айнала атырапты кешкі шұғылалы шырайына малындырып, бір сәт тыныштықтың құшағында мүлгігендей болған бұл сәттегі әке бейнесі әлі күнге дейін көз алдында қаз қалпында қалып қойды.

Табиғаттың тылсым тынысынан сыр аулаған төл перзенттері – Әке және Бала.

Ол балапан қаздай тұлымшағы желбіреген құлыншағын өмір – дария дүниесінің сан қилы жұмбағына баулып, жаңа өскен көк талшын жапырақ жанының көзін ашып, көкірегін оятқанда жүрегіндегі балаға деген ыстық ықылас ең әуелі шұғылалы күн Арудан дарыған мейірім мен жылудан, жер Анадан дарыған рақым мен шапағаттан құйылғанын Қүдіреті күшті Жаратушының жазған жазира жамал жазмышы дегей.

Бала қыранды баулыған хас сонаршыдай табиғатпен тете өскен жастүлектің жас жүрегіне жайдарлы жақұт жансебіл күй екенде әке «үміт еткен көз нұры» Күлэтәйіне сенім артты.

Парасатты да бек дегдар ғалым Сейтен Сауытбековтың саналы да салиқалы, ғибратты ғұмырының бір қыры – «бала жанының бағбаны» бола білгендігінде.

Қазақ халқының қайраткер қаламгері, ағартушы ақыны Сейтен Лиманұлы Сауытбеков сынды ұлағатты ұстаз, тағылымды тәлімгердің «ұясынан ұшқан» перзент перизаттық пәктік пен адамгершіліктің ақ туын арда ұстаған аяулы азамат болып қалыптасуы әсте, заңды секілденеді.

Халқымыз «жақсыдан жақсы туар жарқылдаған» демей ме?!

«Тағылымды тілден» тарихты тектен таратып талай буын ұрпақты «Балуан» ауылындағы орта мектептік білім ордасынан-ақ қанаттарын қатайтып, қазақтың қара домалақтарынан халқына қалаулы қайраткерлер, ұлтына ұлағатты ұстаздар мектебін қалыптастыра білген, еліне елеулі ер оғландар баптап, бала жанының бағбанына айналған, «келеді өсіп менің сепкен гүлдерім» деп ақын жүрегінің ақжарма тілегін өлең өрнегіне өріп, бек сенім артқан кемеңгер ақыннан жеткен ақық гүл, «алтынның сынығы» әсте, асыл тектен жаңылыстық етсін бе?!

«Сенде құлыным бір қасиет бар, артыңнан бір ұл, екі қыз ерді» – дейді екен Зүбира анасы Күләтәйі – Гүлнәріне.

Ана аузынан шыққан аталы сөз – ана жүрегінің үкілі үміті жөргекте жатқан жас Гүлнәрдің келешегіне киелі-ие қасиет боп ұйыған секілді.

Әмманда, аналардың ақжарма тілегі, үлпіл қаққан әзиз жүректерінің өз үні – Алланың құлағына шалынар болса керек...

Гүлнәр Сейтенқызының әке жолын қуған игілікті істерінің бірі – ұстаздық жолды таңдау болса, екіншісі қаламгерлік қасиетінде.

«Саусақтарының ұшында тірі пендеге көрінбейтін алтын нұрлы қауырсын дірілдеген» қаламгерлікпен бірге әке тегінен еншілеген ақынға тән адалдық, балаға тән аңғалдық, қиянатқа қарсы тұрар қайсарлық пен турашылдық, сыбдыр еткен сыбыстан сыр аулаған сезімталдықтың биік өресі мен әйел затына тән нәзіктік, анаға тән мейірбандық қасиеттер қатар-қатар тұтаса өріліп жатады.

«Ой-санамды ерлікке жеткізген, бала жүрегіме адалдықтың сәулесін күннің көзіндей шаша білген әкем еді» – дейді, «Әкеме» атты естелігінде:

«Әкем аспанға көтеріп алғанда, өзімді ұшып бара жатқан күстай сезіндім. Жерде тұрған ата-анамның махаббаты мені бақыттың, адалдықтың аспанына ұшырып жібергендей болып көрінді» – дейді ақын жанды, сезімтал жүректі Гүлнәр Сейтенқызы.

«Әке – асқар тау, шеше – қайнар бұлақ, бала – жанып тұрған шырақ» демекші, әке өнегесін өміріне үлгі тұтқан, ана ұлағатын есіне ерен тоқыған Гүлнәр Сейтенқызы отбасының ұйтқысы – ошақ қасының киесі – От анасы болу мақсұтын «Анашым – арым менің» деп «аппақ–арына» балайтын аяулы анадан дарыта білген.

Қазақтың ақиық ақыны Төлеген Айбергенов: «Өз ғасырым өзімнің иінімде, Өз биігім өзімнің биігімде» дейді.

Гүлнәр Сейтенқызының алдындағы арда арман, мағыналы мақсаты – от басының береке-бірлігін, ошақ қасының жылу шырайын кіргізіп, Отағасына жан серік – Отанасы парызын, Ақ жаулықты аналық парызын адал атқару еді.

Арайлап атар әр таңға аналық жүрекпен үн қатқан, аймаңдайлы айдарлы ақ балапан-балаларының бағына балаған ақ арманы Гүлнәр Сейтенқызының «Төрт шырағым» өлеңіндегі:

*«Мақтансын» – деп қазақ халқы,
Менің ұлым, қыздарыммен*

–деп Жаратушы Тәңірден тілеген шырайлы шумақтар түрінде періштенің құлағына шалынып шынайылыққа айналды.

Қазақ халқының қалаулы азаматы Қасым Жанат Жақыпсейітұлының ер ұланы, ардақты ана Гүлнәр Сейтенқызының айдарлысы бала қыран – жас Шоқан 2003 жылдың 27 сәуірі күні сонау Күн Шығыстағы Жапонияның астанасы Токио қаласында кекушинкай-каратэден «Әлем чемпионы» атанып бір өuletтің ғана емес, қаймана қазақ халқының мақтанышына айналды.

Қазыбек бабамыздың «Атадан жақсы ұл туса, елдің туы болады» деген сөзінің жаны осы болса керек!

Айбарлы елдің ұлы – айтаңбалы, айдарлы Бала Шоқанды балапан шағынан баптап, шашасын шаң шалмаған сәйгүліктер сайысына қосып:

*Балапаным, ертерек сұңқар болдың,
Кемеліңе келмей тұлпар болдың.
Намыс үшін айқасқан бабалардай,
Он алтыда еліңе қамқор болдың»*

– деп жүрегінің қуанышты толғанысын жыр шумағымен шырайлап берген ана жүректің арда қасиеті ақ жаулықтылар алдында өнеге боларлық, ел мақтанарлық ерен үлгі көрсете білді!!!

Бұл «Төрт балама да әкемнің адалдығын, тазалығын, еліне, жеріне деген сүйіспеншілігін мақтанышпен айтып отырамын» – дейтін Гүлнәр Сейтенқызының өмірлік мұратының биік шыңы. Әке тағылымының текті сыры.

Дана баба Қазыбек бидің:

*Туган балаң жақсы болса,
Тән мен жанның шырағы емес пе!
...
Алған жарың жақсы болса –
Жиганың мен мейманыңның тұрағы емес пе!*

– деген қадірлі сөзіндегі асыл жар, парасатты ана орны – отбасының бақ-киесі, шаңырақтың шаттықты иесі екенін айтпай ма?!

Мынау дүние ғұмыр – жалғаны жақсылардың жақсылығы мен шарапатының арқасында мағыналы болмысқа айналып тұрғандай.

Айналаңда ала да құла дүние.

Ай мен күндей, күн мен түндей алмасқан, ақиқат пен жалғанның ара жігі алмасқан, жақсылықтың жағасынан

жаманшылық жармасқан... аппақ пенен қара түс сияқты қатарласып арбасқан... пәни жалғанында адамзат басында «өмір сынағы» атты сын сәттер болатыны да айдан анық.

Үлкен ұжым.

Жаратушы Алланың шеберлігімен бірін біріне ұқсатпай жарататын пенделері секілді алуан-алуан адамда, алуан түрлі мінез бар.

Мінез. Тартыс. Мәселе. Қажеттілік. Талап. Тілек.

Адамзат қоғамы осы ұғымдарды айналып өте алмайтындығы және шындық.

«Кемедегінің жаны бір» қағидатындағы өмір теңізінде «ізгіліктен жасалмаған» ескексіз кемелі, ертегінің жағымсыз кейіпкері кейпіндегілер рөл ойнайтын кездер болып қалатыны және ақиқат.

«Тағдыр құмсағатының» қиын қыстау сәттерінде Мінездер, Мәселелер тағы да келіп қағатын бір есік бар...

– Иә, дұрыс ойладыңыз.

Ол, кәдімгі данагөй қарттың әйгілі ізбасары.

Кез келген Мәселенің, кез келген Мінездің көңілін орнына дөп түсіріп, ушыққан оқиғаның «тігісін жатқызып», Жиренше ақыл, Қарашаш айлаға айналатын ақылды ару кейпіндегі Ақық гүл, данагөй қарттың ізбасары.

Ана орнына аналық жүректің алақанын жайып, ұстаз орнына ұстаздық ұлағатты ұғындырып, қамыққан сәтте көңілге дем беріп, жаураған шақта жүрекке жылу мейірім төгіп, Қасиетті Оқу Ордамыздың жарқыраған шам-шырағындай айналаға жадыраған жайдарлы шуақ таратып аңқылдап жүрген аппақ көңіліңізге Алланың рақым-нұрлы шапағаты жауа берсін!

ӨТКЕН КҮНДЕ БЕЛГІ БАР...

*Ұлы Отанымызға оралған
ағайын-туыстарыма арнаймын!*

1990 жылдардың басында Қазақ елінің тәуелсіздігін жариялауымен тікелей қатысты Алтай бауырындағы «Бес Боғда» қазақшаласа «Бес тәңір» тауын жаз жайлап, қыс қонып жүрген қазақтың бір бөлігі Ана Жұртқа – Ұлы Отанға көш түзеді. «Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» деп Отанына оралған ағайындар алғашқыда «еңбек шарты» деген желеумен келгенімен, оқыған зиялысы да, оқымай мал бағып-жан баққаны да түгелдей ауылды жерлерге орналастырылғаны белгілі.

Бұл жағдай расын айтқанда «сізге өтірік, маған шын» дегендей-ақ, көп дүниені сан рет саралап қарауға, қайта-қайта ойлауға талай рет мәжбүр еткені бар. Иә, оның себебі де жоқ емес.

Әуелде біз балалықтан енді ересектер қатарына қосылып келе жатқан тұсқа, яғни өмірге, жалпы қоғамға, адамға деген көзқарасымыз енді қалыптасып келе жатқан кезге дөп келді, бұл кез...

...Монғол елінің батыс өлкесін мекендеген аз ғана қазақтың ел өміріндегі жаңалық атаулыны жарнамалап тұратын «Жаңа өмір» атты қазақ тілінде жарық көретін аймақтық газеттің 1991 жылғы бір нөмірінде Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстаннан шет тұратын қазақтардың келуіне мүмкіндігі бар екендігін айтқан, сол жат жайлап, шет қоныстанған қазақтар үшін көзайым қуанышқа айналған үлкен жаңалық-үндеуі шықты. Бұны естіген Ел қуанышында шек болсашы!!!

Көшеде кездескен екінің бірі көш туралы ғана әңгімелеседі...

Ел-жұрт теңселіп кетті. Қуаныштан!

Қазақ Елі өз алдына Елдік алды!

Ойланып-толғанып жатуға дәрмен болмаған сияқты, көштің алдыңғы легі лезде буынып-түйініп «Камаз» күтті де қалды.

Ол жақта ел-жұрт қалай қарсы алады, қоныс, көші-қонның қиындығы деген, елден-ел асу, жерден-жер асу, ұғым-түсінік басқа орта, әрі-беріден соң «әр елдің салты басқа...» деген дүние жайлы дәл сол тұста ел-жұрттың қаперіне де кірмеді-ау деймін.

Қазақстаннан бұ жақтағы елді көшіріп алуға келетін көліктер, Камаздар келе бастады. Олар Бай-Өлкенің тасты топырағының ұйпа-түйпасын шығара шудалып шаңын көкке бірақ шығарды. Ол жақтағы қазақтар, әсілі, дүние қуып, дәулет жиған ба еді... ірілі - ұсақты малдарын ағайын-туғанға тапсырып, үй-күй, қызметтерін қалдырып, бар байлығын... көліктерге тиіп, ақыр-соңында презент жабулармен қапталған биік жүкті Камаздардың ең үстіне «Мен келемін!!!» дегендей, бір екіден Қазақтың Қара Шаңырағын артып, Атамекенге қайтарады да, өздері ұшақтың кезегін күтіп жатады.

Буынды-түйінді кетті. Болды. Тіпті ұшаққа қазақтың қара шаңырағын артып алған тарих тек осы Бай-Өлке қазақтарында кездеседі...

Баян-Өлгийдің аэродромынан самолетпен көтеріліп, асқаралы шыңдарын қар көмкерген Бес-боғданы әуеден қарап, төменге көз салғанда, әншейінде асау, аждаһа толқындары бұйра-бұйра Қобда өзені кемерінен тасып ашуланар мінезінен жуасып жылғаларды қуалаған бұлақтай ағысын аялдатып, арыны қайтып қалғандай күйде көргенде ең алғашқы қимастық әр көкіректе әуелі есіл - өзен күйге айналып, «әттеген-ай» дегізіп ауыр бір күрсінтеді де, содан кейін ауаны тілген айырплан күс қанатында аңсаған ақбоз-арман Атамекенге сағынышты жүректерінің үлпілін жегкізерге асығар еді. Асығып жеткен, аңсап жеткен сол сағыныштармен әуелі Өскемен топырағы жолығысады.

Өскеменнің көк көзді жұртының «көзін шығарып», «бас» деген сұраққа «құлақ» деп жауап қатып, бері кел десе, ары кетіп, жетпіс жыл бойы қалыптасқан «орысшыл» қатаң қағиданы «белден басып, сындырып» ақ жаулығы желбіреп апам келе жатса, иіскейін деп еңкейіп, асфальтқа тапталған топырақтан түйір де таба алмай сасқанынан көзінің жасын кимешегінің шетімен көлегейлеп үздігіп кіші апам, үкілері желбіреп, тақиялары қисайып у-шу

болған бала-шаға, буып-түйген ұсақ-түйек жүкке қарайласпай, домбырасын қолына ұстап «Армысың, Атамекен» деп, арқырап Атажұртқа сәлем салған ағалар сырлы саз, сағынышты күйлерін айтып тұрушы еді сол кезде...

Тек алғашқы көш кеткен соң ғана аймақта ұйып отырған ел берекесінің қашқаны сезілді. Ағайын алысқа кетті. «Көштен қалған» көңілдерге алаң кіре бастады. Есік-терезелері үңірейіп қалған бос үйлер, қыңырайып қирап жатқан қора-қопсы, бос көшелер «жұртта қалған» дегенді еске әлсін-әлі салып әлек қылды. Сонымен, екінші көшке дайындалған жұрт та жинала бастады...

Қалған елдің жайы жайлы айтып-айтпай не керек... Келген елдің жайы бұдан да қызығырақ болды.

Солтүстік өңірлердегі ауылды жерлерге «еңбек шартпен» орналастырылған алыстан келген ағайындардың көбісі бұл жақтағы шаруаның қыр-сырының мәнісін көп өтпей-ақ түсіне бастады. Әсіресе, алты ай қақаған қыс, қалың қарды көрмеген Алтайлық ағайынға әуелі қалың қардың шектірген азабы өз алдына... қыс айларында ғана емес тоғыз ай қорада тұрып, «дайын ас» жейтін мал азабы рас, жандарына батты. Ол жақта малмен жан баққан адамдар үшін «шаруасы дөңгеленіп» жүре берді. Ал жоғарғы қызметте тұрып, мал соңына түсіп көрмеген адамдар бұл істе нағыз «күлкілі кейіпкерлерге» айналғаны жасырын емес.

Бірде түс әлетінде аталас туысқаным, қазіргі көршінің үйіне топырлап бір топ сығандар келді. Әлем-жәлем киінген, көздері оттай жанып, жаркылдаған сұлу қыз-келіншектер табалдырықты аттай бергені сол еді, босағаға сүйеніп отыра қалған бозбала «боздап қоя» берді. Құлаққа жағымды. «Құлһу Аллах» деді. Аңтарылып есіміз шыққаны сонша «басыма шыт байлай қояйыншы» деп, жеңгей орамалды оқып болған соң іздемесі бар ма?!

О заман да бұ заман ежелден көшпелі «малы аралас, қойы коралас» Шыңғыс бабаларының жер қайысқан мыңдаған қолынан «мың қол» моңғол атанған, бертініректе Будда дінін қабылдаған бұрынғы тарихта, тіпті қазақтың Абайдан кейінгі заңғар ақыны

Мағжанда «ер түріктің» бір баласы, арғы тектері түркі, меркіт, керейт атанған халықтың ішінде көбінесе «бас жару, көз шығару» болса да, алдау, арбау дегенді көп көрмей олардың адамға сенгіш, бауырмалдығын алған ағайын мұндайды алғашқы рет көргені. Бәрі де аң-таң.

Аңтарылып алдануға лайықталып отырған жұртты қабағынан аңдаған пысықай бойжеткеннің бірі лезде жеңгейдің білегінен шап берді.

–Тәте ертең үйден алыс сапарға аттанғалы отырған адамдарыңыз бар екен – деді.

–Үйбай-ау, мынау оны қайдан біліп қойды?– деп, ауыз жапқанша,–дұға оқып берейін, сәтті сапар болсын! – деді сыған сұлуы.

–А, а – деп жеңгей оның бұғауына біржола түсті.

– Босағаңда бір үлкен ұшық түр! – деді, жеңгейдің аласұрып қатты қорыққанын аңғарған қыз үстемелете.

Ортаға ақша әкел, алтын әкел, жаңа заттан не бар...

Бай-Өлкедегі тігін фабрикасынан шыққан судай жаңа түскиіз бөлмеге жайылды. Жұдырығына сыған ұстатып қойған түйіншек-түйіншек ала жіпті қысып ұстап жеңгей отыр ортада. Бар деп айтуға тұрарлық киім-кешек, ине-түйме, мата, сиса т.б. барлығы үйіліп тұр.

–Ойбай, өткен жылы бір жақын адамдарың дүниеден өтіпті – соған Құран бағышта! – деді. Енді жеңгей біржола сенді. Ол жағдай рас еді.

...Ұшық-бәле қаланы өзіммен алып кетем, сендерді тазартам, – деп аяқтады сөзін сыған қызы.

Жеңгей «Сүйтші, қарғам, сүйтші» – дей береді, есінен айырылған адам сияқты. Бір кезде сыған:

–Енді осы бәлекеттің бәрінен сендерді біржола құтқаруым үшін маған қой бересің бе? – деді, екпіндеп.

Жеңгей баж ете қалды.

– Ойбай, қой жоқ қой менде, қой жоқ! Енді не істеймін, мынаған? – деп жалтақ-жалтақ етеді.

– Онда не бар?

– Тауық бар.

Сығанға тауық беру қиын болған жоқ, тауықты сою қиын болды.

Бұл жолы қораға бара жатқан ағаның қолындағы қынама пышаққа қарағанда-ақ сүлкіні түсіп кетті. Бұрын бір жылғы соғымға жылқы, түйе, иә болмаса ірі қара мал сойып үйренген алпамсадай ағай кез келген ірі малды сұлатып сойғанда әп-сәтте жайратып, мүшелеп тастаушы еді.

Бір кезде қора жақтан түрлі дыбыстар шығып, азан-қазан басталды да кетті.

Ә дегенше болмай, қыт-қыттап жүрген тауық екеш зып етіп тайқып, қорадан тұра қашты. Артынан көрші ағай жүгіріп шығып, тауықты қуып жүр.

– Құдай-ай, құрып қалғыр, мынау баж-бұж еткен не деген қиын, пәле еді, ааа?! Не аң емес, не мал емес – деп, көрші ағай ашуға басты.

Тауық жасырынбақ ойнап жүрген сияқты, қораның о жағынан кіріп, бұ жағынан шықты.

Өмір бойы әскери қызмет атқарып келген офицер ағайдың жағдайы, «ойпырым-ай» деген халге жетті. Қатал тәртіпке сыптай ағайды қораның қарапайым шаруасына мұншама қырсыз деп кім ойлаған?!

– Мына құс қуған деген не деген қиын, а? Ұстатпайды, енді ұстай берсем ұшып кетеді, құрығыр!..

Құс қуып шаршап-терлеп ағай енді тізе бүге бергенде жаңа көршілердің бірі Күнімжан апай ойбайлап, желбегей жамылған шапаны желбіреп жүгіре басып келе жатыр. Қайран шежіре қартым-ай, қандай жанашыр десеңізші?!

– Ай, Бәрәкет, ана сенің дүнгене қатының қайда? Үйлеріңе сигандер толып кетті. Үйбүүу, қонақ қып отырмысындар, а?

Біз үн-түнбіз, ағай да тіл қатуға шамасы жоқ. Енді оларды қонақ қылғаннан ары төрде отырғызып, алдына бар-жоғын жиып, ашса аузына, жұмса көзіне қарап отырған соң...

– Ай, дүнгене қатын, мыналар сендерді тонап жатыр! – деп, қолына сыпырғышты ала салып бас-көз демей сығандарды ұрғылай бастады, Күнімжан апа. Олар сасатын емес, дүние мұкамалды жиып теріп, будақ-будақ түйіншектеніп, шай-бүй десіп үйден шаңқылдап шықты...

Жаңағы тауықтарды сары балапан кезінде жеңгейге осы Күнімжан апа отызын беріп, мал қылып өсір, балаларыңа ас болады депті. Балапан бағудың бабын үйрене бастаған жеңгей, шыр-шыр еткен күлдей ұсақ сары ауыз шымшықтарды жемдеп отырғанда аяқ астынан «алыстан ат арытып» сағынып апайы келе қалған екен. Сағынысып көріскен апайы мауқын басып, әңгімелесіп отырғанда, жағдайларыңды білуге келіп едім «торғай бағып қалыпсың ғой, қарғам-ай» деп, көз жасын кимешегінің ұшына сүртіп жылапты.

Өткен күнде белгі бар. Алғаш елден ел асып, жерден жер асып келген шақта қаншама қиындыққа қарамай қасқайып өмірмен күресе білген ағайындарымның қайсарлығына басымды иемін.

Мәре. Жеңіс. Жеңімпаз – деген мағыналы сөздер бар тілімізде.

Сайыста ғана жеңіп, жарыста ғана жеңімпаз атанып Мәреге жететін дәстүр бар.

Қаншама қиын сәттерді бастан кеше жүріп, басты мұрат – ұрпақтарын Ұлы Отанға жеткізіп, тәуелсіз Еліміздің Қасиетті Қара Шаңырағында, ұлды-ұяға, қызды қияға ұшыра білген бұл буын ата-бабаларымыздың асыл армандарын қанаттандырған сайыпқырандар еді!!!

Өмір атты күресте жеңіліс бермей мәреге жеткен жеңімпаз мәртебелілерім менің!!!

Анамның «Сендер қазақсыңдар. Қазақтың жерінде, қазақтың елінде өмір сүрсендер, менің құдай алдындағы, ата-бабаларыңның алдындағы парызым, Ұрпақтарымды Ұлы Отанына жеткізіп кетсем арманым болмайды» деп, Қазақстанға көшуге шешім шығарғаны әлі күнге көз алдымда.

Қазақстанға көшеміз деген шешім шыққан күннен бастап алыс-жақын, қыр-ойдағы ағайын-туыстар үйге көптеп келе бастады.

«Енді қашан көрісер екенбіз?!» десіп, барлығы жиналып суретке түсті. Осындай естелік суреттердің бірінде кимешек-шылауышпен апам ортасында, айналасы толған немерелері, шөберелері. Туған балаларынан мен ғана бірге түсіппін. Сондағы балалардың ішіндегі әр шаңырақтың екі-үш жасар кенжетайлары бүгіндері бірі жоғары оқу-орындарын бітіріп жатса, бірі енді үйленіп, тойын жасап дегендей, есейіп қойыпты. Уақыт сырғып өтіп жатыр.

Апам өзінің он баласының тоғызынан (өкінішке орай, менің ғана балаларымды көруді жазбаған) өрбіген немере - шөберелерін шүпірлетіп айналасына отырғызып қойып «осыған жеткен де бар, жетпеген де бар, Құдайға шүкір, шүкір!» деп отырушы еді, жарықтығым!

Апама Алла Қазақ жерінің топырағын басып, ауасын жұтудың бес жылын жазған екен, биыл дүниеден озғанына он жеті жыл болыпты.

Ағайын-туыстарыма барғанда: «Екі елге де үлкен рахмет. Монғолияда да жамандық көрген жоқпыз. Қазақстанға келіп те жамандық көрген жоқпыз. Балаларымыз оқыды, білім алды. Өздерінің елінде ер жетіп азамат болды. Елімізге, Елбасымызға рахмет!» – деп отырған, хош көңілдерін көріп қатты толқимын.

Қиыншылықты қиын екен деп, ауыртпашылық салмақты ауыр екен деп ананың баладан, баланың ата-анадан, ағайынның кедей-кепшік деп туысқаннан, әкенің отбасы-ошақ қасынан айнып, айырылып, өмір-күресте жеңіліс бермегені көңілге демеу, жүрекке қуаныш ұялатады!

Осының өзі «құрыштан құйған құдірет, дария-кеуде» қарттарымыздың ұрпақ ұғымына иман ұялата білген зерделі жүрек, терең танымын болса керек.

АЛТАЙДАН ҮШҚАН АҚИЫҚ – АҚЫТ АҚЫН

Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов Алтайский (1868-1940) – дархан аумақта көсіліп жатқан қазақ деген ұлттың ұлы да кең шаңырағынан шет қалған ұлы философ – ойшылы, халықтың өмірін, тұрмысын, тіршілігін, өмірдің баяндылығын жырлаушы ақыны, ғұлама Ислам танушы, қасиетті Құран Көрімді қазақ тіліне тәржімалаушы, әлемнің әр түкпіріндегі жеті ұлттың тілін игерген қажы, медресе ұстазы, мемлекет қызметкері.

Өзі ғұмыр кешкен Алтай мен Қобда бетіндегі Қытай Халық Республикасы мен Монғолия қазақтарына ғана емес, күллі қазақ халқына ортақ дүлдүл ақын, ғұлама ағартушы, сонына ғасырдан-ғасырға жалғасып, ұрпақтан-ұрпаққа ғибрат боларлықтай өлмес мұра қалдырған халқымыздың біртуар перзенті, кемеңгер, ұлтшыл қайраткер, бостандық жолындағы жарқын күрестің көш басшысы.

Төл әдебиетіміздің тарихындағы арғы бастаулары бірнеше ғасырлар үлесінде жатқан діни шығармалардың, Құранның әдебиетке тигізген әсері мол. Ислами әдебиеттің дүниеге келуі – өзіндік ішкі заңдылығы бар тарихи үрдіс. Ислам діні негізінде туған күрделі образдар мен сюжеттердің, тәлім-тәрбиелік хикаялардың қазақ даласында бірнеше ғасырлардан бері көшіп жүруі көптеген әдеби мұраларда желі тартқан дәстүр жалғастығы деп білсек, оның жарқын көрінісі, имани сенімдегі ізгілік тағылымдарын өлең - жырларына арқау ете отырып Ислам құндылықтарын поэзиясы арқылы уағыздаған ақындардың бірі әрі бірегейі XIX ғасыр II жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ поэзиясының көрнекті өкілі, ақын – Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов.

Ақыт Үлімжіұлы қазақ әдебиеті тарихында алғашқылардың бірі болып кітап шығарған ақын. Тұңғыш кітабы шағатай тілінде жазылған «Жиһаншаһ» дастаны Татарстанның Қазан шаһарында

1891 жылы жарық көреді. «Осы тұрғыдан алып қарағанда Ақыт қазақ жазба әдебиетінің негізін салушылардың бірі, Шығыс Түркістанда, Абақ Керейде біріншісі және бірегейі. Өлең-жырмен дін таратқаны, мешіт-медресеге бас болып, қажыға барып, Құранды тәржімалағаны үшін ол – ғұлама дінбасы».

Ақынның 1891-1914 жылдар аралығында, яғни, көзі тірісінде онға тарта кітабы басылып шығады.

Қазан қаласынан «Қисса и Сәйфүлмәлік» 1895 жылы араб тілінде, «Тәржума Ахитибин» 1897 жылы шағатай тілінде, «Қисса и Ғабдүлмәлік» 1902 жылы, «Ахуаль хиямет» 1908 жылы, «Қисса и Мінахип» 1909 жылы, «Фибрат жыры» 1909 жылы, «Әбият Ғахилия» (1909), «Керей Ешаны Мұхаммед Момин» 1909 жылы, Құсайынның мұрагерлері баспасынан еларалық саудагер Ноғай Ғабдул-Хамиттың жеткізуімен жарық көріп отырған. Соншама қиыр шетте жатқанына сол кездегі мүмкіндік-болмыстың қиыншылығына қарамастан сонау Қазан шаһарында 7-8 кітабын шығартты. Бұл Ақыттың сұңғыла көрегендігінің және тынымсыз еңбегінің нәтижесі еді. Өзі Қазанға бармаса да, шығармаларын Алтай, Қобдаға келген ноғай, қазақ саудагерлерінен жалғастырып жіберіп тұрған.

Ақыт өлеңдерінің көпшілігі (1914 жылдан кейінгі шығармалары) қолдан-қолға көшіріліп ел ішіне қолжазба күйінде тараған. Алайда Гоминдан өкіметі оны тұтқындағанда ақынның аса мәнді қолжазбалары мен жинаған әдеби-тарихи материалдарын қоса құртады.

Ақын Ақыт қажы және Ислам ұлағаты

Ақыт Үлімжіұлының өмір жолына көз салсақ болашақ ақын бала шағынан-ақ Ислам дінінің көусарынан сусындағанын аңғарамыз.

Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов Алтайский 1868 жылы Қытай Халық Республикасы Алтай аймағы, Көктоғай ауданы, Қайырты

жайлауында Абақ-Керейдің Молқы руындағы Үлімжі деген кісінің отбасында дүние есігін ашқан.

Жастайынан зерек бала Ақыт төрт жасынан бастап Садық молладан, кейін Ғұсман имамнан сауат ашып, діни білім мен тәлім алады. Алғыр шәкірт алты жасында Бұхарадан жер аударылып келген Махбубулла деген үлкен дін ғұламасынан араб, парсы, шағатай тілдерін үйренеді. Ақын өзінің сол кезін:

*Пақыр Ақыт сөйлейді әрбір тұстан,
Жастан түркі танытты молла Ғұсман.
Садық аға үйретті «Әліф-би» деп
Танытты хат-қағазды асығыстан.
Ержетіп дамолладан алдым сабақ,
Есімі дүр Махбубулла асыл талап.
Бұқардың ақ сүйегі дәл өзінен
Шығады демі сайын ғылым тарап, [1,7] -*

деп еске алады.

Сонымен қатар, Керей ишаны Мұхаммед Мумин хазіреттердің алдын көріп, тәрбие-өнегесін алады, көзі ашылып, көкірегі оянады.

Жас кезінен халық әдебиетімен сусындап, өлең-өнерді зердесіне сіңіріп өскен жас талап оқуға ерекше ынталы болады. Қазан, Стамбул шаһарларынан шыққан Фирдоусидің, Низамидің, Қожа Хафиздің, Шайхы Сағдидың, Науаидың, Сопы Аллярдың араб-парсы, түрік, шағатай, оғыз тілдеріндегі кітаптарын оқып, діни қиссалармен бірге ескілікті жыр-дастандармен танысқан оның ақындық таланты ұштала түседі.

Ақыттанудың алғашқы қадамын жасаған ғалым Қ.Қалиасқарұлы: «Көзі ашық, көңілі ояу, еті тірі Үлімжі Ақытты бай малының соңына, жалшылыққа салмай «үміт еткен көзінің нұры» болған соң діни оқуға береді. Жұрттың айтуынша оған Алтай, Қобдаға әйгілі ғұлама молла, тәуіп атанған Мақан деген кісі сабақ береді.

Ол кезде қазақ қоғамында молла алдынан басқа мектеп жоқ еді. Өжет, өнерлі, сауыққұмар Ақыт екі-үш жылда оқып, хатқа да, дінге де жүйрік болып алады. ...

...ақын хатқа жүйрік болған соң, сол кездегі әкімшілік орталығы Қобда қаласының (Қазіргі Монғол Халық Республикасы, Қобда аймағының орталығы) жәминіне хатшылыққа келеді. Бұл Ақыттың 1889 жылғы хатшылыққа мұнда алғашқы келуі /бұдан кейін де бірнеше дүркін келеді» [2,130] – деген деректі келтіреді, – Ақыт ақын туралы зерттеуінде.

Ақыт 1890-1900 жылдары аралығында Алтай мен Қобда арасындағы почта бөлімшесінде (меденде) жұмыс істейді. «Ол кезде қазіргі Монғолия Жуңғоның отарында болып, өз алдына бөлініп шықпаған, Монғолия қазақтары ол кезде Чин хандығын Еженхан деп айтады екен. Еженханнан келетін хат-шектер Алтайдан Қобдаға ат почтасы арқылы жеткізілсе, Шаррусиядан келетін хат-шектер Қобдадан Алтайға ат почтасы арқылы келтірілетін болғандықтан сол кездегі жергілікті өкімет Жуанған (сол кездегі Молқы руының үкірдайы, әрі хажысы Жота хажы деп те айтылады) үкірдайдан почта таситын сауатты, пысық екі жігіт сұрағанда біреуіне Ақытты, біреуіне оның құрдасы Қобдабайды шығарып береді» [2,7-866].

Б. Бопайұлы «Ақыт Ақиқаты» монографиясында: «23 жасында сондағы Мәнжин әкімшілігінде хатшылық қызметке жоғарылатылған. Сол уақытта монғол, қытай тілдерін қатар үйреніп, аудармашы қызметін қоса атқарған» [3,4] – дейді.

Ақыт осы кезде «Жиырма бөлешке баға тиын», «Ғылым – сәуле, нұр – жарық», «Керей ишаны Мұхаммед Мұһмин», «Құлтайболат Тұнғышбай», «Кесікқол келіншек» т.б. өлең, қисса-дастандарын жазып, біртуар талантымен белгілі болды.

Алтай тауының теріскей бетін (Монғолияның Қобда беті) мекен еткен Ботағара руының ауылдары Ақыттың білімі мен талантын танып, өз араларына көшіріп алумен бірге оның білімі, ой - өрісінің өсуіне ғылым, әдеби шығармашылығының өрлеуіне жағдай жасайды. Мұнда келуі Ақыттың өмірі мен көзқарасы,

шығармашылығының мүлде жаңа сапалық деңгейге көтерілуінің басы болды.

Ақыттың Қазанда 1891 жылы тұңғыш жарық көрген төл туындысы «Жиһаншаһ Тамуз шаһ ұғлы» кітабы туралы ақыттанушы, ақын Ш.Рахметұлы: «Жиырма екі жасында Алтай, Қобда шекарасындағы жамин атты меден үйде жатып жеті сағатта жазып шыққан алғашқы хиссасы, әрі Қазан қаласында басылған қазақтың алғашқы әдеби шығармаларының бірі» – дейді.

Қырық жасқа дейінгі өмірінің дені Қобда бетінде (Монғолия қазақтары), Делуін өлкесінде өткен Ақыт Лайық қажы, Бардам үкірдай ауылдарында көп жылдар бала оқытады. Жуанған лұннің, тағы басқа керей билерінің хатшылығын істеп, Қобда маңында біраз болады.

Ақыт 1903 жылы Шәкенбай үкірдайдың ауылында бала оқытады.

1908 жылы Бардам, Лайық, Оразбектер бастаған алпыстай адам Қобда, Алтай, Тарбағатай өңірінен қажыға барады. Қажы сапарына бет алған адамдарды шығарып салуға ілескен Ақытты да олар қолқалап, жол қаражатын өздері көтеріп, аудармашы ретінде бірге ертіп кетеді. Ақын осы сапарында ел көріп, жер тану мақсатымен серіктерінен бөлініп қалады. Арабияның бірнеше қалаларын аралап, араб мәдениетімен танысады, білімін толықтырады. Осы сапарынан "Қажыбаян" атты көлемді дастанын жазады. Бұл сапарда бір жарым жылдай болып оралғаннан кейін Шәкүртідегі мекеніне мешіт-медрессе салғызып бала оқытады. Халықты білім-өнерге үндеп, Ислам құндылықтарын насихаттай отырып, тәлім-тәрбие таратуға құлшына кіріседі.

1912 жылы Көктоғай, Шіңгіл, Бұрылтоғай жеріндегі төрт тәйжі ел оны қазы етіп сайлайды және мешіттің бас имамы болады.

«Ақыт ақын 1937 жылы Қобда бетінен, Монғолиядан Алтайға біржола кетеді... Бұған дейін Ақыт Қобда бетінде ұзақ жыл тұрды...

...Ал Ақыттың Шыңжанға қайтып келген кезі Алтай жерін, қазіргі Шыңжанды, жаппай басып алған гоминдандықтардың

халықты алдап, жаңа зұлымдыққа әзірленіп жатқан кезі-тін. Осы бір ұлы өлкенің үнін біржола өшіріп, «Ұлы Қытай империясының» ойран салар, ордасы болдыру үшін олар тіпті ел ағасы, ел көсемі ерлерді қойып, екі адамға тілі өтер ұйғыр, қазақ т.б. халықтың ер азаматына алапат түнін әзірлеп жатты. Бұған қарсы азаттық қозғалысының алуан түрі бар жерінен қаулап тұрған осы өлкені біржолата түншықтырып, бар билікті жалғыз түнде қолға келтірген Шиншіңсайлықтар ел саңлақтарын ...біреп жылда қырып салды» [2,125].

Ақыт ақынды ел бірлігін дәріптеп, халықты азаттыққа, оянып жеке ел болуға шақырғаны және ұлт-азаттық қозғалысты қолдағаны үшін гоминдаң өкіметі 1939 жылы жиырма төртінші желтоқсанда "күдікті" адам ретінде тұтқынға алады да, 1940 жылы тамыз айында Үрімжі түрмесінде (жетпіс екі жастағы ақынды) жан түршігерлік қинау көрсетіп өлтіреді

Өз жырларында әшкереленген басқыншы Шен-Чи-Цай өкіметі мен олардың қолшоқпарлары, Алтай өлкесіндегі рухани қазынаның бірі болған Ақыт қажының әйгілі Ақмешітін қиратып, ондағы мыңға жуық кітапты өртеп, құртып жібереді.

**«Әуелі Әліп – Алланың есім заты,
кітапта ғаян болар мың бір аты»**

XIX ғасырдың соңы, XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақ поэзиясының көрнекті өкілі, ақын Ақыт қажы Үлімжіұлы Қарымсақовтың Қазан баспаханаларында жарық көрген, ел арасында жатқа айтылған өлең-хикметтері мен дастандарының қалың оқырмандары мен тыңдаушыларын имандылыққа, адамгершілікке, ерлікке тәрбиелеудегі мәні зор болған еді.

Ақыт ақын өз еңбектерінің негізінде қазақ халқы әдеби туындыдан рухани қуат алатынын пайдалана отырып ұлтқа, халыққа имандылықты, адамгершілікті – Ислам діні арқылы уағыздап, оны халықты қайырымды, ізгі адам етіп тәрбиелеудің құралы ретінде негізге алған. Ақынның бұл әдісті

пайдалануының себебі: ол «халыққа жақсылық жасаудың, бақытты етудің бірден-бір жолы тек өнер-білім үйретіп, имандылық жолын нұсқау» деп ұғады. Сондықтан да ол халқын ізгілікке, адамгершілікке, білімпаздыққа баулуға өзінің төл туындыларын бағыштады.

Кешегі тоталитарлық жүйеге негізделген кеңес үкіметі тұсында халықтың рухани жәдігерлерінен саналатын діни мазмұндағы көне мұраларды кеңінен насихаттап, таратуға мүмкіндік болмаған еді.

Академик Мұхтар Әуезов: «Қазақ арасына Ісләм дінінің тарауына көбінесе қазақтың ақындықты сүюі себеп болды деген дұрыс пікір. Елге не жайылса да, әдебиет жұрнағы болып, әдебиет өлшеуінің біріне түскен соң ғана жайылатын болған. Өлеңсіз, әңгімесіз, сұлу сөзсіз келген күрғақ үгіт болса, ондайды ел тыңдамаған да ұқпаған, ықылас қоймайтын болған» [4, 226] – деп жазған.

Бүгінде әлем әдебиетінің алтын қорына қосылған мұсылман шығыс сөз өнерінің асыл жауһарлары осы діннің ықпалында дүниеге келгені аян.

*Әуелі Әліп – Алланың есім заты,
Кітапта гаян болар мың бір аты.
Жігітлер, құлақ салып алшы гибрат,
Баян ғып пахыр Ақыт жазған хаты.
«Жиырма тоғыз өліп»*

деп, өлең-жырын Алла атымен бастайтын ақындардың ақтангері – Ақыт қажы да туындылары арқылы туған халқына Ислам құндылықтарын уағыздады.

Имандылық, әдептілікті қалыптастыруда діннің де рөлі зор, дінді қастерлеу керек екенін айта келіп:

*Не сұраймыз ағалар,
Құбылмалы заманнан.
Дініңді әбден күтіп қал,*

*Айрылмай тұрып шамаңнан
...Қор болған жоқ еш адам
Дін үшін жанын қиганнан...*

деген түйінді ой айтады.

Ақын поэзиясындағы Ислам ұлағатын ұлықтай отырып, шеберлікпен өрнектелген өлең шумақтары жақсылыққа сүйсіндіріп, адам бойындағы ізгі қасиеттерді оятады. Ақын шығармаларындағы философиялық, педагогикалық көзқарастардың негізгі түйін, арнасы құлықсана (мораль) мәселелері төңірегінде шешімін тапқан. Ол қоғамда қалай дұрыс өмір сүрудің жолдарын көрсететін, адам өмірінің мәні, адам баласының баянды ғұмыры, адамдармен қарым-қатынас мәдениеті, «ар-ұят», «адамгершілік», «қайырымдылық», «жақсылық», «бірлік», «татулық», «ұлттық таным өзегі не?» деген сұрақтарға жауап береді.

Көркем әдебиет қоршаған ортаның шындығын бейнелеп қана қоймайды. Ол адам табиғатын, қоғамның болмысын өзгертуге, жақсартуға ат салысады. Көркемдік сана айналадағы өзгерістерді де бағдарлап, бейнелеп отырмақ. Оның қайшылықтарын, шешімін таппаған түйіндерін, келешегін барлайтын да, халыққа түсіндіретін де көркем сана. Аталған қасиеттерді бойына сіңірген көркем ой туындылары ғана классикалық сапаға көтеріледі

Ақыт қажының әдеби мұрасының құндылығы – оның рухани бастау көздерінің күрделілігінде. Ең алдымен ол өзі өсіп өнген қазақ жұртының халықтық мұрасын терең меңгеріп, асылын бойына жинақтай отырып, Шығыстың ой алыптарынан даналық іздеп, Арабтың Ислам құндылықтарымен суарылған өркенді әдебиетінен өзгеше өрнек тапқан, хакім Абай поэзиясынан рухани нәр алған ақын.

Хакім Абайдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» тағылымын жалғастырған адал шәкірттерінің бірі, әрбір өлеңін «Бисмиллаһ» деп Алла атынан бастайтын, балаң шағынан-ақ танымының негізін, тінін мұсылман дінінің кәусар бұлағынан ұйыта мейірін қандырған діндар ойшыл.

Хакім Абайды өзіне рухани ұстаз тұтқан ақын «...Шіркін Абай, адамның жуырманда есіне түспейтін сөздерді тауып, соны өрнектеген екен...» деп таң қалып, тамсанып оның артықшылығын қабылдауды, тіпті Араб әдебиетінен үйренуді де Абайдың шығармалары арқылы игерді десек артық болмас.

Мұның үлкен айғағы Хакім Абайды өзіне үлгі етіп өмірінің соңғы кезеңінде Абай әуенімен «Дала дилул: ғахилиясын» /Ғақылиялық үндеулер/ жазып, ұлы Абайға құрмет білдіруі, Алтай, Қобдадағы қазақтарға Абайды жырлап, құрметпен таныстыруы еді.

Ақыт қажы өзінің ақындық орнын:

*Ақындар бізден бұрын өткен талай,
Әсіресе Құнанбай баласы Абай.
Солардай өткір сөзді таппасам да,
Ойымды жеткізейін құрай- жсамай.*

деп бағалағанымен, талай жылдар бойы шалғай шетте жүріп Абайды да, өзге ақындарды да жақсы тани алмаған Алтай (Шығыс Түркістан), Қобда (Монғолия) қазақтары өлең - өсиетте тек Ақытты ғана пір тұтып, ғибрат алды.

«Ақыт ақынның ұлылығы – оның мешеулік пен отаршылдық бұғауы торлаған Алтай, Қобда қазағының мәдениетін әлеуметтік биікке көтеріп, алып шығуында жатыр. Ісләм дінін халқына кең таратып қана қоймай, қазақ халқының бостандығы, теңдігі, мәдениеті жолындағы күресте оның адастырмас бастаушы екендігін жұртына уағыздауында, ұқтыруында жатыр. Ол осынау зор мақсат үшін халқымыздың өлеңшіл қасиетін дарындылықпен де, данагөйлікпен де пайдаланды» [2,12] – дейді ғалым Қ.Қалиасқарұлы.

Ақыт пен Абайды ортақтастыратын мәселе, ол екі ақынның да қазақтың дәстүрлі жырлары, ауыз әдебиеті, жыраулық дәстүрді молынан игерумен қатар, сонау шығыс ақындарының бұлағынан сусындағандығы. Шығыстың әлемге әйгілі шайырлары Фердоуси, Хожа Хафиз, Низами, Науаи секілді жарық жұлдыздарынан Абай да, Ақыт та өз халқына керекті бөлшектерін ала отырып, жаңаша поэзияны қалыптастырды.

Бір-бірімен ой жүйесі тең түсетін екі ақын терең сезім, идея, мазмұн жағынан түгелімен шығыс ақындарының ықпалына берілмесе де өлең құрау шеберлігі, түр жаңалығы жөнінде көп нәрсе табады. Осы тұрғыдан, «Абай өзіне ең жақын ұстаз етіп классик ақын Науаи шығармаларынан үлгі іздейді. Дастан жазған Науаи емес, ғазалдар жазған Науаиға еліктегісі келеді. Сөйтіп шығыстың ұлы классигіне еліктей отырып, Абай өзінің «Әлифби» өлеңін жазады. Науаида да сол араб алфавитімен тізілген ғазалдар бар. Бірақ, ол әр жолдың басы емес, қайта аяғындағы ұйқасты сөздердің ең соңғы дыбысын әлифби ретімен келтіреді» [6,86].

Науаи мен Абай арасындағы ұқсастықты (түрлік) сөз етіп отыруымыздың себебі, хакім Абайдың араб алфавитін өлеңге қосуы.

Бұл үрдіс Ақыт ақында да кездеседі. Оған ақынның «Жиырма тоғыз әліп» деген өлеңі дәлел бола алады. Ақыт ақын бұл өлеңді жазу үлгісін Абай үлгі тұтқан Науаидан алды деп айтуға әбден болады.

Әйтсе де, ақын Ақыт қажы «Жиырма тоғыз әліпте» әуелгі әліпті Алланың есімімен бастап, /Әуелі Әліп – Алланың есім заты, Кітапта ғаян болар мың бір аты [7,15] яғни, өлеңнің басқы жолдарын араб алфавитімен тізбектей келе, әр екі тақта жолда өсиет, ақыл-нақылға үндейді. Барлығынан түйіндегенде, Имандылық жолынан таймай, мұсылмандықтың бес парызын өтеуге шақырып, соңғы әріп Я-ны сол Аллаға құлшылық етуден төмамдап, өзінше бір ерекшелікпен сөйлетеді:

*Би-бисмилла Алланың атыменен,
Зікір айт бар құдайдың затыменен.
Ғылым оқып танымақ салып зікір,
Тағайын парыз болдық затыменен [7,15]
Ти – демек тілмен айтып ихрар қылмақ,
Құдай деп тәспих ғып түзу жүрмек.
Қырық парыз мұсылманның мойнында бар,
Парыз болды тексеріп мұны білмек.
(сонда, 16-б).*

*Си-сөнә етпек құдайдың бірлігіне,
Тәні жоқ, өм жаны жоқ тірлігіне
Субутия сипатын түгел сөйтіп,
Бірлігін бір Алланың білдің міне.*

Қасиетті Құран-Кәрімде: «Алла жалғыз. Алла мәңгілік. Ол ешкімнен тумаған және ешкім одан туған жоқ» – деп хатқа түскен.

*Тіріде бұл сипатын ескермесең,
Мағына жоқ гұлыр жасап жүруіңде
(сонда, 15-б.)*

Ақыт қажының шығармашылығына араб әдебиетінің жасаған мол ықпал-әсерін ақынның өлеңдерін «Бисмиллаһ деп бастайын» деп келетін тілдік қолданысынан-ақ аңғарылады. Бұл тек түрлік тұрғысынан, ал мазмұндық-идеялық қырлары өз алдына бір үлкен зерттеу жұмысқа арқау болатын мәселе екендігін айтып өту ләзім.

Ақынның «Қажыбаян» дастаны:

*«Бисмиллаһ сөз бастайын қалам алып,
Сансыз хамид, өзіңе жаббар халық» [7,123]*

«Мүнаджат хази әл-хажат» - мінәжаты:

*«Бисмиллаһи я Алла
Алла саған жылайын»*

(сонда)

«Ақыт Алтай ғазалы» туындысы:

Бисмиллаһ кеңес сөз басы,

Қызыл тілім сайрашы

«Ақыт Алтай ғазалы»

деп басталады.

«Ақыт шығармалары» кітабының I том 186 – бетінде: «Бисмиллаһ рахман рахим, ей, момын қарындастар, қазақ ұлтының керей елінен шыққан мен әлсіз бақыр пенде–қажы және қазы Ақыт Үлімжіұлы момындарының көзін ашуды, оларды опық жеуден сақтандыруды негіз етіп, софылық әдебиеттен өрнек алып, осы ғақлиялық, нақылдық үндеулер кітабын жаздым» [1,123] – дейді.

Қытайда және Монғолияда тұратын зерттеушілер ғұлама ақын, ағартушы, философ, қоғам қайраткері Ақыт Үлімжіұлының әлеуметтік көзқарасы, ағарту идеясы, шығармашылық жолдары тағы басқа жақтарында көптеген мақалалар жариялады.

Осы зерттеулердің ішінде Қабылбек Қажыкенұлы «Ақыт және араб әдебиеті» атты мақаласында Ақыттың ашылмаған әлемінің бір қыры – араб әдебиетімен байланысы туралы сөз етті. «Мұнда ең байырғы мәдениет пен әдебиеттің ошағы болған араб әдебиетінен үйренуі, үйреніп қана қоймай ақындық қуатын әйгілеп назиралық жолмен жыр жазып, арабтың әйгілі аңыз-ертегілерін қазақ тілінде сөйлетуі жағына баса назар аударуы, тоғыз тілді меңгерген ғұлама ақынның әдебиетке келуінде өз халқының бай ауыз әдебиеті ең басты рөл атқарады десек те, оның тандамалы шығармаларындағы (2 том) қисса, дастан, романдардың назиралық жолмен жырланғандығы бізге Ақыт Үлімжіұлының ең көп үйреніп, нәр алған қайнар бұлағы араб әдебиеті екенін түсіндіреді – деп ой түйі, – осындай гүлденген ықпалды әдебиеттен Ақыттың нәр алуы,

ондағы дүниелерді назиралық жолмен жырлауы Ақыт жасампаздығының мазмұны терең бір қойнауы болмақ,— деген тұжырымы ойға өте қонымды. Бұдан әрі автор Ақыт ақынның 1891 жылы Қазан баспасынан «Жиһаншаһ» атты назиралық қиссасын жеке кітап етіп шығаруын қазақ әдебиетіндегі Араб әдебиетінен нәр алушы әрі таратушы—дей келе, Ақыт ақынның Араб әдебиетімен кеңінен танысып, бауырын жаза жырлаған тұсы, 1909 жылы Қажылық сапардан оралғаннан кейінгі уақыты болды, — ...Ақыт шығармаларының таңдамалы 2 томдығын зерделей барактайтын болсақ таразының басар жағы негізінен назиралық жолмен жырланған қисса-дастандар. Міне, бұл Ақыттың араб әдебиетімен бел шеше араласқан, ең көп жырланған, недәуір толықсыған яғни, екінші басқышы болмақ.

Ақыттың араб әдебиетімен мольнан танысып тұнығынан сусындауға оның араб тілін жеттік игеруі басты себеп болды десек те, енді бір жағын ол жасаған ортадан, дәуірден бөле қарауға болмайды. Демек, Ақыт жасаған әлеуметтік орта, оның ақындық өнеріне табиғи түрде өріс ашып берді. Мәселен 1891 жылдары Қобда мен Алтай аралағында хат-чек таситын почталион болуы, 1907 жылдары сабақ беріп, бала оқытуы, 1908 жылы Қажылық сапарға аттанып араб елінде бір жылға жуық уақыт тұрып келуі, оны араб әдебиетімен онан ішкерлеп таныстырады да, жасампаздық жақтан қадам сайын шыт-жаңа жаңалықтар жаратуына жол нұсқады.

Көзін жарық дүниеге ашқаннан ислам дінінің ықпалына ұшыраған Ақыттың ислам тағлымын алғырлықпен жасампаздық жүзінде өз шығармаларында жаңғыртуы ерсілік емес, қайта, ол Ақыттың жаңалығы, Араб–Парсы әдебиетінің көркемдік ерекшеліктерінің бейнелеу тәсілдерін қазақ әдебиетіне өзіндік формамен енгізіп, әдебиетіміздің кемелденуімен, өсуіне зор дәрежеде септігін тигізді деуіңізге болады. Бұл Ақыттың араб әдебиетімен танысуындағы үшінші ерекшелік болып саналады— деген қорытындыға келеді.

Ақыт қазақ сөз зергерлері тарихында алғашқылардың бірі болып 1891 жылы Қазанда «Жиһан шаһ» [7] кітабын тұңғыш рет бастырып, әдебиетте алып қадам жасаған ақын екендігін жоғарыда айттық.

*Атыңнан айналайын әуел Алла,
Есен қыл түзу жолды барша жанға.
Хикаядан тысқары сөз сөйлетіп,
Тозаққа шерменде ғып бізді салма.
Құдая тура сөйлет тілімізді,
Өткізбе күнәменен күнімізді.
Әликирахым қылып фәзіліңмен,
Сақлай көр жаман жолдан дінімізді [7, 35]*

дегеніндей, ақынның «Жиһан шаһ» назиралық хиссасы адамға Хақ жолынан таймауды уағыздап, дін тазалығын, имандылықты, адамгершілікті дәріптеуге арналған.

Ақыт қажының «Мүнаджат хази әл-хажат» туындысы

Алтай–Қобда жерінде ақындығымен даңқы шыққан Ақыт 1908 мешін жылы Хижа ай санауының рамазан (9-айы) айында Қобда беттегі қазақтардың ішінен парасатты адамдарды қажылық сапарға бастап барып, келесі тауық жылы рабиғұл-ахыр (4-айы) айының соңында еліне оралған.

Бұл сапар ақынның өмірі мен философиялық көзқарасы, саяси санасы, шығармашылығы сапалық жоғары деңгейге өрлеуіне орасан игі ықпал жасады.

Ол қазіргі Монғолияның Баян - Өлгий аймағы Дэлүүн жерінен қасиетті сапарын бастап, Жайсаң, Семей, Омбы, Пенза, Одесса, Измир, Бейрут, Шам, Мекке, Медине, Иерусалим қалаларында болып, хал-ахуалын өз көзімен көріп өзі білетін қазақ халқының жайымен салыстыра қарайды.

Араб елдерінде біршама уақыт тұрып араб әлемі мәдениеті, әдебиетімен кеңінен танысып өз білімін жетілдіріп, әлемдегі сирек кітаптарды жинастырып, ғылымға терең бойлайды. «Осы елдердегі жетекші ғалымдар Ақыттың білімділігін мойындап, Мекке, Медине қалаларына аты әйгіленіп «білімпаз адам» (тәйіп) атанады. Бұл сапарда көпті көріп, ұғып, білімін жетілдірумен қатар философиялық көзқарас, бағыт - бағдары шынайы қалыптасып, ары қарай шығармашылығында көрініс тапты».

Хажылық сапардан соң шығармашылық қызметін онан ары жалғастырып, «Хажыбаян», «Абақ - Керей» шежіресі, «Ер Жәнібек» секілді туындыларын жазған» [8,120] – дейді ғалым Қ.Мұхамәдиұлы.

...Меккеге барып келген хажы ақын «1910 жылдан бастап Алтай жерінде тұрақтап, Шәуіртіндегі мекеніне мешіт-медресе салдырып, діни де, іліми де, әдеби де қызметімен халықты ағартуға, ғылым-білімге, өнерге шақырып, көп еңбек етеді» – деген деректі ақын Кәкей Жанжүңұлы Ақыт қажы Үлімжіұлының «Қажыбаян» [9] (Өлгий, 1991 ж. 3-бет) жинағына жазған алғы сөзінде келтіреді.

Осы қажылық сапарында жазған «Қажыбаян» дастаны ақынның шоқтығы биік туындысы.

*Бисмилла сөз бастайын қалам алып,
Сансыз хамид, өзіңе жаббар халық.
Салауат расуліңе болсын Алла,
Сыйынған бір өзіңе мен бір гарып.*

*Аллаһи саған жылап қалам алдым,
Тәуекел бір ісімді саған салдым.
Жаранлар, атым – Ақыт молла тәйіп,
Жасымда отыз тоғыз Мекке бардым [9, 11]
«Қажыбаян»*

дей келе, ақын қажыға бара жатқан жол сапарды тізбелей: «Аттанып дүйсенбі күн Бисан бардық» [9, 14], «Семейден тоғыз сөтке Омбы бардық» [9, 20], «Онан ары біз өттік Уфа, Самар, Ортасында Еділ мен Жайық қалар» [9, 22], «Онан ары пойызбен Харьков бардық, Қайта ауысып пойызға мініп алдық, Омбыдан шыққан бойы екі арасы, Тоғыз сөтке Әдеске (Одесса қаласы) барып қалдық» [9, 22], «Он төртінші Шәуелде сәрсенбі күн, Барып кіріп біз тұрдық енді екі түн» [9, 23], «Қара теңіз, Азов теңіз, Ақ теңіз бар, Ақ теңіздің ар жағы қазған канал» [9, 24] деп баяндайды.

Қажылық сапар баяны бірінен кейін бірі өрбіп отыратын шытырманды оқиғалардың жиынтығы сияқты көрінгенмен, ақын жол сапар барысындағы бастан кешкен барлық оқиғаларды көркем сөзбен суреттеген:

*Шайқалып кеме кетті қатты толқып,
Қисайып, болып кетті олпық-солпық.
Адамзат қойдай шулап иман айтып,
Бишара тәмам жандар кетті қорқып [9, 25].*

Сауд Арабиясының қажылық жолындағы қаласы Жиддада кеме қайырлап: «Қанша жан дүние салды қалың топтан, Тұрады қашар жер жоқ шара жоқтан» [9, 23], «Ауру, аштық екеуі бірдей келді» [9, 23], «Жиырма үш күн дегенде кеме жүрді, Өлгені өліп, кемеге тірі – мінді» [9, 24].

Адам баласының басына ауыртпашылық түсіп, қиыншылыққа ұшырағанда шын ниетімен Алла-тағалаға жалбарынып медет тілеп, мінажат еткен ақынның «Мүнаджат хази әл-хажат» жыры қазақ поэзиясындағы Құдайға жалбарыну өлеңінің ең озық үлгісі деп атауға болады.

*Бисмиллаһи я Алла,
Алла саган жылайын.
...Мың бір атың құрметі,
Өзіңнен қуат сұрайын.*

*Жалғыздың жары бір құдай,
Пәледен сақта, құдайым!*

...

*Сапар жүрдім, я Алла,
Мұхаммед достың хақы үшін,
Мединенің ішінде,
Жатқан ұлық заты үшін.
Арманым бар өкініш,
Рұқсатсыз Ата үшін.
...Құрметіңе хабибің,
Құлыңды Алла қор қылма!
... «Тәуәкәлту-ғала Алла»,
Тапсырдым ісім Аллаға.
Сүйер достың хабибің,
Рәузасына бармаға.
...Я иллаһи жәрдем бер,
Я иллаһи қуат бер,
Я иллаһи мәдет бер,
Имамағзам құрметі.
Сүйер достың Мұхаммед.
Мұстафаның құрметі.
Елден бұрын жаралған,
Дүниеге таралған,
Атамыз Адам құрметі... [9, 33],*

«Мунаджат хази өл-хажат»

«Әлемдегі күллі ат-атаулардың ең жақсысы – Алланың асыл есімдері. Мұсылман адам осы есімдерді айтқанда Алладан көретін жақсылық шарапат өте көп. Құранның ағырап сүресінің 179-шы аятында «Ең жақсы атаулар Аллаға тән, оған сол аттарымен жалбарынындар делінген.

Көркем есімдердің кереметтері көп. «Олармен шын ықыласпен дұға қылғанның дұғасы қабыл болады әрі олардың адамның жаны мен тәніне тигізетін рухани һәм шипалық пайдалары мол»[10,68] – делінген.

Ақын бұдан әрі «Ұжымақтан шығып зарланған, Ерін таппай сандалған, Хауананың құрметі», «Кенже болып туған ол, Ата жолын қуған ол, *Шеш нәби Алла құрметі*», «Хақты танып білген ол Ерiштіріп рисалат Қаумымен кеме мінген ол, *Нұқ нәби Алла құрметі*», «Тірідей жанын берген ол, Хақ жолына ерген ол. Тамаша ғып тозақты, Әдейі барып көрген ол, Қызығын көріп ұжымақтың, Шықпаймын деп төнген ол, *Ыдырыш нәби құрметі*», «Тастан түйе шығарған, Сүтімен елді суарған, *Салих нәби құрметі*», «Ғаламға һад болған ол, Рисалатқа қонған ол, *Һуд пайғамбар құрметі*», «Жамандықты қылма деп, Залалға мойын бүрма деп, Халқына айтқан ақылды, *Лүт пайғамбар құрметі*», «Әмірімен Алланың, Байтолланы жасаған. Хақ жолына баласын, Құрбандыққа атаған, Жанын пида қылған *Ысмайыл*», «Әмір естіп атадан, Сол мүрсәлат құрметі. Хақ әмірін жүргізген. Рисалатын білгізген, *Ысхақ-нәби құрметі*», «Баласы үшін жылаған, Шынымен тілеп – сұраған. Баласы да зарланып, Тілегін алған құдайдан. Тілегі мақұл қауышқан: *Яқуб, Юсуп құрметі*», «Алламенен сырласқан, Зарын айтып мұңдасқан. «Тәурат» беріп қолына, Тәжіл нұрын хақ шашқан *Мұса нәби құрметі*», «*Юнус нәби, ол – Һарун*, Олардың қылған мұң-зарын. Қабыл қылған құдайым, *Сол мүрсәллар құрметі*», «*Дәуіт нәби пайғамбар*, Патшалық мәнсап алғандар, Патша болып *Сүлеймен*, Ғаламға үкім жайғандар, Бір Аллаға жалынып, Бек жылаған һәм анлар, Сол мүрсәллар құрметі», «*Жүніс, Жержис, Илиясы* – Алланың досы баршасы. Жүністі жұтып бір балық, Шығарған аман патшасы. Жеті өліп Жержис тіріліп, Мехнат көрген қаншасы Сол мүрсәллар құрметі», «Дүние кезген *Ескендір* Алласының жәрдемі. Мың жасаған Ұлықпан Жазған соң өзін су дәмін, *Сол нәбилер құрметі*» [9, 33-34] деп, пайғамбарларды атап кетеді.

*Ғаламды Алла бар етіп, Достың үшін жараттың,
Жер жүзіне жіберіп, Әр мекенге тараттың.
Тәуба қылып достыңа, Жүзімді Алла қараттым.*

*Мақсұтыма жеткізіп, Ақырын қылғыл қайырлы,
... Хабибыңа жеткізгіл, Зиярат сәлем еткізгіл.
Құрметі үшін солардың, Қатерлерден өткізгіл.
Әнбия, өулие құрметі – Қайғыны Алла кеткізгіл! [9, 34]
«Мұнаджат хази өл-хажат»*

– деп, мінежат етеді.

Кімде-кім шын пейілімен Алла Тағалаға оның ұлы есімі арқылы дұға қылып, тілегін сұраса, иншалла, қабыл етеді.

Аллаға шын ниетпен жалбарынса, адам баласының тілегі қабыл болады деген байламға келген ақын: «Жел соғып, дария толқып шықты кеме, Жасаған жәрдем берсе қиын деме» деп парасатты ой түйеді.

*Жөнелдік, кеме шығып түзу жүріп,
Онан соң тоқтамадық бір кідіріп.
Дариядан есен-аман өте шығып,
Янбудың шаһарына түрдық кіріп [9, 35].*

Жырдың «Мединеге келіп салауат-сәлем бердім», «Мінежат» бөлімдеріндегі оқиғалар аса ұлағатты терең ойға құрылған.

«Қажыбаян» жырында сол кездің өмір суреті мен қажыға барған ел ағалары туралы, қажылық сапар хикаялары мен мехнаттары жайлы жырлап, Мекке, Медине, Шам, Бейрут, Измир, Одесса, Пенза, Омбы, Семей, Жайсан секілді қалалар мен Сауд-Арабиясы, Сирия, Түркия, Ресей елдерінің хал-ахуал жай-күйінен де хабардар етеді.

Қиссада сегіз айға созылған қажылық сапарда басынан кешкен хикаяларды аса көркем тілмен әсерлі де нақты шынайылықпен сипаттайды.

Ғалым З.Сейітжанұлы бұл дастан жайлы: «...Ақыт дастанында көзі көріп, көңілге түйгендерінің бәрін баяндап отырады. Қисса-дастан стилімен жазылған шығармада қажылық сапары кезінде басынан өткен оқиғаларды жол жазба ретінде нақтылы суреттеген.

Сондықтан шығарманың сапарнамалық сипаты басым. Ақынның нәзира дәстүрінде жазған дастандарынан бұл шығармасы оқшау тұрады. Өйткені, «Қажыбаян» сюжеті шындық негізде өрбиді. Қажылардың мақсаты – күнәдан арылып, мүсылмандық парыздарын өтеу. Шығыстық кисса-дастандарға тән қиял-ғажайыптық сарын жоқ. Туындыда дінге деген түзу ықылас-ниет жақсы көрініс тапқан және оны уағыз-насихат ете жазған».

Бұл дастанның басты ерекшелігі – адам баласы басынан өткізген қиын сәттерді көркемдікпен көмкере отырып шындыққа айналдырып, сөз қуатымен сәулелендіріп сезімге, ойға, адамзаттың болмысына, ең әуелі Жаратушы Иенің күдіретті тылсымына таңдандырып, терең ойлардың тұңғығына жетелейді.

Ақыт қажы діни жырларды, насихаттық толғауларды таңғаларлық талантпен, соны стильмен, қызық та құпия оқиғалармен айшықтап, әрлеген, жұртына тәлім-тәрбиелік мәні терең ойларды мирас етіп қалдырған ақын.

Ақыттың асқан білімдарлығы, заманынан ойы озық көреген данасы болғандығы Алтай өңіріндегі парасатты адамдарды бастап қажыға баруынан да аңғарылады.

Көпшілікке шам-шырақ боларлықтай адамзаттың арда қасиеті мен текті мінез-құлқын бойына жинаған Ақыт қажы халқын «қарлығаштың қанатымен су сепкендей» білім нәрімен сусындатқан рухани ұстаз, Ислам құндылықтарын насихаттаушы діни ағартушы, ғұлама ойшыл.

Ақыт қажының Исламдық ілімді жыр шумағына айналдырған туындыларының бірі – «Ақыт Алтай ғазалы». Бұл мазмұндық жағынан да, түр, болмысы жағынан да ерекше туынды. Ғазал – монорифтамен келетін лирикалық өлеңнің түрі. 12-15 бәйіттен немесе 24-30 жолдан тұрады. Таяу және Орта Шығыс, Оңтүстік-Шығыс Азия поэзиясында кездеседі. Исламға дейінгі парсы халық лирикалық поэзиясында пайда болған. Ғазалдың түп-төркіні қасидадан шыққан деген божам бар, ба-са-да схемасы бойынша жалғасып, кете береді.

«Ақыт Алтай ғазалы» қажы ақынның басқа да біршама туындылары секілді араб ақындарының дәстүрімен «Бисмиллаһ» дан басталады:

Бисмиллаһ кеңес сөз басы

Қызыл тілім сайрашы.

«Ақыт Алтай ғазалы»

Хакім Абай «Әуелі, аят хадис сөздің басы» дей отырып, өлеңді «сөз – патшасы» дегенде сөздің рухани мағынасына баса назар аударғандығы зиялы, зерделі қауымға түсінікті екендігін ескерсек, Ақыт ақынның «сөз басын» «Бисмиллаһ» -дан бастауының мәні қажы ақын өлеңдерін де адам баласына рухани дәруменділік үшін жазғандығының көрінісі деп тануымызға болады.

Бұл ойымызды Ақыт қажы ғазалының келесі жолдары дәлелдей түспек:

Алла иар демек әзалдан

Ақ сүйек үглы асыл-ды.

«Ақыт Алтай ғазалы»

Аллатағала рухынан адам жаны бөлінген күн, жанның жаратқанға ұйыған кезі мистикада – әзал күні деген атқа ие. Әзал күні – адамның шынайы келбеті айшықталған. Адам рухының әлі денеге қондырылмай азат жүрген, асқақ жүрген кезі

Шығыстың ғажайып бұлбұлы, әлемге әйгілі ғазалшы «Лисан ал Ғайып», яғни «Ғайыптан келген құпия тілді» Хожа Хафизде:

Әзелде жүзің сенің жарқырады,

Іңкәрлік пайда болып, от тарады.

– деген тылсым мен құпияға толы шумақтар кездеседі.

Я болмаса хакім Абайда:

*Мекен берген, халық қылған ол ләмакен
Түп иесін көксемей бола ма екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға қона ма екен?*

Бұл жолдардан данышпан ақын Абай мұрасының мақсаты мекен беріп, халық қылған мейірімді ләмакен (мекенсіз) Алла тағала екенін көреміз... . Ал өмірдің мақсаты – Түп иесін көксіп, оған қайту. Өзге мақсат ақылға қонбайды, яғни жоғары мүддеге ұмтылған дана адамда басқа мақсат болуы тиісті емес [11, 7 б.].

Ақыт қажы ғазалында өрнектелген шумақтар шырайына назар салсақ:

*Осы күнде адам жоқ
Ақылдыны барлаған.
Ақылдыны барласам,
Іеш адам жоқ алманған.
Ғаріп Ақыт сен түгіл
Мұхаммед те қалмаған.
Бауыры суық қара жер
Көрінгенді жалмаған.
Жалмамай да не етеді,
Адам гафыл кетеді.
Дүние қуып жан шіркін
Тентіреп жүріп өтеді.
Баяны жоқ дүниенің
Кім түбіне жетеді*

– деп, «арты қысқа» баянсыз, алдамшы дүниенің жалғандығын айта келе, дүниедегі «Діні биік ғайратты, Жүректі туған ер болар, Ер екенін кім білер, Ауызда сөзі шын болар» деп бір қайыра отырып,

*... Өлімнен аман тұрганды айт,
Өрмегін бөлек құрганды айт,
Аш-арыққа аға боп,
Жанына қоңсы жиганды айт.*

*Харамға көңіл салмастан,
Нафсіні басып тыйғанды айт.
Ақ, қараны аңғарған,
Шаригатқа сизанды айт –*

деп әуелгі мақсұт – адамдықтың ақ жолын ұстануды, қайырымдылық пен адамгершілікті уағыздайды. Дүниенің жалғандығын айта отырып осы қысқа өмірді баянды да мағыналы өткізудің басты бағыт-бағдары дін жолында, имандылықта, яғни адамзаттың рухани дамуып, кемелденуінде дегенді ескертеді.

Ақыт қажы адамның ізгі қасиеттерін дамыту жолдарын айқындап, бұл тұрғыда адамзаттық игі дәстүрлерге сүйенеді. Мысалы, қазақ жұртшылығы үшін мұсылмандық жол, Құран ілімі ... дейтін тұжырымды ұстанған. Ол ойы ақынның кез-келген туындысымен тұтаса өрілген танымынан танылады, аңғарылады.

Ол ақынның шығармашылық мұрасында әсіресе, сюжетке құрылған туынды-дастандарда молынан байқалады және кейбір эпикалық шығармаларының желісін «Құран», «Қисса исләмбия», «Мың бір түн», «Тотынама» тағы басқа кітаптардан алғанын ескертіп отырады. Өйткені, ақын Құрандағы имандылық, даналық, ғибраттар мен арғы түбірі араб, парсы, үндіден тараған жыр, тәмсіл-мысал, аңыз-ертегі қатарлы көркемдік қазынаны жақсы білген және соны өзінің идеялық мақсатына орай «Жарандар мұнан ғибрат алса дедім, жауыздық жапа шегіп қалса дедім» деп, халыққа ғибрат етуді жөн көрген. Осы себепті Ақыттың алғашқы дастаны нәзира дәстүрі негізінде жазылған. Сондай-ақ нәзираның тереңнен тамыр тартқан ұзақ тарихы бар. Ақыт осы дәстүрге сүйенген.

Сөйтіп, шығыстық желі негізінде оқиғалы шығармалар жазып өлке әдебиетінің тақырыптық аясын кеңейтуге үлкен үлес қосқан.

Осындай сарындағы туындылардың бірі 1908 жылы шағатай тілінде жарық көрген «Ахирет баян» яғни, «Қиямет-ахуал» атты дидактикалық дастаны–қазақ поэзиясындағы Исламдық-ағартушылық дәстүрдегі шығарма. Осы шығарманы баспаға әзірлеген Кәкей Жаңжүзұлы Ақыттың кітабының алғы сөзінде: «Ғұлама ақын, дін ғалымы Ақыт қажы Үлімжіұлының халыққа кең

таралған насихаттық жырлардың бірі—«Ахиретбаян», «Қиямет қайым» деген атпен де мәлім. ...Жырдың екі дүниелік те танымдық және тәрбиелік ғибраты зор» [12, 3] – деген.

Ақыт қажының аталмыш дидактикалық толғау-дастанының идеялық-композициялық желісінде біраз мәселелер жүйелене, сабақтаса жырланады: біріншісі – ақынның жырды әуелі Аллаға сыйынып бастап, оқырмандарына арнайы жырлауы; екіншісі—Алла жаратқан Адам Атадан басталған азаматтың, пайғамбардың бір-біріне жалғасқан тарихнама жолын жүйелеуі; үшіншісі – он сегіз мың ғаламның ахирет күні кезеңін, бақиға барғандардың фәнидегі қылықтарына орай тозаққа және жұмаққа жіктеле жіберілгендіктерін суреттеу; төртіншісі – ахиреттің сипаттамасына адамдардың дайын болуына арналған ақынның насихаттық уағызы.

Ақыт өмір шындығын ислам уағызымен сабақтастырады. Үш мың жылдық көпірдің жуандығы қылдай, оның жерден өтіп жатқандарында айқындалатыны айтылады.

*Өтеді кейбір адам аттай шауып,
Кейбірі аяңдайды қылған қауіп.
Күнәсі көп адам мен көпір дұшпан,
Қисайып ауып кетер аяғы ауып.
Күнә - тұман болады, сәуап – жарық
Жарықпен жол табылар анықталып [12, 40]*

Сонымен, дастанның идеялық мәнін осы шумақтар арқылы терең ұғына аламыз. Мұнда о дүниедегі өмір-көпір арқылы өткен немесе өтетін адамдардың жүру жолы, одан өтудің ауыр немесе жеңілдігі. Әр адамның бұл дүниедегі қылған қылықтардың күнәсі мен жасаған сәуаптарының көлемі мен салмағы арқылы негізделетіні көрсетілген. Сондай-ақ, күнә мен сәуапты бозарған боз тұман мен жарық сәулеге теңеп көрсетіп, жарық, сәулелі жолды уағыздайды.

Сонымен қатар, дастанда ақын құранда негізделген жұмақты өмір шындығының суреттерімен үндестіре бейнелейді. Ал тозақтың

поэтикалық бейнелеуінде де күналары үшін бақидан тосып тұрған Алланың жазалану мекені анық елестейді:

*...Бай, жарлы болсаңдағы дініңді күт!
Құлшылықсыз тозақтан құтылмайды»
Бар дейді жеті тозақ қайнап тұрған,
Шынжырлап қылмыстыны байлап тұрған[12, 39]*

–дейді.

Аталмыш дастанда Ақыттың бұ дүние мен о дүниедегі адамдардың пиғылдарына қатысты көптеген философиялық ой-толғаулар түйіні орын алған.

Ал дастанның ең соңында «Ахиреттік дос болайық!» дейді. Алланың рақымымен және досының арқасында көрген жақсылық негізінде «Ахиреттік дос» ұғымының ұлағаттылығын айқындай айтады:

*Бұл күнде достық деген бейне сауда,
Жарандар, ойлап тұрсам тіптен бекер.
Солайша ахиреттік дос беріп пайда,
Сәуабын бөліп алар Мизан жайда [12, 33].*

Сонымен қатар, дидактикалық дастанда «Бисмилладан» жарылқауға кенелетін төрт адам ата, ана, ұстаз, бала екендігі де көрсетілген.

Қазақ әдебиетінің тарихында исламдық-ағартушылық бағдардағы әдеби шығармашылықтың өзіндік тарихы, поэтикалық-эстетикалық ерекшеліктері бар. Ислам дінінің қасиетті қағидалары Құран кітабы сүрелерінің аяттары бойынша халық арасындағы имандылық-адамгершілік тәрбиесінің насихаты ақындардың шығармалары арқылы таралды. Қазақ әдебиеті тарихындағы ислам дінін насихаттаған ақындардың шығармалары халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі әдет-ғұрып жолымен үйлестіре жырланды. Сондықтан Ислам дінінің қасиетті уағыздары

халқымыздың тарихында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан ұлттық тәлім-тәрбиенің де өзегі болып келеді.

Ақындардың имандылық-адамгершілік тәрбиесіне арналған мұраларының ішінде фәни мен бақидың жалғастығы үнемі басты назарда болады. Фәнидегі тіршілікті мағыналы, мазмұнды өткізу арқылы бақидағы салтанатты кезеңге ауысатын жағдайды адамдардың есінен шығармауы үнемі насихатталады.

Сондай-ақ Қытай гоминдандарының азабын түрмеде бірге көрген Тарбағатайдың Ғинаят деген азаматына «ұшқан құстан болса да еліме жеткіз» деп тапсырған «Ақтық төрт өсиеті» де Ақыт ақынның ой қазынасының құнарын құрайтын қоштасу – аманаты:

*Айналсын елі-жұртым берекеге.
Бақ қонбайды алты бас сұм жекеге.
Береке бір отырса ел мен жұртым
Сала алмас қас-дұшпан келекеге*

дейді. Бұл өсиетте ақын жұртына ұлағатты сөз бен тәрбиелік мән, терең ой мирас етіп қалдырған. Өсиеттің әрқайсысының өз ерекшелігі мен маңыздылығы дараланды. Бірінші өсиетте, пенделердің өмірдегі алауыздығының салдарынан олар мәңгі тозақ отынан арылмайды десе; екінші уағызда, адамдардың бір-біріне деген қатынасының дұрыс-бұрыстығы, көңілдерінің пәктігі мен қастығының ара-жігі туралы, үшіншісінде, ел-жұртының күнә мен арамдықтан аулақ болуына шақырады; ал төртінші өсиетінде, «Болады шын дегенің мүлде жалған», яғни, халқымыздың «жалған дүние», «қамшының сабындай қысқа ғұмыр» деп түйіндейтін өмірдің өткіншілігі, қысқалығы туындыға арқау болған.

Ақыт қажы – о дүние бұ дүниенің жалғасы екендігін, фәнилік дүние бақилық дүниені жалғаушы көпір, бұ дүниедегі адамдықтың мақсұты о дүниеде пәктікке, ізгілікке жетудің мұраты дегенді өз туындыларында дәлелдеген ғұлама философ, терең ойлы, көреген ақын.

Ақыт қажының кез келген туындысында – ақынның дүниетанымының даралығы оның көрегендігімен ұштасып отырады. Ойшыл-философ о дүниені көзбен көріп, қолмен ұстамаса да туындыларында оны нақышына келтіріп, айқын суреттейді. Онда суреттелген барлық бейне, барлық сурет шынайы көрініс тапқандай әсерде қалдырады. Жазушы шығармаларында адамдарды имандылыққа, адамгершілікке шақырып, қысқа ғана ғұмырда алауыздықтан, арамдықтан сақтанып, ниет-пейілді дұрыстап, адал тазалыққа, мағыналы өмір сүруге уағыздайды.

Ақыт қажының үлгі-өнегелік мәні зор өлеңдерінің тақырыбы адамгершілік, адами қасиеттер, адам дамуының рухани жетілуі мәселесі. Бұл мәселелер бүгінгі таңда да өзінің өзектілігін жоймайтын, жастарды жақсылыққа, өнегелі болуға, қайырымдылыққа, кішіге құрметті, үлкенге сыйлы болуға шақыратын тәрбиелілігімен де, танымдық, тағылымдық мәнімен де құнды, Кейінгі ұрпақтарға берер ұлағаты мол.

Ақыт шығармалары жанр жағынан өлең, толғау, қисса, дастан болса, тақырып жағынан адам, қоғам, заман, адамгершілік, махаббат, дін, салт - сана, Алтай тауы қазақтарының тарихына арналған, мазмұны терең, тілі аса көркем, өз шығармалары арқылы халқының тағдырына бағдарлама беріп, дүние танымын кеңейтіп, өмір үшін, елінің еңсесін көтертіп, қайрат беріп, күрескерлік рухқа баулып, өрге басып, өзгеден қалмаудың жолы береке - бірлік, ақыл - парасат, күрес, білім - ғылым екенін зерделейді.

Ақыт хажы ғұмырында сансыз көп шығармалар жазып, артына өшпес із қалдырды.

Ақынның өмірі қазақ тарихындағы аса күрделі дәуірде өтті. Ол XIX ғасырдың соңғы отыз, XX ғасырдың бастапқы қырық жылында өмір сүрді. Бұл кез күллі қазақ тарихындағы аласапыран оқиғалар қасіреттерге толы жылдар еді. Алтай тауынан Меккеге дейінгі кеңістікте өмір кешіп, шығыс пен батыс ой алыптарының шығармаларымен танысып, жеке дара дүние танымы қалыптасқан қазақ әлеміндегі жарқын құбылыс, өрен тұлға болды. Ақыт ақын өзі өмір сүрген дәуірдің саяси, қоғамдық құбылыстарын ұлттық мүдде тұрғысынан суреттеген шынайы ұлттық ақын екенін танытты. Ол азаматтық ақындық ғұмырын халқының азаттығы, бақыты, ынтымақ-бірлігі, ғылым-білімге бет алу жолындағы күреске бағыштады.

Ақыт ақын шығармашылығының зерттелуі

Ақыт ақын шығармаларын басу, жинап-зерттеу, жұмыстары ХХ ғасырдың екінші жартысынан басталды деп айтуға болады.

Ақыт қажы еңбектеріне арналған ғылыми зерттеудің негізін қалаушы ғалым – Қабидаш Қалиасқарұлы. Филология ғылымдарының докторы, проф. Қ.Қалиасқарұлының өз сөзімен айтсақ: «Ақыт шығармаларына назар салу, бізде Қ. Соян екеуіміздің ізденуімізбен тек 60-жылдары ғана қолға алынды да, Ақыт шығармаларының таңдаулыларын баспа бетіне жариялау талабының алғашқы қадамы жаңадан жасалынды»,—...Ақыт жырларының басылғандығы жайлы естіп, оның баспа нұсқасын іздегенде қазақ тіл білімінің ғұлама ғалымдарының бірі, филология ғылымдарының докторы, проф. С.Аманжоловтың «Вопросы диалектология и истории казахского языка» («Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері» еңбегінде керей диалектісі мәселесін сөз ете отырып, өз тұжырымдарына дәлелдеме етіп Ақыт өлеңін алған» [2, 139 бет]. – деген дерекпен бірге, ...1969 жылы Алматыға келіп, қазақ ғалымдары І.Кенесбаев, М.Ғабдуллин ақсақалдардың тікелей қолдауымен Қазақ ССР Ғылым Академиялық кітапханасының «көне кітаптар мен қолжазбалар» қорындағы Ақыт қажының Қазан қаласында басылған бес кітабымен танысып, тиісті белгілеулер жасағандығын айтады.

Ал Ақыт ақынның өмірі, шығармашылығына қазіргі қатынас-көзқарас туралы өзінің ғұлама балаларының бірі Ақытұлы Ғазез былай дейді: «Бізге қарағанда шет елдерде ертерек ауызға алды. Мысалы, Мұңғғлиялық Қабидаш Қалиасқарұлының мақаласы 1972 жылы жарияланды. Бұл мақаланы еліміздің (Қытай) іші, сыртында Ақыт жайлы жазылған мақалалардың көлемдісі әрі кемелдісі деуге болады» – деуі ойымызды дәлелдей түседі.

Ғалым Қ. Қалиасқарұлы жинақтап бастырған «Халық ақындары» (Өлгий, 1972) еңбегінде Ақыт жайлы алғаш сөз етсе, «Замана жыршылары» («Монғолия Қазақ әдебиеті» сериясымен шығатын бес томдық жинағының екінші кітабы, құрастырып,

баспаға әзірлеген екінші автор Қ. Соян), (Өлгий, 1989) кітабына ғұлама ақынның бірқатар шығармалары, ал «Монғолиядағы қазақ әдебиеті» (Алматы: «Арыс» баспасы, 2009) ғылыми еңбегіндегі «Шырқауға ұшқан қырандар» бөліміне «Ақыт ақын туралы» зерттеуі енген.

Содан кейін Ақыт қажы мұрасы МХР, Өлгий қаласында талантты ақын, «Ақыттанудың алғашқы қарлығаштарының бірі» Кәкей Жаңжүңұлының жинап, баспаға әзірлеуімен «Хажыбаян» (1991), (Хажыбаян, Қобда кеңес, Жеті хажы, Қырық төрт назым), 1993 жылы «Ақыретбаян», ал Қ.Қалиасқарұлы мен К. Жаңжүңұлының құрастыруымен «Ақыт Үлімжіұлы», Шынай Рахметұлының құрастыруымен «Ғахилия» 1994, Айқанұлы Марат, Рахметұлы Шынайлардың құрастыруымен «Жиһаншаһ» кітаптары криллица харпімен қайта басылып шықты.

Ақыттануға ұзақ жылдар бойы еңбек сіңіріп келе жатқан Монғолиялық қаламгер, ақын Шынай Рахметұлы «Абақтан шыққан ақылгөй ақын» («Шұғыла» Монғолия қазақтарының әдеби журналы, 1993, №1), «Абай және Абақ елі» («Шұғыла» журналы, 1995, №2), «Ақыт ғылымының ауқымды саласы», «Ақыт ақын» т.б. мақалаларында өзекті мәселелерді көтергендігін ерекше атауға болады.

Қазақстанда Ақыт туралы қазақ энциклопедиясында жазылды.

Сонымен бірге, Үшкүлтай Субханбердинаның (құрастырып, алғы сөзін, ғылыми түсініктерін жазған) «Ғашықнаме» Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары (Алматы, «Жазушы» баспасы, 1976) жинағында ақынның «Сейфулмәлік» дастаны туралы ақынның жыр жолдарынан келтіре дәлелдей отырып: «Осы үзінділерде қиссаны жазған Сейітгереймен бірге Ақыт аты да айтылады. Сейітгерей туралы қолымызда ешқандай мәлімет жоқ. Ал, Ақыт ақын Алтайда, қазіргі Шыңжаң өлкесінде және Монғол Халық Республикасында «Ақыт ақын», «Ақыт қажы» деген атпен белгілі болған. Ол – революциядан бұрын Қазан қаласында төрт-бес кітабы басылып шыққан Ақыт Ұлымжыұлы Қарымсақов. «Сейфулмәлік» қиссасының осы нұсқасын Ақыт

жазды дегенге көбірек саятын тағы бір дерегіміз – Ақыт революциядан бұрын Қазан қаласына бастыруға жеті қиссасын жібергені, солардың ішінен тек қана «Қисса-и Жиһаншаһ Тамузшаһ ұғлы» кітап болып шыққаны туралы дерек бар» – деген.

Ақыттың діни қисса-дастандары жайында сөз қозғаған алғашқы адам 1898 жылы «Деятель» журналында Қазан университетінің профессоры Н.Ф.Катанов. Бұл Ақыттың 1897 жылы Қазанда шыққан «Тәржіме-и Ақыт уаляди Өлімжі Алтайский» кітабы жайында мақала екендігін ескерткен «Қазақ кітабының шежіресі» атты еңбекте әдебиетші ғалым Ү. Сүбханбердина былай дейді: «Халық даналығынан туған өшпес мұраларымыз – «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Айман-Шолпан», «Біржан-Сара айтысы», «Қыз Жібек» жырлары және қиссашыл ақын Ақыт жайында жазылған Н. Ф. Катановтың мақалалары кейінгі зерттеушілеріміз үшін бірден-бір нақтылы дерек екені сөзсіз» деген деректі айтыскер ақын, ғалым Д. Кәпұлы «Ақыт қажының Қазанда басылған қисса-дастандарының бірі – «Сейфүлмәлік» мақаласында келтіреді.

Ақынның әдеби мұрасын әр қырынан зерделеп, сырын ашып, айтар ұлағаты мен тағылымдарының мол сырына тереңірек ден қойған ғалым, филология ғылымдарының докторы Зүфар Сейітжанұлы «Ақыт ақын» (Алматы: Қазақ университеті, 2002) атты оқу құралын шығарды.

Ғалым З. Сейітжанұлы еңбегінде: «Ақыт өмір баяны күрделі, көзқарасы, дүние танымында қайшылығы мол ақын. Бұған дейінгі зерттеушілер оның діни сарындағы туындыларынан қашып келгені белгілі» – десе, ғалым Қ.Қалиасқарұлы: «Ү. Ақыт шығармалары МХР, ҚХР және бұрынғы СССР қазақтарына ХІХ ғасырда-ақ таныс болғанын айттық. Алайда алғашқыда Ақыттың діндар насихатшылығы қорқытса, кейін оның азаттық күресінің басшысы әрі идеологы ретінде халыққа мәжбүр болуы үрейлендірді» – дейді.

Шығыс Түркістанда Н.Мыңжани, А.Татанайұлы ақынның өмірбаяны, шығармалары жайында жазды. Ғазез Ақытұлы, Қалман Ақытұлы, әдебиеттанушылар Шәмси, Құмархан, Шәкен Оңалбай

т.б. еңбектер жазып, 1984 жылы Ақыт ақынның шығармаларының үш томдығын баспадан шығарды. I томында ақынның төрт хисса, бес толғау, 126 өлеңінен құралған 15556 жолдық шығармалары кірген.

ФРГ–де Хасан Оралтай Ақыт туралы алғаш рет шындықты айтып, баспасөзде, «Азаттық» радиосында кең көлемде сөз етіп келді.

Қабдеш Жұмаділұлының «Ақыт ақын» жайлы зерттеу мақалалары да бар.

Ақынның өлеңдері 1984 жылдан бастап ел арасынан жиналып мерзімді басылымдарда (Шалғын, Мұра) жарияланады. 1994 жылы «Шыңжаң халық баспасынан» үш томдық шығармалар жинағының бірінші томы жарық көреді.

Ақыт Үлімжіұлының екі томдық толық шығармалар жинағы Коня қаласында 2012 жылы философия ғылымдарының кандидаты Гүлнәр Омарованың құрастыруымен жарық көрді. «Т.Кәкішев, Н.Бәйтенова, З. Сейітжанов қатарлы профессорлардың келелі кеңесімен, әрқайсысы 700 беттен тұратын көлемді еңбекке Абдоллаһ Жафар Учар демеушілік жасаған».

Қазақ халқының аса ірі тұлғаларының бірі ғұлама ақын, кемеңгер ойшыл Ақыт қажы Үлімжіұлының шығармалары баспадан жарық көргелі бір ғасырдан астам уақыт өтті. Кеңес кезеңінде, тоқырау жылдарында Ақыт шығармаларын жинау, насихаттау, зерттеу ісі шектеулі болғанымен қазақ тарихшылары, әдебиет зерттеушілері Ақыт ақынның есімі мен еңбектерін ел есінен ұмыт қалдырмауға тырысып бақты.

Сондықтан да, Ақыт қажының өмірі мен шығармашылық дәстүрін жан-жақты терең зерттеу, жыр, дастандары мен хикметтерін бүгінгі күннің талап, талғамына сай саралап, әдеби мұрасының қазақ халқының рухани, мәдени өмірінің дамуына қосқан үлес салмағын зерделеу қазіргі күннің өзекті мәселесі.

Адам баласын ізгілікке, қайырымдылыққа, адамгершілікке шақыру, ислам дінінің негізгі қағидаларына шын көңілмен берілу, оны көздің қарашығындай сақтау – Ақыт Үлімжіұлы

шығармаларында кең қамтылған еді. Бұл бүгінгі таңда да мән-маңызын жоймай отырған руханиятымыздың кәусар бұлағы.

Олай болса, Ақыт қажының шығармаларының өмірі ұзақ, әдебиет тарихы үшін маңызы зор болмақ.

Шағын зерделеуімізде А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, М. Мырзахметов, Ө. Күмісбаев, Д. Омаров, Т. Жұртбай, Ғ.Есім, Қ. Қалиасқарұлы, З.Сейітжанұлы, Ш.Рахметұлы, Б. Бопайұлы, Қ.Қабыкенұлы, Ө.Күмісбаев, т.б. ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектері теориялық - әдістемелік тұрғыдан басшылыққа алынды.

Халқымыздың маңдайына біткен біртуар азаматтарының бірі – Ақыт қажы Үлімжіұлының мұрасы да көп жылдар бойы аты аталмай, шығармалары жарияланбай ақтандақтар қатарында келді. Қазақстанның шығыс өңірі мен шетелдегі қандастарымызға Үлімжі есімімен белгілі ғұлама ойшыл, қайраткер діндар ақынды Кеңестік қызыл саясат кеңестік қазақтардың есіне салуды қажет деп таппады.

Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов Алтайский кім еді?

- Ақыт – мұсылман дінінің кәусар бұлағынан мейірін қандырған **ғұлама Ислам танушы**
- Мұсылман дінін насихаттаушы, туын көтеруші **діндар ақын**
- халқын өнер мен ғылымға, азат ел болуға үндеген **қайраткер**
- дін-шариғат, имандылық жолын жете меңгерген **қажы, медресе ұстазы**
- араб, парсы, шағатай, түрік, ұйғыр, өзбек, монғол тілдерін жетік (**орыс тілінен хабардар**) меңгерген, яғни, әлемнің әр түкпіріндегі жеті ұлттың тілін игерген **зерделі білімпаз**
- мемлекет **қызметкері**
- патша үкіметінің отарлау саясатына зердесі жеткен зайыр ғұлама, өз қарсылығын жырмен білдіріп, халқы үшін жанын пида еткен **қаһарман,**
- Отарлаушыларға қарсы насихат өлеңдері үшін есімі қазақ әдебиеті тарихында аталмаған **ақтандақ,**

- 1891 жылы Татарстанның Қазан шаһарында өр Алтай қазақтары тарихындағы **тұңғыш кітап «Жиһаншаһ»** дастанын шағатай тілінде жазып, **бастырушы;**
- Үлкен қазақ шаңырағынан бөлініп қалған Алтай мен Қобдадағы, яғни Монғолия мен Қытайдағы дүйім қазақтың **ғұлама ойшылы**
- Бостандық жолындағы жарқын күрестің **көш басшысы**
- Абаймен тұстас өмір сүріп, өшпес әдеби мұрасын қалдырған – **данагөй ақыны**
- ел ішіндегі **әділ қазы, бас қажы**
- қазақ жазба әдебиетінің алғашқы **өкілдерінің бірі;**
- Қазақтың біртуар кемеңгер перзенті, ұлтшыл **қайраткерлерін бірегейі**
- Алтай тауынан Меккеге дейінгі кеңістікте өмір кешіп, шығыс пен батыс ой алыптарының шығармаларымен танысып, жеке дара дүние танымы қалыптасқан қазақ әлеміндегі **жарқын құбылыс, өрен тұлға**
- Нәзіралық дәстүрді жаңа слог, соны стиль, таңғалар талантпен тың туынды түрінде **туғызушы.**

Ақын өз заманының, қоғамының айнасы іспетті болса, Ақыт поэзиясының да өзіне сай әрі терең, әрі сырлы мазмұн, мәнері бар.

Ақыт Үлімжіұлы өзі өмір сүрген ортадағы қараңғылық-надандық, ескілік-мешеулік салдарынан туған сан түрлі жағымсыз мінез-кұлық, салт-ғұрыптарды сынға алып, оларды халықтың ілгерілеуіне мәдениетті ел қатарына жетуге кедергі болар кесепат деп қарап, көпшілікке, әсіресе жастарға бағыт-бағдар боларлық жол сілтейді. Ол жол – өнер-білім жолы, ел алдындағы парыз бен қарыз, адамгершілік жолы. Осы арқылы қазақ қауымын жан-жақты дамыған, өркендеген ел қатарына жеткізуді көкседі.

Ақыт ақын осындай келеңсіз жағдайдан шығудың жолын қарастырып, қаламын қару етті. Сөйтіп, озық ел қатарына жетуге шақырады. Ол үшін өнер-ғылымды, адал еңбек, адамгершілікті, дін жолы-имандылықты, тату-бірлікті үлгі етіп ұсынды.

Тәрбиелік мәндегі ұлағатты сөз, ұғынықты ойлар Ақыт поэзиясының тірегі болды.

Ағартушы ақын халқын білімге шақыруда тек өлеңдерін ғана қару қылған жоқ. Ол өзінің Шәкүіртіндегі мекенінде мешіт-медресе салғызып, өзі де бала оқытады. Өлеңін де, өмірін де ағартушылық қызметке арнады.

СӨЗ. СӨЗ ӨНЕРІ. СЕЙТЕН САУЫТБЕКОВ «СӨЗ ТӨРКІНІ».

«Әуелі аят, хадис сөздің басы» – дейді, хакім Абай.

«Сөз патшасы, сөз сарасы» атанған – сөз өнері барлық өнер атаулының текті төресі, дара дегдары.

Шығыстың жеті жарық жұлдызының бірі – Қожа Хафизден тәржімалаған ғазалдарының бірінде қазақ халқының ойшыл ақыны Шәкәрім:

*Шошыма достым, Сөзімнен,
Сөз – Құдайдан шыққан бу.
Ұқпасаң көр өзіңнен
Жұтқызайын нұрлы су! [13, 141]*

деп, Сөзді – Құдайдан шыққан «Бу» метафорасындағы көзге көрінбейтін ой ұғымымен пара-пар трансцендентті нұрлы суға теңеп астарлы мағынада қолдана отырып, ой мен сөздің астарын адамнан жоғарғы жаратылыстың бастауынан іздейді.

«Шығыстың әлемге әйгілі жеті ақыны бар, ең осалы менен мықты» – деген дана сөздің иесі, Қожа Хафиздың «Ғайыптан келген құпия тіл» – «Лисан ал Ғайып» атты тылсымға толы туындыларына тамсанған неміс халқының ұлы ақыны Гете «Фауст» трагедиясында Фаусттың латын тіліндегі Инжіл мәтінін неміс тіліне аударып отыратын тұсындағы: «О баста алдыменен Сөз жаралған!» [14, 125] деген жолдарды келтіре отырып, оқиға барысын ой жетегінде дамыту арқылы «Сөзді» бір мезетте «сөз-ой-күш-істің» бірлігі ретінде ұқтыруға тырысса, Шәкәрім «Сөз» арқылы «Ел билетем» жеті ру», – деп, Сөздің жеті қасиетіне, бәлкім, Жаратушы

Иенің махаббатпен жаратқан адамзатына тәбәрік еткен ізгілікті жеті әрекетіне: мейірім, ынсап, әділет, шыдам, шыншыл, харекет, ақ ниетті жатқызады.

Хакім Абай 38-қара сөзінде Алланың бір сипаты ғылым дей отырып: «...ғылымның бір сипаты кәләм, яғни сөйлеуші деген, сөз харіпсіз, дауыссыз болушы ма еді? Алла сөзі – қаріпсіз, дауыссыз. Енді, олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын күдіреті және басар, сәмиғ, яғни көруші, естуші деген. Алла тағаланың көрмегі, естімегі біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты. Бірі тәкуин, яғни барлыққа келтіруші деген сөз» [15, 125.]– деп түсіндіреді.

Осы жерде Құранға қатысты діни мифке назар аударсақ.

Мифте: «Уахи әкелуші періште – Жәбірейіл тас түнек қараңғылықты жарып, сымбатты жігіт бейнесінде айналасын нұрға бөлеген қалпында Хазіреті Мұхаммедке (с.а.у.) көрінді. Тәтті әрі қатты даусымен: «Оқы!», – деп бұйырды. Хазіреті Мұхаммедтің (с.а.у.) бойын үрей биледі. Жүрегі кеудесін жарып шығардай қатты соғып кетті. Сонан соң бойын жинап: «Мен оқи алмаймын! Оқи білмеймін!», – деді. Жәбірейіл Хазіреті Мұхаммедті (с.а.у.) қатты құшағына қысты да, қайтадан: «Оқы!», – деп дауыстады. Екі дүниенің сәруары – Мұхаммед (с.а.у.) алдыңғы жауабын тағы да қайталады. «Мен оқи алмаймын!». Жәбірейіл Оны (с.а.у.) қатты құшақтап, сосын қоя берді де: «Оқы!» – деді. Бұл жолы Хазіреті Мұхаммед (с.а.у.): «Мен оқу білмеймін», – деді де, сәл кідіріп: «Айта бер, нені оқиын?», – деп сұрады. Періште Аллаһ тарапынан жолданған, Расулына қолма-қол табыстауға әкелген Аллақ сүресінің алғашқы аяттарын басынан аяғына дейін оқып шықты да:

«Оқы! Сені жаратқан Раббыңның атымен!

Ол адамды ұйыған қаннан жаратты.

Оқы, сенің Раббың қаламмен жазуды үйрететін, адамға білмегендерін үйрететін асқан жомарттылық иесі» (Аллақ сүресі, 1-5 аят).

Толқу мен қорқудан арылған Хазіреті Мұхаммед (с.а.у.) өзі сөйлейтін тілде түсірілген аяттарды сөзбе-сөз қайталап шықты. Ә, дегеннен-ақ айтылған аяттарға Аллаһтың Расулының тілі төселіп, жүрегінің төрінен орын алды. Міндетін орындаған Жебірейіл періште сол сәтте-ақ көзден ғайып болды» [16, 124-125].

Шындықты миф бізге осындай қалыпта жеткізіп отыр.

«Білім адамға харіптерді тану, яғни оқу жүйесі арқылы беріледі, бұл дәстүрлі жағдай. «Сонымен бірге адамға білімнің харіпсіз (әріпсіз) берілетіні болады. Харіпсіз білімге ие адамдар адамзат тарихында аз болған. Сондай адамдардың бірі Мұхаммед пайғамбар. Ғайса пайғамбар да осындай білім иесі болған. Сөзімізді жалғастырсақ, періште Мұхаммедке оқы дегенде, ол харіп арқылы Алладан түскен аятты оқып кеткені жоқ, ол оның сірә жадында жатталады.

Абай айтпаушы ма еді: «Алла сөзі харіпсіз, дауыссыз» – деп. Демек, аят алла сөзі. Ол Абай айтқандай «харіпсіз, дауыссыз». «Аят пайғамбарға ұйып келген сана. Ол кейін харіпке, дауысқа түсіп, Құран-кітапқа айналған. Аяттың көпшілікке түсініксіз болуы, санаға қонымды мәселе. Жаратушының «сөзін» тіл арқылы түсіну даулы. Тіл адамзаттың қазынасы, оны біз танимыз, білеміз, мейлінше тіршілігіміз үшін қолданамыз. Аят болса өзге «тіл». Ол жаратушының тілі. Ол тілде харіп жоқ, ол мүмкін қуат, ғылыми лексикаға салсақ әлемдік энергетика жүйесінің көрінісі» [17, 279-280].

«Ей, адам баласы. Сендерге Раббыларыңнан дәлел (яғни, Мұхаммад с.ғ.с.) келді. Сондай-ақ, сендер үшін бір жарық сәуле (Құран) түсірдік» Ниса сүресі, [18].

«Қорқыт ата» кітабынан: «Қорқыт ата тағы да сөйлеп кетті, тыңдап көрелік, не сөйлер екен:

Ауызды ашып, тілге келтірген көктегі Тәңірі көрікті. Тәңір досы, дінтұтқасы Мұхаммед көрікті. Мұхаммедтің оң жағында намаз оқыған Әбубәкір – Сыдық көрікті. Неше жүз рет оқыса да «Йасин» аяты көрікті.

...Жазылып-түзіліп, көктен түскен Тәңірі ілімі - «Құран» көрікті. Ол «Құранды» хатқа түсірткен ғалымдар сұлтаны Осман Афғанұлы көрікті. Ойпат жерге салынған Тәңір үйі – Мекке көрікті. Ол Меккеге сау барып, аман-есен еліне қайтқан қажылар көрікті. Күндердің жақсысы - жұма күні көрікті. Жұма күні оқыған құтба намазы көрікті. Құлақ қойып тыңдаған үмметі көрікті.

– Ешбіреуге ұқсамайтын, бүкіл әлемді жаратушы Аллаһ Тағала көрікті!» [19, 128-129].

Аят сөз басы, бірақ ол адамның ойынан туған дүние емес, Мұхаммед пайғамбарымызға өлең кейпінде түскен аян.

...Адамзатқа Жол тану және таңдау осы аяттардан бастау алған.

«Абай өлеңді сөздің патшасы деп бағалап, сөздің басы өлең деп түсінген, себебі аят – дүние көркі туралы сана».

«Неге сөздің басы аят дегенге келсек, үш мәселеге назар аударғанымыз жөн.

Біріншіден, Абай айтқандай аят сөз басы, яғни сөзге негіз, бірақ сөздің өзі емес. Сөз деген адам-заттың қасиеті. Алланың «сөзі» – аят, оны адамның сөзіне айналдырған пайғамбар. ...Аят сөздің басы дегенде, Абай оның тылсымдық табиғаты туралы айтып отыр. Сөз басы деген нәлдік есеп, оның аржағы туралы мәлімет жоқ, болса да адам-зат үшін беймәлім, күпия. Аят мәнісі Жаратушының сыры екендігінде.

Екіншіден, аят деген Жаратушының адам-затқа мәлім болу мүмкіндігі бар өз күпиясы. Жаратушы адам-затқа белгілі болғысы келгенде аяттарын аян арқылы жария етеді. Ендігі арада аятты насихат ету пайғамбар үлесінде, сондықтан аяттан кейінгі сөз басы – хадис, яғни пайғамбар сөзі...

Үшіншіден, аят өлеңнің формасы, түрі. Демек, Жаратылыстың күпиясы, оның кереметі адамға өлең түрінде белгілі болады екен. Бұл мәнде нағыз ақын – Жаратушының өзі, тіптен ақындық оның бір күдіреті. Ақындық табиғатында періштелік бар десек, ізгілік туралы айтқанымыз, демек ізгіліктің басы аятта, жаратушы «сөзінде». Демек, Жаратушының, Жаратылыстың тілі – поэзия.

Абайдың «өлең сөздің патшасы» – дегені де осы түсініктен туса керек. Өлеңнің нәрі аят, себебі ол сөздің басы» [17, 282-283]. Енді осы ойларға өзек болған өлең шумағын келтірсек:

*Әуелі аят, хадис – сөздің басы,
Қосарлы бәйтсымал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен оны Алласы, [20, 48]*

Сөз ретіне қарай айта кетер мәселе: С.Сауытбеков «Тағылым тілден» атты мақаласында: «...Абай мұрасын сүйсініп оқушы едім. Оның шығармаларына тозаң тұрса, бүкіл ана тілім кірлегендей көретін адаммын. Сондықтан әттеген-айларымды баспасөзге ұсынуды жөн көрдім» – дей келе, 1993 жылы жіберген қателер келесі басылымдарда бұрынғы күйінде көшіріле берген. 1977 жылғы «Ғылым» баспасынан шыққан екі томдық пен 1986 жылғы «Жазушы» баспасынан шыққан екі томдықты салыстырыңыз» – деп кеткен қателерді толықтай келтірген.

Мәселен, жоғарыдағы келтірілген өлең шумағына қатысты тұсына тоқталсақ; «бұдан кейінгі 57-і түсіндірме мәселесі қатеден қалып қойыпты. «Қосарлы бәйтсымал келді арасы» I т.. 63 б. Бұрынғы басылымдарда: Қосарлы бәйтсымақ келді арасы, «Бәйтсымал» Түсінігі: Өлең, жыр. Мұндай араб сөзін кездестірмедік. Бәйт емес бәйт болып жазылады. Себебі. Түп нұсқасы: (...) өлең. Бәйтсымал емес, бәйт сымақ. Өлең сымақ дегені. Келешекте осылай түзетілсін» [21, 56] – деп ескертпе жасаған.

«Ақындық – Алладан» – деген сөз бар біздің халқымызда.

Поэзия – имандылықтың нұрына шалынған Алланың мейірімі.

Қазақ халқы «Өнер алды – қызыл тіл» деп, сөз өнеріне, тіл күдіретіне бас иген. Сөзге ғана тоқталған. Өнер атаулының төресі – сөз өнерінің адам өміріне, адам тәрбиесіне ықпалы аса зор екендігіне зейін қойған.

Сөз өнерінің дара қасиетін бала кезінен тал бойына дарытып, арда өнерді «Сөз төркіні» деп қастерлеп, өлең өнеріне өзіндік «Үлес» қосып, текті өнерді «Тағылым тегі» арқылы таразылап, «тарыдай болып кірген» талшыбық бүлдіршіндерден тастүлек тәрбиелеп, «таудай» талантты тұлға қалыптастыра білген тәлімгер ұстаз, қоғам қайраткері, қазақ халқының маңдайына біткен ғизатты ғалымдарының бірі – Сейтен Лиманұлы Сауытбеков.

Әкесі Лиман молдадан... бес жасынан бастап арабша діни дәрістер алып, шығыс мәдениетімен ерте танысқан бала Сейтен он үш жасында араб тілін жетік меңгеріп, Құран сүрелерін жатқа білген.

Бала шағынан имандылық кәусарымен сусындатқан әке өсері есейе келе жас Сейтеннің балаң танымының шапағатты мейіріммен ұйыуына, адал таза жанды, шыншыл, өресі биік адами болмысының қалыптасуына, өмірлік мұраттарының ізгілікке бағытталуына игі ықпал етсе керек.

Қасиетті Құран Көрімнің аят-сүре, хадистерінің кәусар күйі бекзат білім, шалқар шабытқа айналып Сейтен Сауытбековтың сан салалы туындыларында адамды ең әуелі иманды, әділетті, кішіпейіл, парасатты, қайырымды болуға тәрбиелеу құралының үздік үлгісі ретінде бірде өрелі ойға құрылған өлең, бірде әсерлі әңгіме, бірде тереңнен тербеген текті тағылым, бірде салиқалы да сардар «Сөз төркіні» түрінде «алыстан сермеп», ғалымның зиялы ғианат қасиеттерінің заңды құбылысы іспеттеніп көрініс берді.

Ғалым Сейтен Сауытбеков ағартушы, ұстаз Ыбырайдың «Шариғат - үл исләм» – Мұсылманшылықтың тұтқасы – атты кітабын араб тілінен аударып, оның мағынасын таратып, талдаған «Теріс мінездерге қарсы ізгілік тағылымдары» – ғалымның сүбелі зерттеулерінің бірі.

«Адамның пиғылы екі түрлі. Бірі көркем, екіншісі бұзық сипатта. Аят пен хадистерде баян етілген жаман мінез алпыс түрлі, соның негізгі жеті түрлісін сөз етеміз – дей келе, ондағы адамның жағымды, жағымсыз мінез-құлықтарына тоқталып әрқайсысының тарам-тамырларын да толық атап берген: «Бірінші теріс мінез –

КАФІР. «Кафір дегеніміз – Құдай бір, Құран шын, Пайғамбар хақ деп – білмейтіндер. Ондай мінезділер қасаңдай қатып, адал, арамды айырмай, бұзықтықпен өмір шегеді, ...обал мен сауапты айыра алмайтындар, Өз өмірінде ешкімге қайырым жасамағандар, Әділетсіз, мейірімсіз, қысымшыл қатал, осылардың бәрі Кафір болып табылады»; Бұзық мінез-құлықтың екіншісі – БИДҒАТТЫҚ дін бұзғыштық, үшінші теріс мінез – РИЯ деп аталады. Оның мағынасы – сайқалдық. Арамдық деп те атайды, теріс мінездің төртіншісі ТАКАПАРЛЫҚ, жаман мінездің бесіншісі ХҰСЫТТЫҚ (күншілдік) күншіл мінездер. біреудің дәулетті тұрмысын, ғылыми жетістіктерін, қоғамға келтірген пайдалы ісін, өнерін, оқу үлгерімін т.с. жетісітігін көре алмай қызғанып... қас болады, жеркенішті мінездің алтыншысы БАХИЛ (сараңдық), жаман мінез-құлықтың жетінші саласы ЫСЫРАПШЫЛДЫҚ».

Бұларға қарсы мінез-құлық Жетпіс сегіз түрлі» – дей келе олардың жеті түріне тоқталған: Біріншіден Кафірлікке қарсы – **имандылық**, екіншісі – санад Бидғатқа қарсы – **әділет** – Мағния, үшінші Рияға қарсы – Ихлас / Яғни **тәңірге сүйікті болуды** тілеу/, төртінші Күпирге қарсы – менмендікке қарсы – Тауазығ – **кішіпейілділік**, **парасаттылық**, бесінші Хұсыдтыққа қарсы – **Насиқат**, алтыншы Бахилға қарсы – Сауахат яғни **қамқорлық**, **жомарттық**, **мырзалық**, жетінші Ысырапқа қарсы – Машруғ яғни **ғұрыптық**, **діни тыйым**.

Ғалым Сейтен Сауытбековтың зерттеу еңбегінде бастау алған «Теріс мінездерге қарсы ізгілік тағылымдары» ақынның поэзиялық туындыларында өзекті, өнегелі өлең өрнегі ретінде қоса өрілген.

Сейтен Сауытбековтың «Арлы адам азбайды» өлеңінде имандылық, ар мәселесі:

*Арлы адам азбайды,
Сара жолдан жазбайды,
Тиіссе де тікенек,
Алауы өршіп маздайды [22, 56]*

деген өлең түрінде түзілсе, енді бірде.

*Ардан безген тірліктен,
Ар алдында атылған артық.
(сонда)*

Ақынның поэзиясындағы «ар» контекстік қолданысына тоқталсақ, «Ар дегеніміз не?»

Хакім Абай пайғамбардың көптеген хадистерін тілге тиек етіп, Құран Кәрімнің бірталай аяттарын да ауызға ала отырып, әр сүреден сүзіп алған аяттарының мазмұнына қарасаңыз ұлы ағартушының өз сара жолынан айнымағанын аңғарасыз. Ол – үнемі имандылық – арлылық пен әділеттілікте деп уағыздайды».

«...ар деген адамның сырына, құпиясына қазы болатын – рухани субстанция. Ар – адам ісінің төрешісі.

*Менің сырым жігіттер, емес оңай,
Ешкімнің ортағы жоқ, жүрсін былай!
Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім,
Қазысы оның – арым мен бір-ақ құдай [20, 56]
(Аударған Абай)*

Михаил Лермонтовтан аудармасында Абай Арды Құдаймен бірге төреші дейді, адам ісіне. Ардың ақын қолданған орысшасы «совесть». Түсінікті болу үшін осы өлең шумағын толық келтірейін:

*Я не хочу, чтоб свет узнал
Мою таинственную повесть,
Как я любил, за что страдал,
Тому судья лишь бог да совесть.*

Екі ақын да Ар мен Құдайды қатар айтып отыр. Сонда ардың Құдаймен тенесетіндей қандай күдіреті бар. Әлде ар деген Құдайдың адам-затқа берген бағасы ма екен? Немесе, Ар деген адамды Құдайына бастайтын жолы ма екен?! ... Ар адамға қатысты

және оның өз соты болып тұр. Құдай құратын «сотқа» дейін, адам өзінің арының алдында жауап бермек. Адамның ісінің ақ-қарасы өзінің Арының алдында анықталмақ...» [23, 271-272].

«...Абайдың «имани гүл» концепциясы (Жаратушыны сүюді – Біріншіден Кафірлікке қарсы – имандылық), адамзатты сүюді, әділетті сүюді (екіншісі санад Бидғатқа қарсы – әділетті – Мағния), осы ар білімінің негізі емес пе екен?»

Ал Ар туралы халықтық түсініктер бар, олар: арлы адам, арсыз адам. [23, 271-272]. Көпшілікке арлы адам түсінікті, ол бойында ұяты, қайраты, жігері, жауапкершілігі, кісілігі (төртінші күйірге қарсы – менмендікке қарсы – Тауазығ – кішіпейілділік, парасаттылық), намысы, талабы, ерлігі, өмірге, ізгілікке (алтыншы Бахилға қарсы – Сауахат яғни қамқорлық, жомарттық, мырзалық) құрылған құмарлығы т.б. асыл қасиеттері бар адам.

Ақын Сейтен Сауытбеков өлеңінде:

*Ауырлыққа ақылдылар төзеді,
Жеңілдікпен алмасарын сезеді.
Қиындықтың таба алмай қиуын,
Тайқалақтап ездер одан безеді [22, 24]*

Ақын қолданысында «ауырлық» деп аталған мехнат пен машақаттың көтерер жүгі бар, сыры терең харекет.

Өлеңдегі адамға берер ой қуаты асқақ!

Ауырлық деген қазақ ұғымындағы «қайда барсаң Қорқыттың көрі», пенде маңдайына жазған өмір азабы. Әр жанның мына «қысқа, шолақ дүниедегі» жазмышы.

Абай ақылды адам қайратымен қанаттастырады.

*Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ішіне құлық сақтап.
Өзіңе сен өзіңді алып шығар
Еңбегің пен ақылың екі жақтап [20, 24].*

Сейтен ақында «Ауырлыққа ақылдылар төзеді» деп ақылға төзім – серік күйде келеді және ақыл «бақытқа бастайды».

*Бақытқа бастайтұғын ақыл делік,
Көркем сөздің зергері ақын делік.
Өзгеріске өмірі көз тікпесе
Қалайша оны жанға жақын делік? [22, 24]*

Абай поэзиясындағы діни уағыз өлеңмен кестеленген көркем өрнекке айналып адамға игі ізгіліктер жайынан сыр шертпеуші ме еді?!

Ақыл, қайрат, талап, (Абайда), ой, ынсап, мейірім (Шәкәрімде) – адамның арының көрсеткіші.

Имандылық тәрбиесіне байланысты Сейтен Сауытбеков өзінің «Теріс мінездерге қарсы ізгілік тағылымдары» атты еңбегінде: «... адам баласының пиғылындағы екі тарам жолды бағдарды білудің моральдік, психологиялық маңызы зор» – деген парасатты пікірін қалдырған.

«Тағылым – тілден» деп таным баспалдақтарының бағдаршысын тіл қасиетіне, сөз өнерінің арда күдіретіне арнаған ғалым Сейтен Сауытбеков: «Мамандығым физика-математика ғылымынан болса да Абай мұрасын сүйсініп оқушы едім» [21, 56] деген екен.

«Әр сөзінің қыры мен сыры анықталмайынша Абайды оқысаңыз да тоқи алмайсыз» деп аса парасатты пайым жасаған Сейтен Сауытбеков «Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағандығынан болған кемшілік» – деген А.Байтұрсыновтың пікірін «Тағылым – тілден» туындысында басшылыққа ала отырып, «Ұлы Абайдың 150 жылдық мерейтойының дайындық жұмысының бірі – Абай шығармаларының текстологиясын мұқият зерттеп төл қалпына келтіру болып табылса керек» деп, одан әрі Абай

шығармасындағы араб сөздерін әркім өзінше бүлдіріп айту орын алған» дей келе ондағы қателерді мысалдар арқылы дәлелдеген.

Сейтен Сауытбеков бойындағы парасатты білімдарлықты «Ғылымның баһадүрі» атанған профессор, Халықаралық Ғылым Академиясының Құрметті академигі Түрсынбек Кәкішұлы: «...Мақамы керемет екен, естігендердің бәрі қайран қалды. Құран сүрелерінің мән-мағынасын түсіндіріп, оқығанда арабша білмесекте ұғып отырдық. Бұл зиялылықтың үлкен белгісі. Сейтекең бізге осы жағынан да үлкен сабақ берген Мұғалім...» [24,97]– деп жазады.

Сейтен Сауытбеков Ұлы Мұғалім болумен қатар, мұсылмандық қасиеттер мен рухани-адами парасаттылық құндылықтарын бойына сіңірген тұлға. дінді, Қасиетті Құран Кәрімді игере білген өресі биік ғалым, қайраткер азамат ретінде ғалымдардың назарын аудара білген.

Профессор Қажыбай Қабыл-Фазыл: «...Маңайы толған кітаптар, журнал-газеттер, алып денелі, кәдімгі Сократ маңдайлы, маңғаз да байыпты үлкен кісі қақ төрге орналасқан екен. Мен де ашық, көпшіл жанның алдында отырғанымды сезіндім. Сексеннің сендірінен асса да интеллигенттік кескін-кейпін сақтай білген» – деп, ғалымның парасат пен зиялылықтан құйылған болмыс-тұлғасын есіне ала отырып, – «...Талай тақырыптың сырларына үңілдік. Бір-бірімізді кезек тыңдастық. Бірақ ақсақалдың ақыл қоржынының өзіндікінен мол, толық екенін әрдайым іштей мойындап отырдым. Дін мәселесіндегі кем-кетігімді толтыруға мүмкіншілік алдым.

Сейтен Лиманұлы исламды ғылыми тұрғыдан түсіну керектігін баса айтатын, дінді Абайша түсіндіріп, Абайша ұғындыратын. Ол кісі үшін кемеңгер ойшылдың «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген философиялық тұжырымы бұлжымас қағида іспеттес еді» [25, 6] – дейді.

Ұлыларды ұлылар ғана таниды.

«АДАМҒА ЕКІ-АҚ НӘРСЕ ТІРЕКТЕГІ, БІРІ-ТІЛ, БІРІ-ДІЛІҢ ЖҮРЕКТЕГІ»

Жалпы жер жүзінде 2 мыңға жуық этнос болса, олардың әрқайсысы әлемде, өркениетте өз орнын алуға үмтылуы – тарихи құбылыс. Ал олардың ішінде Еуразиядағы ата тарихы, аты, заты бар, ұлан-байтақ жері, тілі, діні тереңнен тамыр тартқан ірі халықтардың бірі – қазақ халқы.

Тарихқа үңіліп тасқа қашалған, қағаздарға жатталған жырларды оқығанда ғасырларды көктей өткен ұлы сарын – азаттықты, тәуелсіздікті аңсау сарыны болғанына көзіміз жете түседі. Азаттықты аңсау сарыны бүкіл адамзаттық мұрат-мүддемен ұштасып жататындықтан да өміршең әрі мәңгілік. Себебі, жер бетінде қаншама халық қаншама ғасыр ғұмыр кешсе де бейбітшілікті, бірлікті, тәуелсіздікті бәрінен жоғары қояды. Сол үшін күреседі. Соны келер ұрпаққа аманаттайды.

Сан мың мәрте жауға шығып шайқасып, қасықтай қаны қалғанша ұлтарактай жері үшін жан-беріп, жан алысқан ата-баба арманы XX ғасырдың соңы, XXI ғасыр басында Қазақ Елінің Егемендік алуымен орындалғандай.

Тәуелсіздік! Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізіп, ата-бабаларымыздың аманат – арманы ақыры жүзеге асқан тұста, төрткүл дүниенің бұрыш -бұрышына мынау жұмыр жердің бетінде тағы бір тәуелсіз, еркін, зайырлы, құқықты, демократиялы мемлекет көк байрағын көтерген шақта қаны қазақ, рухы қазақ, тілі – ділі қазақ атаулы жүрегі жарылардай қуанғаны анық. Бұл бостандық таңын, азаттық таңын біз асыға күттік, сарыла күттік, сағына күттік.

Жаңа ғасыр басталар шақта Елдік егемендігін алған тәуелсіз еліміздің тарихында түбейлі өзгерістер мол болды.

Соның бірі – Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін қазақ тілін мемлекеттік тіл деп жариялауы. 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясының 7-бабында мыналар атап

көрсетілген: «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл - қазақ тілі» [26]. Конституцияға сүйене отырып, «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» заң қабылданды. «Тіл туралы» заңға сәйкес 4-бапта: «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі - қазақ тілі. Мемлекеттік тіл - мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі. Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру - Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы. Үкімет, өзге де мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдар: Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді барынша дамытуға, оның халықаралық беделін нығайтуға; Қазақстан Республикасының барша азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруіне қажетті барлық ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық жағдайларды жасауға; қазақ диаспорасына ана тілін сақтауы және дамытуы үшін көмек көрсетуге міндетті» – деп көрсетілген [27].

Қазақстан Республикасының тіл саясатының тұжырымдамасы және Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданды.

Мемлекет болған жерде оның мемлекеттік тілі болуы да керек. 1997 жылғы 11 шілдедегі Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңы қабылданғаннан бері қарай Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болып – Қазақ тілі белгіленді. Қазақ тілі – қазақ халқының ана тілі. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі.

Мемлекеттік тіл–тек қазақтың тілі емес, Қазақстанда тұратын барлық ұлттың ұлтаралық ортақ тілі.

Алайда, Қазақстанда мемлекеттік тілді енгізу және дамыту мәселесі қазіргі уақытқа дейін толық шешімін таппағандығы жасырын да емес.

Осы ретте, айтар ойымызды өлеңмен өрілген өзекті ойға айналдырсақ:

*Пір тұтатын өулием, Ана тіл-ау;
Ана тіл-ау, ұшатын қанатым-ау,
Жүдеу тартып күн сайын барасың-ау!*

*Замананың сай болса да құты басым;
Бүйте берсең –тозғындап жұтыласың,
Кеңсе іс-қағаз тілінде сөйлей алмай,
Жиындарды ресми тұтығасың... [28, 106.].*

Авторы – ақын Кәкей Жаңжүңұлы. Өлең «Тілім-пірім» деп аталады.

1985 жылы қағазға түскен өлеңде осы бүгінгі күннің тыныс-тірлігі жатқан жоқ па?!

Ендеше: «Адамға екі нәрсе тіректегі, бірі–тіл, бірі–ділін жүректегі» –деп, Ж.Баласағұн айтқандай, қазақ тілінің көсегесін көгерту алдымен өзін қазақпын деп санайтындар ғана емес, Қазақстан топырағында тұратын таза ниетті әрбір азамат, мемлекеттік тіл - қазақ тілін өзіне тірек етіп, ол тілді жүрегімен сүйі тиіс.

Еліміздегі білім беру жүйесінде жүргізіліп отырған реформалардың бір өзекті саласы – тіл мәселесі болуы орынды.

Мемлекеттік тілдің өрісін кеңейтіп, оның конституциялық мәртебесін көтере түсуге мүмкіндік беретін бірнеше басым бағыттардың бірі – жоғары оқу орындарында қазақ тілін пән ретінде оқытудың жүйесін жетілдіру.

Еліміздің өзге өңірлерінен гөрі географиялық жағынан да, саяси-әлеуметтік, ұлттық қалыптасу, тілдік-ділдік, танымдық тұрғысынан да кеңес кезеңінің жетпіс жылғы басым ықпалына көбірек түскен солтүстік аймақтарда қазақ тілінің қолданылу аясының тарлығын, оның қолданылу мүмкіндігіне кедергі келтіретін тосқауылдардың жоқ еместігін ескерсек, бүгінгі күннің көкейкесті мәселелерінің бірі екендігі дау жоқ.

Тіл мүддесі – ел мүддесі. Осы ретте жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытудың жаңа, тиімді жолын ұйымдастыру мәселелері,

тілді оқытатын орталықтарда аянбай тер төге білуі – бүгінгі филолог мамандардың білім беру ісіндегі тынымсыз ізденуі, жан аямай еңбектенуінің арқасында іске асырылып отырған мемлекет, қоғам, халық алдындағы биік парызы екендігін атап айту орынды болмақ.

«Тіл туралы» заңның 4-бабына сәйкес, Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы екенін үнемі есте сақтау керек. Міне, осы жағдайда ғана мемлекеттік органдарда құжат айналымының қазақ тілінде жүргізілуін қамтамасыз ету мүмкіндігі арта түседі.

Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаты, ғалым Ғарифолла Есім: – Қазақ тілі шын мәнінде Қазақ елінің тілі болса, оның этносаралық қатынас тілі болудан басқа жолы жоқ. Себебі, көпэтносты Қазақстан жағдайында бір ғана мемлекеттік тіл бар, ол қазақ тілі. Сондықтан, Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы заңына, қазіргі жағдайды ескеріп, тиісті өзгерістер жасау қажеттілігі туындап отыр. Бұл іс «ақылдасып пішкен тон келте болмас» деген принциппен атқарылуы керек. Осы аталған мәселелердің басында сөзсіз қос палаталы Қазақстан Парламенті тұруы табиғи жағдай. Комитет, Палата отырыстарында заңдар жобасы мемлекеттік тілде талқыланып, қабылдануы тәжірибеге ене бастаса деген қоғамда тілек бар.

Қазіргі кездегі заң жобалары орыс тілінде дайындалып, қазақ тіліне аударылуда. Осы тәжірибенің нәтижесінде әкімшілік жүйе тек аудармаға икемделген. Бұл мәселені шешу үшін жоғары оқу орындарында мемлекеттік тілде заң дайындай алатын мамандар даярлау қажеттілігі бар. Заңдарды қазақ тіліне аудару бүгінгі орын алған тәжірибе болғанымен, ілгері уақытта талапқа жауап бере алмақ емес. Мемлекеттік құжаттың түпнұсқасы мемлекет тілінде болуы табиғи мәселе» – деген.

Ана тілі – қатынастың басты құралы ғана емес, ұлттық ақыл - ой, сана - сезімді жеткізуші, бабадан балаға жалғасумен келген асыл қазына, бай мұра. Ана тілін қастерлеп құрметтеу, ұрпаққа

ұластыру әр халықтың, әрбір азаматтың абыройлы міндеті болмақ. Расул Ғамзатов: «Егер менің тілім ертең күриды десе, мен бүгін-ақ өлуге әзірмін» [28, 10 б.]. – деген еді. Ұлттық тілін жоғалтқан халық – халықтығын да жоғалтумен бірге, ұлттық мәдениеті мен өнерін, әдебиетін жасай алмайтыны да белгілі.

Ана тілім сен үшін өлімдімін:

Сенің күнің емес пе менің күнім.

Халқым өшіп кетпесе бұл тарихтан

Сен де өлмесің дегенге сенімдімін! [29, 10 б.].

Бұл өлең шумағынан ақын Кәкей Жаңжүңұлының ана тілі тағдыры үшін қиналған жан даусын естісек, бүгінгідей алмағайып заманда ұлтын сүйген әр азаматтың көкірек тұмасында халық құндылықтары тілі, діні, салт-санасы жолында жан аямай күресерлік ұлттық рух, отаншыл сезім сақталса игі дер едік!

Тіл – дегеніміз қай халықтың болмасын кешегі, бүгінгі ғана тағдыры емес, бүрсігүнгі де тағдыры.

Елбасы айтқандай, «Қазақстанның болашағы-қазақ тілінде».

Дегенмен, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін шын мәнінде алуы ғана мемлекетті мемлекет ете алады.

АНАХАРСИС – САҚ ҒҰЛАМАСЫ

Соңғы жылдарда қазақ этногенезі мен қазақ этнониміне байланысты бірталай еңбектер жарық көрді. Бұл мәселені нақтылау үшін зерттеуді сонау көне заманнан бастап, қазақ халқының этникалық нышандарының байырғы тарихын қарастырған жөн. Негізінде қазақ халқының этникалық ілкі элементтері өте ерте заманда, алғашқы құл иелену қоғамының кезеңінен калыптаса бастағанын ғылымдағы соңғы жаңалықтардан естіп отырмыз. Қазақ халқының осындай этникалық ілкі нышандары, олардың арғы аталары сақ - массагеттер жайлы Парсы сына жазуында (Зенд-

Авестада) айтылады. Бұл жерде аталып отырған парсы сына жазуы дегеніміз – адамзат тарихында алғаш жазылған қадым заман кітаптарының бірі «Авеста». Осы тұңғыш жәдігерлікте сақтар мен олардың мекенін «Түр» деп атаған. Ал «Тарихтың атасы» атанған Геродот парсылар скифтерді сақтар деп атағанын мәлімдеген. Демек, гректер де сақтарды скифтер деп атаған.

Фирдоусидің әлемге әйгілі эпопеясы «Шахнамада» сақтар елі «Тұран» деп көрсетіледі [30, 12].

Үнді елінің көне ескерткіштерінің бірі санскриттік әдебиеттерде, солардың ішінде Рамаянада, Махабхаратада, Ману заңдарында сақ жеке халықтың есімі ретінде қолданылған. Осы тарихи еңбектерге сүйенген Лассен барлық Тұран жұртына ежелгі үнділердің берген жалпы аты сақ екенін атап көрсетеді.

Ал Қытайдың белгілі тарихшысы Су Бейхай еңбектерінде [31, 4]. қазақ халқының тарихына кемінде 2,5 мың жыл болғандығы айтылады.

Осы сақ, қас (сақ) тайпасы қазақ халқының қалыптасуына арқау болғанын білеміз. Бұл деректерді тізбелеп келтіріп отырғанымыз, біз әлі күнге дейін «Қазақ мемлекетінің тарихы 1465-1466 жылы Жәнібек пен Керей сұлтандардың Әбілқайыр хан билеген өзбектерден бөлініп, Моғолстанға қарасты Шу тарапындағы Қозыбасы төңірегінде Қазақ хандығын құруынан басталады деп есептейміз». Бұл тұжырым негізінен кешегі Кеңес Одағы кезінде айтылған. Алайда, Қазақстан тарихын петерборлық ғалымдар С.Кляшторный мен қандасымыз Т.Сұлтанов үш мың жылдың жылнамасы [31, 4]. ретінде қарастырған.

Сонымен, дүниежүзінің бұрын-соңды көптеген ғалымдарының еңбектерінде, тарихи жәдігерліктерде жазылғандай, хас сақтар ең алдымен қазіргі қазақтардың тікелей ата-бабалары. Тек ҚАЗАҚ халқы ғана Тұран – Сақстан жерін жайлаған ертедегі хас сақтардың тікелей ұрпақтары – мұрагерлері болғандығына көзіміз жете түседі.

«Тарихтың атасы» Геродот пен Страбон сақ жұртынан шыққан аты аңызға айналған Анахарсис дананы әлемдегі «Жеті ғұламаның» бірі деп мойындайды.

«Анахарсис туралы біршама тарихи мағлұматты Геродот өзінің «Тарих» деген еңбегінде келтірген. Геродоттың айтуы бойынша: «Анақарыс – скиф патшасы Спаргапиптің шөбересі, Ликтің немересі, Гнурдың баласы».

«Анахарсис б.з.д. V-VII ғасырларда өмір сүрген, сақ елінің ғұламасы, тарихта Анахарсис Скифский деген атпен белгілі, ол патша тұқымынан шыққан ханзада, анасы эллиндік, ол Грек мәдениетімен таныс болған, тіл білген» [32, 265] – дейді ғалым Фарифолла Есім.

Көне тарихтың қатпар-қатпар қойнауларынан шыр шертіп, бағзы заманғы бабаларымыз туралы жазған қаламы қарымды жазушы, ғалым Тұрсын Жұртбай өзінің «Дулыға» [33]. атты еңбегінде Анахарсис Скифский жөнінде тұжырымды дерек келтіреді:

Біріншіден, Анақарыстың шешесі грек қызы екендігі, *екіншіден*, соның арқасында грек тілін жете білгендігі және ең басты ұстанатын белгі – Анақарыстың сол тұстағы гректің даналары Солон, Питтак, Клеобул, Фалес, Биант, Хилон сынды данышпандармен қатарлас, дәрежелес екені.

«Адамнан беті қайтып көрмеген, кісіден сескенуді білмейтін еркін елдің бекзадасы білімнен де кенде емес еді. Туған анасының төркініне деген құрметі бала кезінен қалыптасып... сол елді көрсем-ау деген арманмен ер жетті.

Анақарыстың Эллада еліне жетіп, онда гректерге танымал емші-балгер, қазіргі тілмен айтқанда дәрігер, ата-тегі скиф Тоқсарымен (Токсарид) жүздесіп, әйгілі жақсы жерлерді, қалаларды көрсетуді, атакты философ Солонмен кездестіруін өтінеді» [34, 34]

Анахарсис Афинаға келгенде оның дос болған адамның бірі Солон. ...Солонның арқасында ол шешендік өнерді үйренген.

Ол қоғамдық құрылыс пен құқықтану мәселелерімен айналысты. Философ әділ өмір үшін жақсы заңдардың болуы жеткіліксіз, ол үшін заңды қорғайтын әділ қорғаушылар керек деп есептеген. Ғұлама жайлы мынадай бір деректі келтіруге болады:

«Бір күні Халық Жиналысын бақылап отырған Анахарыс: «Элладалықтар өте қызық халық. Білгір сөйлегендерімен, мәселелерін ақымақтар шешеді», – деп таңқалған» [35, 7].

Анахаристың көркем бейнесін Плутарх жасаған, оның «Жеті ғұлама сауығы» деген еңбегінде «Жеті ғұлама» – Фалес, Солон, Периандр, Питтак, Биант, Хилон, Клеобулдармен бірге Анахарсис те болған.

Диоген Лаэртский «Атақты философтардың өмірлері, ілімдері, нақыл сөздері» деген кітабында Анахарсис айтты деген афоризмдер келтірген, мысалы:

«Басқа пәле тілден», «өлі көппе, тірі көппе деген сұраққа ол «Ал теңізде жүзіп жүргендерді қайсысына қосамыз» – деп қайыра сұрақпен жауап беріпті. Анахарсис шешендігін мойындағанның белгісі ретінде Афина зиялы қауымында «Скиф осылай сөйлейді» деген мәтел болыпты.

Анахарсис әртүрлі халықтардың эпосы, әдет-ғұрып, салт-санасын, білу үшін жиһан кезгенді ұнатқан. Халықтың менталитетін, тілін білу үшін ғұламаның өмірінің басты мақсаты болған көрінеді. Мәселен, Лидия мемлекетінің ақырғы ханына жазған хатында: «Лидиялықтар ханы, мен элладалықтар жеріне алтын үшін емес, жергілікті халықтың салт-сана, әдет-ғұрпын үйрену үшін келдім. Менің Скифияға бұрынғымнан да жақсырақ болып оралуымның өзі жеткілікті» [35, 8]. – деп жазады.

Скифияға оралғаннан кейін ол өз отандастарын элладалықтардың жақсы қасиеттерінен үлгі алуға шақырады. Адамзат өмірінің қызықты да мәңгілік мәселелері, Эллада ағартушыларының көзқарастары жайлы әңгімелер айтқан.

Анахарсисің өмірі өз елінде аяқталды. Лукианның айтуынша оны туысы Савлий атып өлтірген. Өлім аузында жатқанда Анахарсис былай деген: «Элладада мені ақыл сақтаса, туған жерімде қызғаныш құрбаны болдым», [32, 265] – деген екен.

Анахарсис Афинада кең танылған, оған арнайы мүсін орнатылған, ол ойшыл-ақын, оның сегіз мың жолдай өлеңі болған. Оның біразы «Латын антологиясы» деген неміс тілінде шыққан

жинақта бар. Орта ғасырда француз абатының «Бозбала Анахарсистің басынан кешкендері» деген романы жарық көріпті.

«Сонымен, философия тарихында «Анахарсис Скифский» деген атпен енген ғұлама жалпы түркі жұртына ортақ тұлға. Ол сақ жұртының ойшылы. ...Түркі тектес халықтардың атақты бабасы екені анық».

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ӘЛЕМ ӘДЕБИ МҰРАЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ

(Шәкәрімнің «Крез патша» поэмасы және Солон)

Көркемдік дамудың әдеби процестік маңызды бір заңдылығы-әдеби байланыстар – әдебиет әлеміндегі тоғысулар, қарым-қатынастар, рухани байлықтар алмасулары. Қоғамның прогресс жолымен дамуы қажеттілігінен туған мәдени, әдеби байланыстардың өзіндік мол тарихы, бай мазмұны бар. Қай халықтың болсын өнер жағынан дамуында әдеби байланыстар сол ұлт әдебиетінің өркен жая өсуіне, оның әлеуметтік ықпалының күшеюіне септігін тигізіп, сөз өнерінде көрінген халықтың рухани қалпын, арман-мүддесін, өмір тарихын басқа халықтардың даму тарихымен ұштастыруға, сөйтіп, олардың өзара білісуіне, түсінісуіне, бірін-бірі құрметтеп достасуына дәнекер болады. [36, 123]

Қазақ әдебиетінің тарихына үңілсек ұлт әдебиетінің құнды да бай алтын қорына әдеби мұрасын қалдырған ақындарының бірі, ойшыл, аудармашы, асқан білімпаз ақын– Шәкәрім Құдайбердіұлы.

«Шәкәрім көп оқыған адам. Бірнеше тіл білгендіктен әлемдік тарих пен мәдениеттен мол хабардар болған. «Крез патша» поэмасы осы сөзімізге айшықты дәлел. Ақынның 1988 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген жинағында «Алты әңгіме» деген топтамасында «Крез патша» деп аталатын 24 шумақты шығармасы берілген. «Крез патша» - ақынның 1924 жылы қазақ тіліне аударған

«Алты әңгімесінің бірі» [37, 211] – дейді белгілі ғалым, философ Ғарифолла Есім.

Крез патша тарихи тұлға. Ол Лидия елінің ең соңғы патшасы (б.з.б. 560-546) Кіші Азияның батыс бөлігін жаулап алып, патшалығын ұлғайтып, бірінші алтын ақша шығарған аты аңызға айналған өте дәулетті адам, бірақ осы атақ, ересен байлық құмға сіңген судай боп жоғалып, Крездің басынан бағы тайып, дұшпанның қолынан қаза табады. Оны ақын дөп басып былайша жырлайды:

*Ей, Крез! Сенен менің ойым бөлек,
Бұл дүние–шыр айналған бір дөңгелек.
Өлімнің сағатына кірмей тұрып,
Еш адам мен бақыттымын демеу керек! [38, 245]*

Шәкәрімнің бұлай дейтіні Крез Парсы патшасы Кир II мен соғыста тас-талқаны шығып жеңіліп, тұтқынға түседі. Сонымен Лидия патшалығы тарихтан өшеді... [37, 212]

Осы Крездің шақыруымен Сардаға Солон-ғұлама келеді. Оған Крез-патша байлығын көрсетіп мақтанып, дүниеде менен бақытты адам бар ма деп сұрақ қояды. Солон бар дейді. Бұл жауапқа ашуланған патша, Солонды ренжітеді. Солонмен болған әңгімені Кирмен соғыста жеңіліп, тұтқынға түсіп, отқа тірідей жаққалы жатқанда есіне түседі. Сонда жан дәрменімен «О, Солон!»- деп үш рет айқайлайды. Сонда есіне түскен Солонның сөздері еді. Кир бұл Солон деген кім құдай ма, адам ба, біл деп кісі жіберсе, Крез Солонмен арадағы болған әңгімені айтып, ғұламаны тыңдамағанына өкініш білдіреді. Ақылды Кир бұл сөзді ғибрат көріп, Крезді өлтірмей, қасына ертіп серіктес қылған көрінеді,- дейді Плутарх.

Шәкәрімнің Солон – ғұламаның аузымен Крезге «өлімнің сағатына кірмей тұрып, еш адам мен бақыттымын демеу керек» деуі осыдан.

Шәкәрім «Бұл дүние – шыр айналған бір дөңгелек» - дейді. Бұл ақынның дүниетанамына қатысты әңгіме. Мұндай идеяны

көптеген ғұламалар айтқан, бірақ оның ғылыми түрде концепциясын жасаған итальян философ Дж. Вико (1668-1744) оның «Айналым теориясы» атты еңбегі өзінен кейінгілерге зор ықпал еткен ілім.

«Крез патша» поэмасы аударма емес ақынның төл шығармасы деп қарау керек. Бұл жерде Абай дәстүрінің жалғасы бар. «Ескендір» поэмасында негізгі бейне Аристотель хақим болса, мұнда Солон-философ. Мәселе Крезде немесе Кирдің ақылдылығында емес, негізгі сюжет қазығы Солон бейнесі. Оның данышпандығы ұрпақтарға ғибрат. Өлмейтін, өшпейтін, солмайтын, ескірмейтін- даналық.

*Солонның өзі өлседе, сөзі дұрыс,
Жастарды соны үзуге қақпалаймын.
Адамның зор кеселі осы мақтан,
Бұл құрғырдан ешкімді ақтамаймын. [38, 245]*

Солон тарихта «жеті ғұламаның» бірі атанған ойшыл.

Ол б.э.д 640 және 635 жылдар аралығында туып 559 жыл шамасында дүниеден өткен, Афина мемлекетінің саяси қайраткері әрі әлеуметтік реформаторы. Б.э.б 594ж Солонды архонт етіп сайлады. Оны Аттиканың бүкіл тұрғындары құрмет тұтты. Ол өте әділ, ақылды, дарынды, шешен болған. Солон өмір бойы оқып, өзінің білімін тереңдетіп отырған. Әр түрлі тақырыпта өлеңдер де жазған.

Шәкәрім Солон данышпандығын суреттеген. Осы тұста біз бір мәселені есте ұстауымыз керек; Шәкәрім тарихты баяндап отырған жоқ. Тарихтан бізге не қалғанын айтып отыр. **Шәкәрімнің «Крез патша» поэмасынан ақынның эрудициясының ғажап кендігі аңғарылып тұр.** [39, 211]

Солон тарихта жеті ғұламаның бірі атанған ойшыл. Шәкәрім Абайдың жолын қуып өз ұлтын, халқын наландықтан, қараңғылықтан, өзіншілдіктен арылтамын, түзу жолға саламын деп алдына жан салмай еңбек атқарған ғұламаның бірі. Бұл екі

ғұламаның атқарған жұмыстары бір екенін осы Шәкәрімнің туындысы «Крез патша» поэмасынан көрініп тұр.

Жоғарыда келтірілген деректерде сөз болған мәселені қорытындыласақ мынадай түйін шығаруға болады; Адам еш уақытта мен баймын, бақыттымын, қол созған арманым жеттім, менен ұлы адам жоқ деп жар салуы міндетті емес. Өйткені ол ең алдымен алдағы өмірі жайлы ойлауы керек. Болашағы қалай болары пендеге, адам баласына белгісіз күйде, жұмбақ қалыпта болмақ. Бұл ойды, осындай терең гуманистік идеяны көтере білген, әрі әлемдік мәдениет пен әдебиет тарихынан мол хабары бар Шәкәрім ақынның әдеби мұрасын бүгінгі күн тұрғысынан қайта танудың мәні зор деп ойлаймын.

Қай әдебиет болса да өзара байланыссыз, қарым-қатынассыз толық кемеліне келе алмақ емес. Қазақ әдебиетінде әлем әдебиетімен өзара байланыс, әсер-ықпал, қарым-қатынас өте ерте кезден бастап қалыптасқаны да белгілі болып отыр..

Қазақ халқы өз тарихында әлем халықтарының рухани байлығынан хабардар болған, ұлт дамуының қажет мұқтаждарына сәйкес өзіндік қарым-қатынас, байланыс жасап отырған. Әрине бұл тарихи-әдеби құбылыста әлем әдебиеті мен мәдениетінің үлкен рөлі, маңыз-мәні бар.

Ғылымдағы бүгінгі жаңалықтарға сүйеніп, ұлттық әдебиетімізді қайта танып, саралап, ой қорытып, түйіндеудің маңызы зор болмақ. Өйткені, осы кезеңдерге дейін қазақ әдебиетінің әлем халықтарының, шығыс шайырларының әдеби мұраларымен байланыстылығы, сабақтастығы жайлы өте аз айтылып жүргендігі ащы да болса шындық. Сондықтан ұлт әдебиетін жан-жақты танып, білу үшін оның әдеби байланыстарын белгілі бір жүйеде зерттеп біле беру қажет.

ЖҮРШІ, ӘКЕ, НАМАЗҒА ЖЫҒЫЛАЙЫҚ!

(Жас ақындар поэзиясында Ислам құндылықтарының жырлануы)

«Көкшетау жас ақындар антологиясы» атты ұжымдық жыр жинақ 2010 жылы Ақмола облыстық Мәдениет басқармасының бастамасымен, Ақмола облысының халық шығармашылығы орталығы және мәдени демалыс орталығының қолдауымен жарық көрді.

XXI ғасырдың жиырма бір жас ақынының өлеңін құрастырып, баспаға әзірлеген талантты ақын – Алмас Темірбай.

Көкшетаулық ақындардың жаңа буынының *алдыңғы толқынын* есімі ел есінде талай топты жарған «жүзден жүйріктердің» қатарында танылған А.Темірбай, А. Бердалин, Б. Қарағызұлы, Ү. Шаменова, А. Зағыпарлар, *кейінгі толқынды* М.Тоқсанбай, Қ. Оспанов, Ж. Зандыбайұлы, Қ.Құралхан, Н. Оқашева, С.Есжан, М. Ұйымбекұлы, Б. Бекмұратұлы, А. Алмасбек, А. Жүсіпов, Ә.Нұрмағамбетова, Ә. Есенаманова, Ж. Панкей, М. Есенова, Е. Едрисов, М.Ермекбаевалар кұрайды.

Киелі Көкше жеріндегі ақындардың бүгінгі жас толқынының өлеңмен өрген өмір шежіресінен сыр мен сымбатқа тамызық маздақ ойдың ғана емес, тереңнен тербеген телегей теңіз білім мен көркем кестелі тіл, образдылықпен астасқан шұрайлы да құнарлы рухани әуен – Ислам құндылықтарын бойына барынша сіңіре білген, имандылықтың нұрына шалынған поэзия туғандығын аңғаруға болады.

Қос ғасырдың алмасуында, дұрысы, қилы дүниетанымдар тоғысында, ұлттық әдебиетке келіп қосылған жас ақындар ең әуелі – Жаратушыға иман келтірген, қасиетті Құранға жүгіне келген буын. Бұл буын – Өлең өнерінде, Өмір атты болмыста – «тылсымнан жұмбақ сыр аулаған, өлеңнің күдіретін білгісіз жетінші түйсік арқылы қабылдап, сол арқылы Тәңірге ұмтылып..., соны күн астындағы, жер бетіндегі адамдарға жеткізуге тырысып, ғасыр мен ғасырды, Ақиқатты, Адам – Затты жаңаша жырлай

келген буын. Және бір назар аудартар тұсы – қатып қалған қағидаларды бұзып-жарып Жан тілінде сөйлей келген қаламгерлер шоғыры».

Жас ақындардың туындыларын оқығанда:

Ең алдымен Қүдіреті күшті бір Алла – Ақиқат жайлы, Жаратылыстың жұмбағы, Жалғанның жалғандығы, Бақи болмысының мәңгілігі мен Фәни дүниенің, Тіршіліктің, Адамзаттың аз күншілік “қызығының қысқалығы” жайлы бұрынғы танымыңды, бұған дейінгі ой-өрісінді “жаңғырта” жаңарта түсетіндей әсерлілігі, ақындар зердесінен туған бірде баллада, бірде тұтас болмысымен “метафора” өлең, енді бірде тылсымның тұңғығынан сыр тартқан тұмса табиғат – антропоморф, терең түйсік арқылы жасалған көркем айшықтаулар ақындардың *дүниеге көзқарасын танытып*, қайталанбас қолтаңбасын аңғартады.

Жаратылыс құпиясы мен сырлары жайындағы ойлары философиялық таныммен астарласа отырып, дүниенің шынайы болмысына тереңдей бойлап, алыс ойға тартады...

Бауыржан Қарағызұлының «Жан» деп аталатын өлеңі:

*Ол мүлде жоқ еді,
Жаратты.
(Жаратушы – шексіз, мұңсыз, мәңгілік,
Барлық мақтау оған гана лайық!!!) [40, 35]*

деп, ғажайып «құпия» тілде басталады.

*Жан... тамшыдай тұнық еді басында,
Періштедей мөлдір еді расында.*

*Қайдан келді мына жаққа қаңғырып?!
Арманы не,
Аңсары не, Төңірім?!*

(сонда, 35-б)

Ақын өлеңі оқыған жанды тылсым ойға жетелейді.

Алланың аманатқа берген жанының «Арманы, Аңсары не?»

Қасиетті Құран - Кәрімде: “Алла тағаланың жер бетіндегі халифасы-өкілі ықыласпен жаралған – адам” Бақара сүресі, 30-34 аяттарындағы аян.

«Алла тағала әу баста хазреті Адам атаны (ғ.с.) жаратып, оны жер бетінің халифасы ететіндігін періштелерге білдірді. Сонда періштелер Алла тағалаға уәж айта бастады. Олардың уәждеріне қарсы Алла тағала Адам атаға (ғ.с.) барлық нәрсені үйретіп, періштелерден де артық және барлық жаратылыстан үстем ететінінен хабар берді. Осылайша, Алла тағала сүйіп жаратқан құлдары – адам баласына Өз ілімінен дарытып, үнемі ізденісте болуды, сол арқылы Ұлы Иесін тануды нәсіп етті».

Алланың сүйіп жаратқан халифасы-өкілі, Адамзат әмманда, бұл мақсұттан, бұл тұнықтықтан ажырамас болар еді.

Ол тұнықтықтың негізі – қасиет пен кие тұнған таза, пәк, адамзатқа тура жол нұсқаушы Ислам дінінде сақталған.

Ислам діні «бір ғана Жаратушыға иман етуді және оған бой ұсынуды уағыздайтын дін». Сонымен қатар, «Әр діннің (өзіне тән) мінез-құлқы бар. Ал ислам дінінің мінез-құлқы болса ол – ұят» (Муатта, Хуснул-Хулук, 2).

«Ұят пен ар иманның негіздері. ...Дін адамның ұятында, арында, яғни оның иманында. ...Ұяты, ары бар жан Жаратушысын танып иман келтірмек»– дейді, философ ғалым Ғ.Есім... [37, 59]. Жалпы, «дін дегеніміз – адамның шексіз болмыспен арасындағы байланысты білдіретін сана» болса, «Ислам дінінің негізі – Аллаһты бір деу». Ислам сенімі иманның шарттарына негізделеді. Иманның шарты алтау. Ол Аллаһқа, Оның періштелеріне, Кітаптарына, Пайғамбарларына, Ақырет күніне, тағдырға иман келтіру.

Яғни, адам баласына бәрінен де иман қымбат. Иман адам баласын ізгілікке, тура жолға жетелейді, рақымшылдыққа, қанағатшылдыққа, мейірімді, қайырымды болуға тәрбиелейді, тәубесіне келтіреді.

Иман – бұ дүниелік мақсұт болмақ керек. Себебі, «дүние – ахиреттің егіндігі».

Ал ақын Б. Қарағызұлының өлеңінің келесі жолдарындағы ой ұшқыны оқырманын ойландырмай қоймайды:

*Қара тәнді қартайту ма мақсаты?!
Құлқын үшін ақыл-есін ақсатып,
Сенделу ме құр сүлдені сүйретіп,
қатпар-қатпар қиялының ішінде?!
(сонда, 35-б)*

Адам «қара тәнді қартайтуға» яғни, тіршілік күнкөрістің қамында арпалысып баққанымен, саналы жанның өзегіндегі «Алланың аманаты» қарын тойғаннан, қызылды-жасыл дүниеден алданыш таба алмайды.

Өлеңде бүгінгі күннің жанды кейіпкері де жоқ емес...

Оқыстан кілт тоқтайсыз. Расымен, осы «заман қиын» дегенді желеу етіп қайда асығып барамыз?

«Қатпар-қатпар қиял ішінде» неге «сенделіп, құр сүлдені сүйретіп» жүрміз?

Уақыт зымырап өтіп жатыр, адамзат та қалысар емес.

Бірақ ескерусіз қалып бара жатқан бір дүние бар.

Ол:

*Мына жалған – ниетінде пенденің,
Ал, Ақиқат сан дыбыстық пішінде.
Азан болып қалықтайды ауада
Хақ Алланың құдіретті күшінде!
(Сонда, 35-б)*

«Мына жалған – ниетінде пенденің!».

«Байлық – мал-мүлік көптігімен емес, көңіл тоқтығымен болады»
(Бұхари, Риқак, 15) [41, 97].

Бұл мағыналы өлең.

Рухани көусар бұлақ.

Бұл қоғамға нәр беретін, рухқа дем беретін қуатты дәрумен. Дәл осы жерде ғана «байлық, дүние» деген материалдық өлшемнің құны түкке тұрғысыз. Ойлы жанға.

Ол С.Елубайдың «Қияметқайым ғасырында» мынадай жолдармен берілген:

«Адам кеудесіндегі жан қарын тойғанға қанағат етпеді. Одан тыныштық таба алмады. Бебеу қағып бірнәрсе іздейтін болды. Бақыт іздейтін болды. Жан шырылдап нені іздейтінін білмеді. Дамудың осы тұсында адамзатқа Алладан уахи түсіпті. Пайғамбарлар арқылы. Иесіне қауышып Адам жаны тыныштық тауыпты. Шынайы бақытты сезіпті. Өмірдің бұ дүниемен шектелмейтінін ұғыпты. Мәңгілікті мойындап тынышталыпты. Сөйтіп, О Дүниенің бар екендігі Адамды Бұ Дүниеде адамша өмір сүруге бастапты» [42, 28-52].

*Түн баласы көлеңкеде туганда,
Күбірлейді Ол етегінде фәнидің.
Санасында бақи күлсе келесі,
Көз алдыңда көлбеңдесе елесі.
Асып-тасып сезімі,
Ақыретке ақылымен тамсанып,
«Жалған дүние, қонақпын!» – деп, жар салып,
Жалғыз қалса, жылайды екен түсінде. [40, 35]*

Ақын Б. Қарағызұлының өлеңіндегі метафораға айналған бұл шумақтар контекстік мәнде мистикалық әлеммен әрленген.

Өйткені, «... жан мәңгілік Құдай рухымен жаратылғандығы байқалады. Жан сөйтіп мәңгілік Құдай рухының тіршілікке дарытқан мұғзижасы болып шықты».

Ол ақын өлеңінің:

*Уа-а-ай... жасып кеткен жүректер,
Ісіп кеткен кеуделер,
Көлкілдеген көңілдер – уақытша өмірлер!*

Ол... Алланы сүйеді.

Ол... Алланы сүйеді.

Ей.., еркіндік беріңдерші бір сәтке,

Болашақты ойласаңдар елжіреп.

Жан сөйлесін жанарлардан мөлдіреп (сонда, 36-б)–

деген жолдарымен дәлелденеді.

Жаңа толқын жас буын әдебиет әлеміне өз үндерімен өзіндік таным көкжиегін таныта келді.

Қазақ Елінің ертеңі болар бүгінгі жастар Өз дәуіріне жар сала келді.

БҮГІНГІ ЖАС ҰРПАҚ ИМАНДЫЛЫҚҚА БЕТ БҰРА КЕЛДІ!!!

Аллаға тәуба, Дінге шексіз ықыласты!

Ауыздарында – Алла, жүректерінде – иман, жүздерінде – ұят бар.

Мұны сөз жоқ, мойындау керек!!!

Бұл жинақтағы қараңғыда да жарқырап жарық үшқын шашатын шоқ жұлдыздар секілді шырайлы, жүрекке жылы тиетін туындылардың бірі әрі бірегейі ақын А. Бердалиннің «Жүрші, әке...» өлеңі:

Жүрші әке, намазға жығылайық!

Құбылага жүрекпен бұрылайық.

Жәннат бағын біздерге бұйыртпайды,

Жаратқанның болмасақ құлы лайық.

«Айтты екен» деп тақпашы ұлыңа айып

Ұл-қызыңа уағыз айт күнде қадап,

Жаратқанға айтайық бірге мадақ.

Сен тұрмасаң имам боп ұлыңыз бен,

Немереңіз үйиды кімге қарап?! [40, 46]

Кешегі кеңес кезеңінде империялық идеология жетпіс жыл бойы бірнеше буын ұрпақты Ислам әлеміне жат көзқараста өсірді, Құран құндылықтарын ғайбаттады, «Құдай жоқ», адам «маймылдан жаралды» деген дүбәра дүниетаным қалыптастырды.

Ең өкініштісі сол, керемет білімді, ақыл-ойы мен күш қуат біліктілігі жоғары азаматтарымыз атеистік рухта өсті.

«Кешегі, кешегі кеңес үкіметі» дегенімізбен, оның келмеске кеткеніне де ширек ғасырға жуық уақыт өтті.

«Уа-а-ай... жасып кеткен жүректер, Ісіп кеткен кеуделер, Көлкілдеген көңілдер – уақытша өмірлер!» дегендегі өлеңнің бас кейіпкерлері, сол кешегі «Құдайсыз қоғам» өсірген «адам маймылдан тараған» (қоғам дамуының жоғарғы сатысында да маймылдың адамға айналмағандығын ескерсек) деген дарвинизммен уланған үш-төрт буын ұрпақ, жасыратыны жоқ, өздерінің Жаратушысына мойын бұратын уақыт келгендігі сөзсіз.

Оған жас ақындардың, бүгінгі жас буынның үні нақ дәлел.

«Болар елдің баласы» байыптап, байсалды сөз айта алғанда, «ештен кеш жақын» дейік пе?!

Алпыстан асып, жетпіске жақындаған ағаларымызға «намазға жығылығыңдар», «әке, арақты ішпеңіздер, қоятын уақыт келді ғой» деп отырған жап-жас балаларының өтінішін ет-құлағымыз талай мәрте естіген.

Жаңа ғасыр жастарының көбісі, жұма намазға сабақтан, жұмыстан сұранып кетіп жататынын көзіміз көріп жүр.

Әлімсақтан бері ата-бабаларымыз ұстанған мұсылмандық жол, Ислам жолы – біздің зиялысы көп, оқығаны көп бүгінгі қоғамда болашақ буынға ардақтап аманаттар басты байлығымыз, руханиятымыздың негізгі көзі...

Жаңа ғасыр басындағы жас ұрпақ, бүгінгі жас буын қажет деп тапқан, таңдап алған сара жол – Ислам діні өзінің лайықты деңгейінде әспеттеліп, ардақталуына әлі де болса елдік тұрғыдан баса назар аударылуы керек!!!

Құран оқып, намазға жығылғысы келетін, имандылыққа бет бұрған барша қауымға мемлекеттің тікелей қадағалауымен, діни

сауатты мамандар дәріс оқитын орталықтар, насихаттау ұйымдары жұмыс істесе жақсылық болар еді. Бұл бүгінгі күннің сұранысы!

Ақын А. Бердалининнің «Үш дос» өлеңінде:

*Бұл өмір өте шығар көш емес пе?!
Түспейік сондықтан да бос егеске.
Оқыған намазың мен оразаңыз,
Құдайдың бізге берген хошы емес пе?!
Зекетің, барып келген қажылығың,
Жанашыр жолдастарың осы емес пе?!
Мал да емес, байлық емес, туыс та емес,
Пендеге иман мәңгі дос емес пе?! [40, 47]*

Бүгінгі жас ақындар поэзиясының басты құндылығы – имандылық тұнған, тазалығында деп ойлаймын.

Әрине, иман тұнған жүрекке салауатты парасаттылық тұрақтайды. Ол ең бірінші бойдағы азаматтық ар-намысты оятып, зиялылыққа бастайды. Зиялылық бойына сіңген азамат сөзсіз туған ұлтының, ел-жерінің, Отанының патриоты бола алады.

Қазақтың ұлан байтақ даласының бір ғана пұшпағы – Көкшетау жеріндегі жастардың жыр жинағының өзінде имандылық тұмасы өлең боп өріліп, өрнектелгендігі көңілге кәусар күй сыйлайды.

Бір жинақтың көлемінде ғана таңдалған А. Бердалининнің «Намаз бен Ораза» балладасы, Б.Бекмұратұлының «Ішкі үн», Ж. Зандыбайұлының «Жәннатты бізге нәсіп ет», М. Ұйымбекұлының «Иманға кел, ағайын!» өлеңдер шоғырына осы өңірдегі ақын Алмас Темірбайдың «Аллажар», «Автопортрет», Б. Қарағызұлының «Өң. Мен. Түс» т.б. өлеңдер жинағын қоса отырып, еліміз көлеміндегі ақындардың мысалы, Қ.Сариннің «Алланың бары ақиқат» (әнін жазған А. Бексұлтан, терменің орындаушысы М. Беспәев), Қ. Жылқыбайдың «Тәңірден тілеу» (әнін жазған әрі орындаушысы Е. Нұржанов), С. Қалиевтің «Кешір, Алла» (орындаушысы С. Әлібек), «Не пайда», «Бес парыз», Б.

Есебаевтың «Аллаға шүкір» (орындаушылары Қ. Нұртас пен С. Исабаев), «Жаралғаныңа қуан» т.б. тақырыптас туындыларын ғана сараласақ та көтерер жүгі де, айтар ойы да салмақты дүние болмақ.

Бұл ХХІ ғасырда қазақ сөз өнеріндегі поэзия патшалығының **ұлттық рухты көтеруге**, халқымыздың жас ұрпағының ой-санасына **имандылық шапағатын сіңіруге**, **елдігімізді, тәуелсіздігімізді нығайтуға** тигізер зор ықпалын әрі ақындардың мемлекет пен қоғам алдындағы азаматтық позициясын, күрескерлік, қайраткерлік рөлін айқындай түспек.

Ғасырлардың алмасуын бастан кешкен жас буын ақындарының ойлам-толғамының, талабының, өресінің өлшемі өлеңдерінен аңғарылады.

Себебі, жас адам екенмін деп, сезім жайлы жазып «үздіккен», я болмаса «партия – әкем сенсің», «үйімізде, төрімізде портреті Лениннің» өлеңдерінің «керісін келтіріп» кеткен кей ақындардың ізімен тым әсірелеуге ұрынбай, «талғампаздық пен танымпаздық» таныта білудің өзі кеңге құлаш сермеген білім мен парасаттылықтың парқындай сезіледі.

Жас буын ақындары өлеңдерінің өн бойына өзек тартқан ең әуелі – Алла - Құдай - Тәңір, Хақиқат жайлы терең ой, Парасатты Уақыт төрелігіндегі Адам-зат тағдыры туралы өрелі талғам, “тылсымнан жұмбақ суырған” зерделі таным ерекше назар аудартады. Әрі, сөз жоқ, сонылықпен, өзіндік тың өрнектелуімен ерекшеленеді. Өлеңнің «патша рухын» сезіндіреді, текті терең иіріміне тартады. Ой-санаңды қайта жаңғыртады. Қиялыңды шығанға шарықтатады. Оқыған соң жан әлемінді жадырата түседі. Тағылым тарата алады.

Қарапайым ғана ұғымда түсінгіміз келсе, дана халқымыздың «өнер алды – қызыл тіл» дегеніндей, сөз өнерінің басты үдесінен шығады.

Біздің еліміздің еңсесі биік, іргесі берік, мәңгіліктігінің негізгі кепілі – бүгінгі таңнан бастап-ақ, келешекте халқымызға, қоғамға

қызмет ететін ғалымдар, ақын-жазушылар, дәрігерлер, ұстаздар, т.б мемлекеттік қызметкерлердің ортақ мүддесі ар мен ұятты «жан таразысының өлшемі» еткен мұсылмандыққа бет бұрған иманды ұрпақ қалыптастыруға ат салысу, қолдан келгенше тырысу.

Сонда ғана, бүгінгі таңдағы Құдайсыз қайырымсыз қоғамның берген келеңсіз «жемістері» – қарттар үйі, жетімдер үйі, өкінішке орай, ұлтты тәрбиелейтін қыздардың «аты жаман» жолға түсуі, кедей-кепшік ағайынның үш жұртының біріне де қажетсіз болып қаңғыбастанып кетуі, «ащы судың» сергелдеңімен азғындаған ер-азаматтардың азабы т.б. айтуға дәтін бармайтын азапты қасіреттерден кейінгі ұрпақтарымызды, ұлтымызды сақтандыра аламыз.

Мұсылман адам екі рет бір қателікті қайталамайды деген пайғамбарымыздың (ғ.с.) хадисі де бар.

«Құран Кәрімді меңгермей, қоғам жайлы, жеке адамның жандүниесі туралы жақсы жетік білеміз деуге де болмас. Қоғамдық сананы қалыптастыруға қызмет етіп жүрген ғалымдар біздер, ілімді тануда, әлемді тануда Құран Кәрімді негізге ала жүргізбесек, адамды да, қоғамды да адастырып алу қаупіміз бар екенін мойындайтын да мезгіл келді.

...Сөздің қысқасы салауатты, білімді мұсылман интеллигенциясын қалыптастыруымыз керек. Әрине, бұған жетпіс жыл бойы атеизм қанына сіңген қазақстандықтардың бір парасы көне қоймауы да мүмкін, бірақ Құран Кәрімді меңгерген малайлықтарға, олардың қарқындап өсіп бәсекеге қабылетті жиырма төртінші елдің қатарына енуіне Ислам діні еш кедергі болған жоқ» – дейді, ғалым философ Ғ.Есім [37, 56].

Әл Фараби бабамыз: «Тәрбиесіз білім адамға қасірет алып келеді...

Адамға ең бірінші тәрбие беру керек, тәрбиесіз берілетін білім адамзаттың қас жауы. Ол келешекте оның өміріне және қоғамға үлкен апат әкеледі» деген екен.

АЛТАЙ ТАУЫНЫҢ АЯСЫНДА ...

Азия құрлығының алып тау тізбектерін құрайтын Алтай ендік бағытта Орталық Азияның айдын шөлдерін Солтүстік Азиядан бөліп жатыр. Алтайдың батысы Сарыарқа тау сілемдерімен, Қалба тау жоталарымен, Шар өзені аңғарымен өтеді де, солтүстік батысы Батыс Сібір ойпатымен түзу сызық ретінде шектеседі. Солтүстік шығысы Кузнецк Алатауы, Батыс Саян тауларымен ұласып, оңтүстік шығысы СССР шекарасынан шығып, Монғол Алтайына ұласады. Ал оңтүстік шекарасы Қара Ертіс бойымен, Зайсан ойпатымен тұйықталады.

Алтай тау сілемдерінде көшіп-қонып жүрген қазақтардың төрт елге бөлініп қалуының өзіндік себебі бар: «Қазақ ел болып қалыптасқаннан соңғы төрт ғасырға жуық уақытта өз ата жұртынан бес дүркін үдере көшуге мәжбүр болды. Оның алғашқысы тарихта «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деп аталатын Жоңғар қысқан 1720-50 жылдар аралығы... Екіншісі бір бүйірден орыс, екінші бүйірден Қоқан қысқан ХІХ ғасырдың басы. Осы бір қысылтаяң заманда қазақтар өзінің бұрынғы ата мекені тау тәңірі – Тянь-Шанның солтүстік өңіріне көптеп қоныс аударуға мәжбүр болған. Қытайлар басында іштей қарсылық көрсеткенімен еті үйрене келе неге екенін кім білсін қазақтарға шекара қарауылы маңындағы қазақтың өз жерінен өздеріне қыстау, күзеу бөліп бере бастады. Бірақ бейуаз (момын) қазақ Қытайдың бұл жымысқы саясатының терең сырын түсіне қойған жоқ. Жылытау мен Пекинде ұлықтарын қабылдап, сый-сияпат көрсетіп, «көшіп келген жерінен» кері көшіріп жібермегеніне мәз болып отыра берген. Құпия саясаттың сыры осыдан сәл кейінірек, 1860 жылдары ашылды. 1864 жылы шілденің 7 жұлдызында Ресей мен Қытай арасында «Батыс солтүстік шекараны тексеріп отыру шартының белгілері» деп аталатын «шартқа» қол қойылды. «Шартта»: «Осыдан былай осы бір белгіленген шекара маңындағы шаруалар қоныстанған жер екі елдің қайсысына бөлінген болса сол елдің қарамағында болады» деп, кесіп тастады. Мұнда екі түрлі жайды ескермеске болмайды. 1)

Шарт жобасын жасауға ешкім қазақтан пікір сұраған жоқ, керісінше шарт қазақ халқынан ұрланып жасалды. 2) Қазақ жері саудаға түсті.

Қазақ көшінің үшінші бір ағыны Ресейдің империялық саясатына қарсы қазақ, қырғыздың 1916 жылғы Ұлт азаттық қозғалысының түсы. Бұл оқиға дүние жүзі бірінші соғысының көмескі жұмысына қазақ жігіттерін шақырғанына қарсы өрістеген еді. ...1929-30 жылғы *аштық нәубеті, бірлестіктендіру өлегі, 1937-40 жылдардағы тап қырғыны...* Халықтың бұл қорлыққа шыдамаған бір бөлігі үйірінен адасқан құлындай күңірене шырқырап, артына қарай-қарай ата мекенінен жырақ кете тұруға мәжбүр болды...» [43, 298]. – дейді тарихшы ғалым З.Қинаятұлы.

«Алтайдың арғы бегі немесе Шыңжан қазақтары», «Ата жұрттағы жергілікті қазақ», «Шет елдегі кірме қазақтар» деген тарихи құбылыс осылай пайда болған еді.

Алтай тауларының **Қазақстан** жеріне кіретін батыс сілемдері геологиялық тұрғыдан 4 ауданға бөлінеді: Кенді Алтай, Таулы Алтай, Оңтүстік Алтай және Қалба жотасы [44, 299].

Алтай тауларының жалпы биіктігі теңіз деңгейінен 450 метрден 4653 метрге дейін келеді. Оның ең биік тау шоғыры Табын-Богдо-Ола, яғни Бес Боғда (биіктігі 4653 метр) **Монғол Халық Республикасы** жерінде жатыр.

Алтай аймағы – **Қытай Халық Республикасы** Іле Қазақ автономиялы облысына қарасты әкімшілік аймақ. Батысында Қазақстанмен, солтүстік батысында Ресеймен, солтүстік шығысында Монғолиямен шектеседі. 1758 жылдан бергі Қытайдың Манчжүр империясының бұл өлкені өз қол астына қаратпақ болған ниеті 1864 ж. Қытай мен Ресей арасындағы шекара келісімінен соң жүзеге асты.

Алтай қазақтары – Ресей Федерациясы Алтай Республикасындағы Қосағаш ауданында тұратын қазақ диаспорасы. Қазақтар мұнда, негізінен, Столыпіннің аграрлық Реформалары салдарынан өткен. Алтай қазақтары Шүй даласына Қазақстан, Монғолия, және Қытай территорияларынан келіп

тоғысқан. Шығыс Қазақстаннан Қатонқарағай, Үлкен Нарын жері арқылы өтсе, Монғолиядан Қалуты, Қызыл кезең асулары арқылы асқан. Қытай қазақтары да осы Монғолия арқылы келген.

Алтай тауының қойнауындағы оқиғалар, адамдарының болмыс-бітімі, мінез-құлқы, олардың бастан кешкен сан қилы тағдыры, болмысы, табиғаты жайлы көптеген көркем туындыларда көрікті оймен, көркем сөзбен шебер суреттеледі.

«...Міне, осы терең тамырлы алып емендей қазақтың бір бұтағы Абақ Керей рулары Ару Алтайдың өрдегі үзілер сілеміндегі Қара Ертістің бастау алған басы көз тойғысыз Куй жайлауында отыр...

Бүгін Ақыт қажының ұлы Қалманның бөлек отау көтеріп, үйленген ұлан-асыр тойы.

...Ақыт орта бойлы дембелше, қара көзі шоқша жайнап, көбінде жылы леп әкеліп күлімсіреп тұратын, қызыл шырайлы, дөңгелек жүзді, қайырған қаршығадай тым ширақы жан. Іс қимылы жылдам болатындай көрінгенмен, өзін сабырлы ұстап, өте байыптап, ойлы, мәнерлі сөйлейтін әдеті» [45, 27-29].

Бұл өр Алтай қазақтарының өмір-салты жайлы жазылған жазушы Сейітхан Әбілқасымұлының «Оспан батыр» атты романында берілген қазақтың ақиық ақыны Ақыт бейнесі.

Асқар Алтайдың асқақ жыршысы, ой падишасы – Оралхан Бөкей туындылары Өр Алтай табиғатының тамаша суреттеріне толы. Оны автор кейіпкерлер өмірімен, тіршілігімен тығыз байланыста көрсетеді. «Апамның астауы» атты хикаясында:

– «Апам Алтайдың арғы бетіндегі Керей елінің қызы. Әкесі аса бай болған, текті тұқымының тұяғы. Апам еркелеп өскен жалғыз қызы, он беске толған соң іргелес байдың ұлына жасауын беріп сыңсыта ұзатқан екен. Өз заманының аса көрікті қызы, әрі он саусағы өнер Апам босаға көрген бірер жылында-ақ маңғаз, инабатты, пысық келін атанады...

...Тегінде ол кісі әңгімеге сараң, көп сөйлемейтін, тек өз ісімен ғана жүретін қақ-соғы жоқ инабатты жуас адам еді. Дүниеде өсек-аяң, қулық-сүмдықты білмейтін, не болмаса тірі пенденің бетіне

«Әй, сен сондайсың» деп қарамаған, немесе тірі пендеге тілі тимеген, жарықтық ораза-намазы бұзылмаған таза да тәкаппар әйел еді. Бала кезімізде байыбына барып бағамдадық па, бізді қойып, бүкіл ауыл-аймақ, тіпті қазақ елі ең соңғы қасиетті әйел тұрмыстық-салттық өмірдің этикалық-этнографиялық, тіпті археологиялық байлығынан айрылғанын білді ме? Қазір ойлаймын, егер қазақтың әйелдері атқарар бүкіл ісерліктің қолөнер институтын немесе фабрикасын ашып менің Апамды бастық сайласа, тұтас бір он саусағы өнер тамған ұрпақ дайындап шығарар еді» [46, 84] – дейді

Табиғаты тамылжыған Өр Алтайда туып, шынайы табиғат жыршысы бола білген Оралхан Бөкей Алтайдың қаншалықты сұлу болса, соншалықты қатал табиғатын, қайырымды мінезін оны мекендеген адамдар бойынан көреді. Тау қазақтарының ешкімге жарамсақтанбай, білектің күші, найзаның ұшына сенетін бірбеткейлігін, атасы болса да айыбын бетіне айтатын өр мінезділігін паш етеді.

«...Ол аттан түсіп, қасат қарға мелдеп тұрған жабағының мойнына шылбыр байлап кезек-кезек тасымалдай бастады. Терісіне ілініп, әбден көтерем болған жас малда мінез көрсетуге шама жоқ. Аспанның ырқына оп-оңай көніп еді. Ең соңғы жабағыны арғы жағалау – Үлкен жерге жетектеп шығарып, атына енді міне берген кезде...

– Ей, Аспан! – деген ұлы айқай естілді де, көкті күңіреткен ұлан-асыр шуылға ұласты. Қапелімде не екенін білмей, әуестікпен селтиіп тұрып қалған Аспан, мың-миллион жылқыны қиқу сала қуғандай күдіретті қуатпен дүрілдеген не? – деп, артына жалт қарағанда, тура желкесінде көкке шаншыла кірген жақпар тасты биік таудың тұла бойы шаңытып, айдаһарша ысқырып, өгіздей өкіріп, найзағай жарқылындай жылдамдықпен ағып келе жатқан жойқын көшкінді көрді. Көрген бойда «астапыралла» – деп азбанға қарғып мініп, қамшы басқан. Сатыр-гүтір шапқылап «Сайтан көпірдің» ортан беліне іліккенде сұмдық шапшаңдықпен сусыған аппақ айдаһарлар қуып жетіп үстінен басып-ақ қалғаны» [47, 212].

Шығармада Жақсылық әлемінің көрініс, үлгісі Аспан бейнесі арқылы берілсе, Жамандық дүниесі – Жаңғырық, Айқай, Анау. Осы жерде мынадай бір ой келеді. Жақсылықтың (адалдық, әділдік, шындық) қашанда беті ашық, жүзі жарқын, еңсесі биік, оны ешкім де, ешнәрсе де көлегейлеп, өшіре алмайды. Сондықтан да ол повесте нақты адам – Аспан бейнесінде көрінеді. Ал жамандықтың (зұлымдық, қараниеттік, арамдық, мансапқұмарлық) жүзіқара, алпыс айлалы. Ол көбіне қылмысты жасырын айла-тәсілмен істейді. Жақсылықты арттан шалуға тырысады. Оның нақты кім екенін кейде түстеп тани да алмайсың. Бұл туындыда оның – Жаңғырық, Айқай, Анау болып көрінуі де сондықтан.

«Өркімнің алдында түптің түбінде өтпей қоймайтын «Сайтан көпірі» бар. Тек қорықпағандар ғана арғы жағаға шығып, мақсатына жетпек» – депті Аспан баласына. Бұл сөздің символдық мәні бар. Өмір философиясы. «Сайтан көпір» жазушы ұғымында ерлік жолы ғана емес, ар алдында есеп беретін, сыннан өтетін жер.

«Сайтан көпір» повесіндегі Аспан өмірінде ешкімге жамандық істеп, ешкімнің ала жібін аттап көрмеген. Ежелден діні берік, әділдіктен айнымайтын, турашыл, қара қылды қақ жарар әділдігінен талай-талай таяқ жесе де, алған бетінен қайтпайтын өр мінезді таулықтардың жиындық бейнесі деуге болады.

«Тағдырдың, тағдырдың емес-ау, отарлау ниетін ғасырдан ғасырға жалғастырып келген Ресейдің большевиктік дәуір тұсындағы – 30-жылдар зобалаңы кімді өксітпеді?! Осындай аласапыран дәуірдің азапты, ажалды тырнағынан жырылып шыққандардың бірі – Сейітхан Әбілқасымұлы. Туған жерінен тыныштық таппаған адамға кісі елінде жұмақтың есігі ашық тұрсын ба?... Дауыл қуған қайықтай Монғол жеріне тап болды. Араға жарты ғасырдай уақыт салып Сейітхан Қазақстан Республикасының жеке мемлекет болған кезін көзімен көріп, қартайған шағында тәңірісіне шүкірлік етеді...»

«...Айналайын, Алтайымның аспаны-ай, жаңбырыңды сіркіретіп төге сап, әудемде «жарқ етіп жадырап, күлімдеп тұра

қалатын ақкөңіл, ашық көркіне тойдым ба мен бұл тірлікте» – деді Байсал күн ашылғанына қуана сыбырлап...

–Ару Алтайдың асқар тауларына мүлгіген мұңлы сазды орманына, сыршыл сұлу мөлдір аспанына құныға құшырлана алма кезек қарап жатыр.

«Қайда жүр екенсің қарғам, жарқылдаған көзіңнен айналайын тірі болсаң болғаны ғой әйтеуір, бұл пәниде дидарыңды бір көре алмай кетер ме екем?!» – деді Байсал аспанға телміре күбірлеп әлде бір жалғыз баласы сағындырып, сарғайтып ғарышта жүргендей.

Байсал Алтай тауларының асқақ тұлғасына, күлімсіреген нұрлы келбетіне, қызыл жалындай шалқыған гүлді беткейлеріне, жақпартасты жасыл орманды шыңдарына сұлу мекенінің шаңытсыз мөлдір аспанына құмарлана, ашқарақтана қарап тесілумен күн батыратын.

...Әрбір жұмыр бастар өзіндік жаратылыстарына, айналасынан қармап, қортып жиған қорына тән әрқилы пиғыл, қасиетке ие. ...

...Соған қарай көтеріп жүретін ой арманы да бөлек-бөлек. Біреуін мәнсап, әлде біреулерін байлық мазалайды. Біреулерін еркіндік, тағы біреулерін тамақ ойландырса, біреуіне адамдық ар, адалдық қоныстанса, біреулерін зұлымдық, қулық, сұмдық мекендейді. Жұмыр бастар қанша көп екен оның қыры мен сыры сонша көп. Ал Байсалдың санасындағы сағынышты арман тірліктегі пенденің алуан түрлі көксеуінің бірде-біріне ұқсамайды. Оның қазіргі аңсары ауып, армандап, көргісі келіп көксей беретіні біреу ғана.

Ол алдыңғы жылғы ақиықтың өз қолымен аспандатқан ақырғы балапаны...» [48, 232].

Ал жазушы Асқар Алтайдың «Алтайдың алқызыл модағайы» [49, 232]. (Алтай балладасы) деп аталатын роман-мифте алтайлық саяқ аңшы мен жыртқыш аю және қыз жайлы, олардың жалғыздықтағы жанкешті тағдыр-талайлары, психологиялық күйі табиғатпен шендесе суреттеледі.

...Айқоңырдың арсалаңдай жүгірген алпамса тұлғасынан Бұлабикенің біржола құты қашқан. Басы ауған жаққа бұлдырықтай,

бағдарсыз безе берді. Шыбын жанын үрей билеген бойы жанұшырған. Ақтер-көктерге малшынған пенденің есі ауа, өкпесі жана безек қақты. Төбеден тік шаншылған өткір сәуле астында, желеміксіз тымық қолат ішінде бас жасырар, жан сауғалар жер жоқ еді... Қалай қарай бұрылса да кес-кестеп, күжілдеген құбыжық шыға келеді. Әлде есі кіресілі-шығасылы бойжеткеннің өзі білместікпен Айқоңырға қарай бұрыла ма, әлде әккі аю алдын орап үлгере ме – ол жағы жұмбақ» [49, 11].

Қаһарман мен табиғат көріністерінің астаса суреттелуі арқылы, яғни психологиялық параллелизммен жасалған суреттеулерде адамның ішкі көңіл - күй әуендері мен пейзаждық ортақ тебіреністер мол.

Жазушылардың туындыларында Алтай өңірі, Алтай аясының шығысы, күңгей беті мен теріскейін жайлап, қыстаған қазақтардың бастан кешкен тағдыры, өмірі, оның кешегісі, бүгіні және ертеңі; халықтың тыныс – демі арқау болған. Қаламгерлер Алтайды географиялық ұғымда ғана емес, әлеуметтік-адами үлкен орта ретінде жаза отырып адамзаттық ортақ шындықтарды шығармаларына айналдырды.

ДҮНИЕДЕ ДҮР РУХЫМ – ДУМАН КЕШКЕН

Біздің ата-бабамыз аңсаған заман тәуелсіздікпен байланысты. Иә, Асан қайғы бабамыз жерұйықты армандады, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтындай күнді күтті. Ата-бабаларымыз кіндік қаны тамған киелі жерін қорғап, сақтауды мұрагеріне аманат еткен. Жер-жаһанда азаттықты аңсамайтын ел, тәуелсіздікті тұғыр тұтпайтын мемлекет жоқ. Тарихында тағдыр талқысымен басынан сан қилы ауыр қасіреттерді көтерген қазақ халқы Жаңа ХХІ ғасыр басталар алдында тәуелсіздікке ие болды.

Жалпы жер жүзінде 2 мыңға жуық этнос болса, олардың әрқайсысы әлемде, өркениетте өз орнын алуға ұмтылуы – тарихи құбылыс. Ал олардың ішінде Еуропадағы ірі халықтардың бірі, ата

тарихы, аты, заты бар, ұлан-байтақ жері, тілі, діні бар—осы қазақ халқы. Халқымыздың тарихи болмысы географиялық, стратегиялық жағдайға байланысты. Оның күрделілігі екі империяның ортасында орналасуы. Бұл ел басына талай-талай қиындықты салды. Жатса түсінен, жүрсе есінен кетпеген ата-бабаның ғасырлық арманы тәуелсіздік болған еді. Сан мың мәрте жауға шығып шайқасып, қасықтай қаны қалғанша ұлтарақтай жері үшін жан-беріп, жан алысқан ата-баба арманы XX ғасырдың соңы, XXI ғасыр басында Қазақ Елінің Егемендік алуымен орындалғандай.

Тәуелсіздік! Жаңа ғасыр басталар шақта Елдік егемендігін алған тәуелсіз Қазақстанымыздың тарихында түбейлі өзгерістер мол болды.

Жаңа ұрпақтың ой-санасында қайта тірілген күрескер рух та қазақ жырында айшықты өрнек тапты.

Адамзат өз жаратылысынан бері біреуге тәуелді болмас еркіндігі үшін арпалысып, күресіп келе жатқандығына көне тарих, сол тарихи кезеңдер мен дәуірлердегі түрлі оқиғалар куә.

Қазақ халқының қоғамдық, әлеуметтік және саяси өмірінің бейнелі көрінісі, соның сүрлеуі, ізі — қазақ әдебиетінің әр кезеңіндегі әдеби мұрағаттарда бедерленді. Халқымыздың бұрынғы соңғы тарихын бүгінгі күн тұрғысынан тереңірек танып-білуіміз үшін біз қазақ әдебиетінің түп-төркінін, оның қайнар бастауларын ежелгі дәуірін ғасырлардан ғасырға өтіп, бүгінгі күнге жеткен рухани жәдігерлерімізден мол ғибрат алмағымыз абзал.

Ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар мен ғұндардың ерлік дастандары және Түркі қағанаты тұсында жазылған қаһармандық жырлар мен қазақтың батырлық жарлары арасында сан ғасыр бойы бір сәтке үзілмей, жалғасып келе жатқан бір байланыс бар. Ол көнеден жеткен **азаттықты аңсау сарыны** еді.

Ежелгі сақ, ғұн, түркі, қыпшақ, бергін қазақ болып қалыптасқан қас-сақтар өзінің болашақ ұрпағының еркіндігін ешкімге бермес үшін алысып бақты. Алақандай жер үшін, аялы бақ

Отан үшін, қасықтай қаны қалғанша жауларымен шабысып, жанын пида еткен асыл арыстарымыз, ата-бабаларымыз өтті өмірден, Азаттық пен Еркіндікті армандап!

Біз тарихтың сарғайған көне парақтарын ақтарып, жаңаша көзқараспен қайта саралап қарай білсек оған ежелгі Сақтан, Гүннен жеткен көне жыр-дастандарымыздағы, тасқа бедерленген түпкі-түркі тарихымыздан сыр шертетін еркіндігіміз пен азаттығымыздың аңсар арманға толы сындарлы жолдарын танимыз. Оған мысал міне, Түркі халықтарының арғы ата тегі саналатын сақтар тарихын бейнелеген сыр шертетін, көне түркі ауыз әдебиетінің дәстүрлі талаптарына сәйкес өмірге келген «Алып Ер Тоңға» атты қаһармандық жыр. Тұран елінің патшасы, әскери қолбасшысы Алып Ер Тоңға немесе Афрасияб жайлы әлемге әйгілі Фирдоусидің «Шахнама» дастанында:

*Алып Ер Тоңға келеді,
Жүз мың әскер ереді.
Жүз мың жебе көреді,
Жер қайысқан қол еді.
Тәңір сүйіп жаратқан,
Әлемді өзіне қаратқан.
Қаһарын жауға таратқан,
Көк тәңірінің ұлы еді [50, 76]*

деп суреттеледі «Алып»—сақтар мен ғұндар заманынан бері ел қорғаған батырлардың, қолбасшы ерлердің атына қосылып айтылып келе жатқан мәртебелі есім, сол заманда «күшті», «батыр», «қаһарман», «ержүрек» деген мағынаны білдірген.

Абайдан кейінгі заңғарымыз Мағжан Жұмабайдың «Пайғамбар» деген өлеңінде:

*Ерте күнде отты Гүннен Гун туган,
Отты Гүннен от бап ойнап мен тугам.
Жүзімді де, қысық қара көзімді,
Туа сала жалынменен мен жугам.*

*Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен-Күн ұлы, жүзімде Күн нұры бар,
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гүннен туған пайғамбар [51, 50],*

деуі де осыдан. Мағжан ақын осы біз келтірген бірінші шумақтағы «Гун» деген ұғымға текстің астына «гун»—деген түріктің арғы атасы» деп түсінік беріпті.

Көне түркі дәуірлерінен жеткен сарындарға құлақ түрсек, елін, жерін қорғау, азат ғұмыр кешу, ел іргесін кеңейту сияқты мемлекеттік мәселелер көрініс береді. Халық бейбіт өмір сүру, бақуатты тұрмыс құру, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» тыныштықты аңсау сарындарын тікелей батыр туған ұлдарының есімдерімен байланыстыра жырлаған.

Әдебиет тарихын зерттеуші ғалым М.Жолдасбеков: «Орхон жырларының негізіне түркі руларын біріктіру, нығайту, сыртқы жаулардан қорғау идеясы алынған» [52, 352]— дейді. Түркі руларының басын біріктіру, іргесін бүтіндеу, сыртқы жаулардан қорғау идеясы – азаттық идеясының байрағын көтеру деген сөз. Түркі тайпаларының бейбіт күнді, азат күнді аңсаудан, ел қорғаған қаһармандардың ерлік істерін кейінгі ұрпаққа үлгі етуден, өнеге тұтудан туған жырлары тасқа таңбаланып қалды.

Ғасырларды көктей өткен ұлы сарын – азаттықты, тәуелсіздікті аңсау сарыны болатын. Тарихқа үңіліп, тасқа қашалған, қағазға хатталған жырларды оқыған сайын бұған көзіміз жете түседі. Азаттықты аңсау сарыны бүкіл адамзаттық мұрат-мүддемен ұштасып жағатындықтан да өміршең әрі мәңгілік. Себебі, жер бетінде қаншама халық қаншама ғасыр ғұмыр кешсе де бейбітшілікті, бірлікті, тәуелсіздікті бәрінен де жоғары қояды. Сол үшін күреседі. Соны келер ұрпаққа аманаттайды. Мұның айқын дәлеліне көне дәуірден, сонау саяқ, гүн, замандарынан бермен қарай үзінділері сақталған, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып жеткен аса бағалы рухани құндылықтарымыз – жыр-дастандағы арман-аңсауларға назар аударту арқылы көз жеткіземіз. Ендеше, қазақ

жырындағы азаттық, тәуелсіздік тақырыбының тамыры тым тереңде жатыр.

XX ғасырдың аяғы, XXI ғасырдың басы дүбірлі де түбірлі өзгерістерге, замана ғажайып оқиғаларға, құбылыстарға толы уақыт болды. Тіпті мұндай құбылыстардың кейбірі бір ғасырды тұтас айшықтай алады.

Ол – құбылыс халқымыздың бостандығы, тәуелсіздік жариялауы,

ол құбылыс еліміздің социализмнен экономикасы – нарықты, әлеуметтік саяси өмірі–демократиялық құқықты мемлекет орнатуға ұмтылысы;

ол құбылыс – қазақ ұлттық мемлекетінің қалыптасып, әлемдік қауымдастыққа енуі.

ол құбылыс – атадан балаға, бабаларымыздан болашаққа аманат болған барша қазақ баласының қасиетті ата мекеніндегі Қазақ Елінің тәуелсіздігінің нақты нышаны болып табылатын елдіктің ерен белгісі – **Тәуелсіздік. Елтаңба. Әнұран. Көк Туы. Қазақ тілі. Ата Заңы. Астанасы!!!**

Міне бұлар бүгінгі таңдағы ұлтжанды әр қазақ азаматының, ұлтжанды әрбір қазақ баласының қасиет тұтар жеті қадірлі дүниесі болмақ! Өйткені бұл жетілік – Ел бостандығын, халық бостандығын, ар бостандығын айғақтайтын қасиетті ұғымдар жиынтығы!

Тәуелсіздік жолы – күрес жолы. Тәуелсіздік жолы – азаматтық жолы. Егемен елдің азаматы – арлы, зейінді, пейілді, патриот жан. Белгілі философ ғалым Ғарифолла Есім: «Қазақ Ордасын құрушылар» осы мәселемен мықтап айналысты. Ұлт болу үшін ұлттық идея керек. ...Ұлттық идеяның алғашқы тарихи формасы – Асан Қайғының Жерұйық ілімі болды. Бұл идея жаңа қауымдастық, яғни азаматтық қауымдастықты қалыптастыруда жетекші қызмет атқарды. Мемлекеттіліктің екі негізі бар: Жер және азаматтар. Жер анықталды, енді азаматтылықты күшейту керек еді. Осы іс атқарылды. ...Азамат деген қадірлі ұғымға айналды. Азамат– тек ру, тайпа намысын қорғаушы емес, ол мемлекеттік мүддеге

қызметшіге айналды. Азамат деген бүгінгі патриотизм дегеннің қазақ тіліндегі табиғи баламасы» [53, 65] – дей отырып, тарих тағылымдарының сабақтастығын тағы бір мәрте ұғындырады. Тәуелсіздік жолы – ар-намыс жолы. Ғасырлар бойы ата-баба аңсаған тәуелсіздік Одақ-империя құлап, қолымызға тиді.

Тәуелсіздік жолы – үміт жолы.

«Тәуелсіздік... күдіретті, ардақты ұғым.

Ата-бабаларымыздың өмірі ат үстінде өтті, найзаның ұшымен, білектің күшімен жаудан осы ұлан-байтақ жерді қорғап қалды. Тарихтың бір сәтінде халқымыз Ресейге бодан болды, ұзақ жылдар бойы оның қарамағында тіршілік жасады. Әрине, оған қазақ көне қойған жоқ, ата-бабаларымыз 300-ден артық жаугершілік жорық жасап, тәуелсіз болуды армандады.

Енді міне, XX ғасыр соңы XXI жаңа ғасыр басында жүздеген жылдар бойы армандаған тәуелсіздігімізге қол жетті. Ал тәуелсіздік дегеніміз өзіне-өзі билік жасау, өз мүмкіндіктерімізді өзіміз үшін пайдалану деген сөз. Сондықтан да халқымыз осы бақыпты сәтті құшағын жайып қарсы алды, шын жүрегімен қуанды.

Қаншама ардагерлеріміз осы тәуелсіздіктің өзі емес, тек сәулесі үшін қанын төкті, жанын пидә етті десеңізші! Тіпті тереңнен толғанып ойлансақ, халқымыздың барша тарихы онымен тығыз байланысты емес пе?

Бақытбек ақынның «Тәуелсіздік» атты өлеңінде:

Көк туым дара шанышылды.

Кебіннен тілім аршылды.

Тәуелсіздік – жұртым-ау,

Шапағатты жсар сынды.

Тұмар таққан таң сынды.

*Қайтқаны хақ, қадамы–ақ,
Қағаным мінген қазан ат.
Қалың бұдун қағанат,
Тоныкөк тасқа қашатып,
Қағанаттан жазған хат.
Қанағат, халқым, қанағат – [54, 23]*

деп, арғы тарихтан тәбәрік болып жеткендей тәуелсіздігімізді өлеңмен өрнектесе, «Қазағымның даласы» өлеңінде:

*Тұяғы тасты үгіткен,
Тағыны туды қанатты.
Тебіні ерен түріктен,
Тегімізді жаратты.*

*Әз-ұяның төрінде,
Төрелік еткен азатты,
Түркілердің еліне,
Қара шаңырақ қазақты. [54, 6]*

деп, ел егемендігін әдемі, әсерлі жыр жолдарына айналдырған.

Тәуелсіздіктің бір саласы – рухани тәуелсіздік. Ғасырлар бойы отаршыларға, келімсектерге табынып үйренген халық үрейден жаңа-жаңа есін жиғандай. Ата-баба салтын, ата-баба даңқын еске алып, ата-баба жолын іздеген халық. Есеңгіреп қалған ел қалың ұйқыдан жаңа ояғандай тарихын таразылап, жоғалып кеткен салтын, ұмыт бола бастаған тілін, ділін, дінін жаңғырта бастады. Атасын іздеген ұрпақ, тарихын іздеген халық ...– осының бәрі сан – қилы өмір сүріп, ескі мен жаңаның сан араласып жатқанына куәміз.

Тәуелсіздік... Қандай рухты, жүрекке қандай жылы, жаныңа қандай жайлы ұғым.

Қазақ елінің тәуелсіздікке жету жолындағы қаншама қасіреттер мен апаттар жайын еске алсақ, XX ғасырдың 90-шы

жылдарындағы ие болған азаттығымызды ұлы жеңіске, Тәңірдің берген жақсылығына, халықтың бағына балағың келеді.

– Тәуелсіздіктің негізгі мақсаты – елімізді іргелі ел қылу, халқын серпілту, тұрмысын шалқыту, мәдениетін көгерту. «Тек өз тарихы бар халық, сол өз тарихын қастерлеп, мұқият жинап, оның тағылымдарынан нәр ала білген халық қана үлкен болашаққа жол тартады» – дейді халық. Ендеше сан қилы тарихи тағылымдарымызға бір мәрте көз жүгіртсек:

– ХҮ ғасырда Керей мен Жәнібек сұлтандар Ақ Ордадан бөлініп, Шу бойындағы Қозыбасы деген қоныста «Қазақ хандығын» құрып, Қазақ елі деген ұғымды орнықтырды. Ал ханның жанындағы ақылшы абыз Асан – халық бақытын, ел тыныштығын ойлап, желмая мініп жер шалған. Еліне шырайлы жер, шұрайлы қоныс іздеуді басты – мақсат етті. «Асанның келе-келе Асан Қайғыға айналуы өмір сүру философиясына қатысты. Ойшылдың мұндай дәстүрі Қорқыт-атадан басталған. Қорқыттың сұрағы «Қайда барсаң Қорқыттың көрі» деген – өмір философиясы туралы мәселе болса, Асан Қайғыда өмір философиясы емес, жайлы өмір сүру философиясы туралы мәселеге ауысқан, себебі оның мақсаты айқын, ол **жаңа мемлекет құру, ол үшін жер мәселесін шешу** қажет. Асан Қайғының экзистенциясы (ойлау кеңістігі) дерексіз ойлауға негізделмеген, ол позитивті, болашаққа нық сенімі бар, саяси бағыты анықталған – ойшыл. Ол тектен-текке дала кезіп жүрген жоқ, жаңа мемлекетке жер анықтау ісінде жүрген. Ел болу үшін ең әуелі жер керектігі белгілі. Оның қайғысы жеке басының мұңы емес, халықтың мүддесі. Шоқан Уәлиханов Асан Қайғыны «дала данышпаны» деген. Ойшыл болған соң, ол бар істің себебіне үңілген, сондағы оның түйгені халыққа Жерұйық керектігін айтқан» [53, 34]. Жерұйық деген не? Ол халықтың бақытты тұрмысы...

Асан жайындағы аңыздардың ең таңдаулысы – оның «Жер үйекті» іздеуі. Асан Қайғы адамдарға Жерұйық идеясын ұсынған. Бұл халық жақсы тұрмыс кешсін деген асқақ идея...

XX ғасырдың соңғы он жылдығының дүниесі өзгеріп, саяси жүйесі әлі қалыптасып болмай жатқан өліара тұста Қазақстан сияқты алып елдің жаңа Астанасын Сарыарқаның сар даласының төсіне көшіріп, салғызып жатқан Елбасымыздың ерен еңбегін ерлікпен пара-пар әрекет деп бағалап, елі үшін сіңірген көзсіз батырлығы деуге болады.

«Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың астананы Алматыдан Ақмолаға (қазіргі аты Астана) көшіргені – саяси стратегиялық бірден-бір дұрыс шешім, – дейді философ ғалым Ғарифолла Есім: Осы мәселеде Президент кеменгерлік танытып, ...Целиноградты Егеменді Қазақстан Республикасының астанасы етті. Енді Қазақстанның Солтүстік облыстары, оның шет аймақтары емес, орталығына айналды, сөйтіп, ертеден келе жатқан күрделі мәселе шешімін тапты» [53, 27].

Тәуелсіздігімізді, яғни саяси бостандығымызды жарияладық, ата заңымызды қабылдадық, мемлекетіміздің рәміздері – әнұраны, туы, елтаңбамыз бар, шекарамыз айқындалды. Ел егемендігін алғаннан кейінгі бұл жаңалықтарды өнердің тарланбоздары сан қилы сырмен бедерлей білді. Қылқалам иесі майлы бояумен әсем Астана көркін, көне тарихымыздың беттерін мағыналы етіп айшықтаса, әнші-сазгер қауымы жырлы, сырлы ән-әуездерін арнады дегендей, ал ақын-жазушы қаламгерлердің қаламдарының қарымына жан берген, шабыттарына қуат берген тың тақырып болды. Тәуелсіздік, Елдік және Елтаңба, Әнұран, Ту, Ата заң, Қазақ тілі мәселелері т.б. қазақ поэзиясында тұрақты тақырыпқа айналды.

Отан, ел, жер, ұлттық тіл тағдыры, мемлекеттік рәміздер көптеген ақындардың жаңа шығармаларына өзек болып, өзіндік ерекшелігімен қазақ әдебиетіне қосылған, тәуелсіздіктің тағылымдарын айғақтайтын құнды туындыларға айнала білді. Сөз ретіне қарай айта кететін мәселе;

Қанша алыстай бастаған сайын сонша алып та сұсты көрінетін асқар таулар сияқты Отан да өзінен жырақта жүрген перзенттеріне керемет қадірлі, аса құрметті болады.

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып танылуы, оны дүние жүзінің көптеген елдері мойындауы әртүрлі тарихи кезеңдерде тағдыр тәлкегімен шет жұрттарға ауып кеткен, кейіннен әлемнің әр елдерінде тұрақтап қалған қандастарымыз үшін айтып жеткізгісіз қуанышты оқиға болғаны анық. Қайталанбас қолтаңбасымен - ақ оқушысын баурай жөнелетін Отанына оралған ақындардың поэзиясындағы ұлтжандылық рух (патриотизм) әркімді де тебірентіп, толқытып алары даусыз. Қиыр қонып, шет жайлап жүрген қазақтардың ой - арманын, ұлы отанға деген сағыныш сазын, өлеңнен жасаған өмірлерінің шежіресін, ата-бабалар аманатын өлеңдеріне өзек еткен ақындарымыздың туындыларындағы өзіндік ерекшеліктер, жырлаған тақырыптарының көп шиырланбаған сонылығы тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясына келіп қосылған жаңа бір арна.

XIX ғасырдың соңы қазақ тарихындағы аласапыран оқиғаларға толы жылдар болғандығы баршаға мәлім. Монғол жеріне қазақтар алғаш қоныстана бастаған тарих та осы тұстан басталады. Ұлы Отаннан тағдыр талқысымен іргесі алшақтаған қазақ халқының бір бөлігі Алтай тауының теріскей бетіне қоныс аударған кезден бастап – ақ, өздерінің әдеби – мәдени мұрасын жасады. Өткен өмірлерінен өлең шежіре жасап ұрпаққа қалдырды. Алғашқы ақындардан басталған артта қалған Атамекенді аңсау сарыны сағынышқа айналған сырлы саз күйіндегі өлең боп өрілді. Баян - Өлгий қазақтары поэзиясының басталу тарихындағы тұңғыш ақын Тауданбек Қабаұлының:

*Болғанда таудан найман, тастан найман,
Мен Тауданбек болғалы бірталайдан.
Атамекен артта қап, арман жұтып,
Жылқышыға сіңгенім осы жайдан [55, 6].*

деп, өлеңіне өрген асыл арманы 150 жылдан кейін орындалды. Ол Қазақ елі Азат ел атанған бүгінгі таңда алыс – жақыннан қандас бауырлар Ұлы Отанға оралу бақытымен

орайласты. Баға жетпес бақыттың қуанышы өлең боп өріліп, елім деп соққан жүректерге Есіл Ерлер рухындағы үкілі үміт, шемен боп қатқан шер, сағынышқа айналған сарын сыр боп ашылды. Ақын Кәп Құмарұлы «Сарын» атты өлеңінде:

*Мен – қазақтың ақиық шыңдарда өскен,
Нар жетелеп таудан һәм қырдан көшкен.
Алты малта ас болып ат үстінде
Дүниеде дүр – рухым думан кешкен [56, 15].*

деп, Алты алашқа жар сала ағынан ақтарылуы бойдағы қазақ қанының қуатын, жүректегі қазақы жанның жалынын паш еткендігінің куәсі.

Жаңа ғасыр жасынымен шағылысып, Ұлы Дала төрінде Қазақ халқының қасиетті шаңырағы көтерілді. Көк байрағын желбіретіп Азат Ел атанған күн – Ата - баба арманы орындалған күн болды. Ұлы Отаннан жырақ жүріп, шалғайда өскен қазақтан Азат Ел атанған қуанышқа қуанбаған жан бар ма. Тәуелсіздіктің қуанышын жүрегі жарыла бөлісіп, қарсы алған, Атажұрттағы ағайындармен бұл бақытты шынайы бөліскен жандар да әр тараптағы қазақ ұлтының перзенттері еді. Иә, бұл күн қазақ үшін «Ата – бабалар аруағы аунаған», «Ақ түйенің қарны жарылған» КҮН ЕДІ. Бұл күн қуанбаған, қуаныштан көзіне жас алмаған қаны қазақ, жүрегі мен жаны қазақ атаулы жоқ шығар.

*Арнадым бұрын мен бар тілегімді,
Ар – бағым аяладым киелімді.
Не берем?
Не қалайсың, Туган елім?
Ала гой қажет десең жүрегімді!*

*Болса да жат жайлаған тыс аласы,
Байғұстың, сірә, жоқ қой еш аласы.
Ант ішкен бөтен ойсыз жүректердің,
Азаттық, ұлттық, бірлік нысанасы? [54, 15].*

Бақытбек ақынның өлеңдеріндегі сезім шынайылығына шұба келтіруге еш хақымыз жоқ. Оқыған соң, шын жүрекпен сезінген соң әрбір саналы азамат өзінің арының алдында, өзінің азаматтық болмысының алдында өзіне сұрақ қойып көрсін. «Туған ұлтымды мен қалай сүйе аламын? Туған халқыма мен не бере аламын?»

Міне, жат елде өскен қандас ағайындардың Атажұрттың, туған топырақтың қадір - парқын қалай бағалайтындығын Бақытбек ақын «шындықтан шымырлап туған» шырайлы шумақтармен жеткізеді.

*Өшпесе де көкейден табынганы,
Тұста бітер тартылып тамыр қаны.
Қандай жақсы,
– Қайт дейтін, – жерің бары,
Елің бары, қарсы алар қабырғалы.
Шерімді, енді зарымды шегеремін,
Қажет десе өртенем, егер елім.
Бойда қалған бабамның рухымен,
Тағдырымды тасыңа шегеледім. [54, 3.]*

Төрткүл дүниенің төрт бұрышында тіршілік етіп жатқан қандастарымыздың жан сыры да, шындығы да осы бір өлең боп өрілген өмір дастан сынды жыр жолдарымен өрнектелгендей. Бабажұрттың баяндылығы, еркін еліміздің егемендігі – елден алыста өмір сүріп жүрген әр қазақтың мақтанышы, көңілдерінің қуаныш – көзайымы. Қабырғалы қазақ елінің қадірін де, қасиетін де қастерлеп, туған ұлтын жанымен, жүрегімен сүйе білетін де осы шетелде өмір сүріп жатқан қазақ бауырлар! «Атам қазақ, әкем мен шешем қазақ, мен неге қазақтықтан намыстанам», - деп ақын С.Торайғыров айтқандай, қазіргі таңда, қазақ ұлтының басындағы алуан түрлі қиындық, қасіретгерге (қазақ бола тұра туған ұлтының тілінде сөйлеуге, ұлттық салт-дәстүр, әдет ғұрыптар т.б. ұлттық құндылықтарымызға жанашырлықпен қараудың орнына намыстанушылық) қабырғасы қайыса жанашырлықпен қарап ұлт

болашағына алаңдай білетін «қазақтың бір баласы» нағыз ұлтжанды ұрпақ та осы шет жұртта өсіп жатқан қазақ ағайындар!

«Бойда қалған бабамның рухымен, Тағдырымды тасыңа шегеледім», дегеннен асқан қандай сөз, қандай сезім керек?... Естен кетпес өлең! Оқыған сәттен-ақ тіліңе қайта-қайта оралып, жүрегіңді қуаныш кернеп, жаныңды жадыратып ала жөнелетін бір ғажайып әсерге бөленесің! Бойдағы бабалар рухының күдіреті, қазақ қанының қасиеттілігі осы шығар.

Міне, жат елде өскен қандас ағайындардың Атажұрттың, туған топырақтың қадір – парқын қалай бағалайтындығын Бақытбек ақын «шындықтан шымырлап туған» шырайлы шумақтармен жеткізеді.

Біздің халқымызда «атасында көрмегенді ботасында көріпті» деп айтылған тамаша сөз бар. Сандаған жылдарды артқа тастап, ата - бабалар арманына айналған тәуелсіздік таңы арайлап атты. Осы күнге жеткен бүгінгі қазақ ұрпағы «бақытымызды баянды қылғай, ел – Отанда тыныштық, береке болсын» деген бір тілекпен тіршілік кешуде.

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып танылуы, оны дүние жүзінің көптеген елдері мойындауы әртүрлі тарихи кезеңдерде тағдыр тәлкегімен шет жұрттарға ауып кеткен, кейіннен өлемнің өр елдерінде тұрақтап қалған қандастарымыз үшін айтып жеткізгісіз қуанышты оқиға болғаны анық. Қазақстанның тәуелсіздік алуына байланысты шет елдердегі қазақ ақындарының да жедел үн қатуы, оралмандардың көңіл-күйі, ата жұртқа асыққан қандастарымыздың сағынышты жырлары да өзіндік нақышымен ерекшеленді. Отан, ел, жер, ұлттық тіл тағдыры, мемлекеттік рәміздер көптеген ақындардың жаңа шығармаларына өзек болды және тәуелсіздіктің тағылымдарын айғақтады.

1997 жылы 35 елде жүрген қазақтардың басы қосылып, қасиетті қара шаңырағы Қазақстанда тұңғыш бүкілхалықтық Құрылтай өткізілді. «Жинал, қазақ, жеріңе, егеменді еліңе», – деген дабыл шартарапқа жетті. «Елге ел қосылса құт» демекші, еліміздің

тәуелсіздік алуымен байланысты сыртта жүрген ағайындардың елге оралу көші де басталды.

Ертеректе бір атамыздан: «Бақыт деген не, байлық деген не?» деп сұраған екен. Сонда дана қария: «Бақыт қолға қонған құс, байлық қолға ұстаған мүз. Құс ұшады, мүз ериді, дүниенің қызығы – Сіз бен Біз» деп жауап қайтарыпты. «Біздің халықтың әулеті асып, дәулеті тасыған дәурені де бар, басынан бағы тайып, тар заманға тап болған қилы кезеңі де көп» [57, 409].

Сондай замандарда жаңағы атамыз айтқандай, бақыт ұшып, байлық көшкенмен, сіз бен біз қалыппыз. Халық қалыпты.

Мінеки, заманында бір ұлт боп ұйысудың өзі қанша қиын болғандығын, ел тағдырының, ұлт тағдырының басынан кешкен қасіреттердің ауыр салмағын осыдан – ақ аңғаруға болады. Содан кейін - ақ, дүниенің төрт бұрышында тіршілік кешкен қандастарды бір ғана ұлттың, қазақ атты қайсар ұлттың ұрпағын жаңа ХХІ ғасыр басында Ұлы қазақ топырағына қайтарып алуға мүмкіндік туғаны «Қазақ Елі шаңырағының» тым биік болатынын, Ұлы Ордаға айналатын халықтың нағыз «қой үстіне бозторғай жұмырқалаған» заманы туарын аңдатса керек.

*Азат – азан айтқанда дала таңы,
Атажұрттың ашылып алақаны.
Ана Отанға оралды аңқылдаған,
Ақиықтың ақырғы балапаны.*

*...Уымды ұрттап, тасты екеш құшып өтті,
Қаққан қанат, аққан жас күші лепті.
Бурылтаудың бауырын елжіретіп,
Кішілігін арқалап Кісі кепті [54, 13 б.].*

Ақынның бұл өлеңі – оқушысын толғандырып қана қоймай ойландыруға да жетелейтіні бар. «Азат - азан», «Ана Отан» «Ақиықтың ақырғы балапаны» деген ақындық қолданыстағы эпитеттердің сан қырлы сыры көп мәселенің мән – жайын баяндап тұрғандай. Сондай – ақ, «Кішілігін арқалап Кісі кепті» деп

ақынның айтқысы келген ой – сезімі, арман – мұраты әрбір оқырманды өзінің терең де тұңғиық, беймағлұм болмысының бояуымен баурай түседі.

Ұлы жұртқа оралып, қандастармен қауышқан қазақ ағайындар жылы жүрек, ашық қабақ, таза пейілден басқа нені қажет етсін?! Ал, Бекен Қайратұлы болса:

*Жан мұңымды айтайыншы деп келдім,
Қазақ күйін тартайыншы деп келдім.*

Өлең шумағындағы «Қазақ күйін тартайыншы» деген сөздер нағыз шын сырын айтып тұр. Бұл да тәні сыртта жүрген қазақтың жаны – тарихи Отанында екенін жасырмай, жаппай айтқан бір сөз!

Ақын Бақытбек Бәмішұлы «Сені ойлаймын» атты өлеңінде:

*Ешкім де жоқ,
Менде ғажап ұстаным.
Күйдім, сүйдім, жандым,
Азап ұстадым.
Жар саламын,
Өле-өлгенше жаһанға
Сүйемін тек сені, Қазақстаным!*

Біз қазақ халқы, көп қуғын-сүргінді көргенбіз. Қайғылы «Ақтабан шұбырынды» қазақ жеріне бір ғана келмеді, не сан оралды. Тек ХХ ғасырда 1916 жылғы ойранда 60 мыңнан астам патша жендеттерінің қолынан қаза тапты. Осындай азапты көрген халыққа тәуелсіздіктің ақ таңы да арайлап атты.

*Аспанымда азат күн!
Айығар бастан азап мұң!
Оныкі емес,
Мен енді,
Қазағымын Қазақтың!
Мен бақыттымын! [54, 13].*

деп жырлады.

Ақын «Мен бақыттымын» өлеңінде:

*...Көзіммен көрдім,
Құлагым
естіді еріп жыладым.
Қазағым ел боп жаққанда,
Тәуелсіздік шырағын!*

деп, тәуелсіз Ел қуанышын өлеңіне өзек етті.

*Атажұртым, Ар ма?—деп
Ағайын, қандас бар ма?—деп.
Кіре елдің шетіне,
Тастабанға аунап ек!
Біз осылай саулап ек.
Атажұртқа ауған ек!
Иә, құдай, тәубә!—деп
Иә, құдай, тәубә!—деп*

«Отан!» – деп лүпіл қаққан жүрегі бар ұлы еліміздің азаматы ел тағдырын ойлайды, ойламасқа болмайды. Ол – халықтың, ата-ананың, жаратылыстың, туған ортаның перзенті. Оның парызы – Отанының отымен кіріп, күлімен шығу, оның туының жоғары болып, мәртебесі биік болуына қызмет ету.

Әлемде бір ғана қазақ ұлты болғандықтан оның бір тілі мен әдебиеті ғана бар екені аян. Ал, Қазақстаннан тыс жерлердегі қазақ әдебиетінің үлгілері сол алып бәйтеректің бұтақтары, яғни тармақтары болып саналады. Себебі, олар қазақ халқының генетикалық, биологиялық тарихи, мәдени, рухани дамысының заңды жалғасы екенін естен шығаруға болмайды. Қазақ халқының әрбір бөлігі, әрқилы заман кешіп келсе де, ұлттық қасиеттерін, тілін, дінін, салт – дәстүр, мәдениетін шама – шарқына сәйкес сақтап, әрі қарай жалғастырып, өз тараптарынан жаңа әдеби үлгілермен байытып келді. Монғолиядағы қазақтар жалпы қазақ әдебиетінің нәрін өз бойына терең сіңірумен бірге, қазақтың ауыз

және жазба әдебиетінің үлкен арнасына өздерінің лайықты үлесін қосып келгенін атап өтуге болады. Осы әдебиет үлгілерінде өздерінің өмір тарихы, болмысы, саяси жағдайдың өзгеруі, арман – мақсаты, мұң – мүддесі сырын шерткен туындылар жасап, халық кәдесіне жаратып келді.

Монғолия қазақтары Алтай тауының теріскей бетіне қоныстанған кезден қазақ әдебиетін өзіндік үлгілермен байытты. Бұлар жалпы қазақ әдебиетінің терең тамырынан нұр алып, жалғасын тапты. Мұндай әдеби үлгілердің пайда болуына өз бастарынан өткен өмір, арман т.б. бейнелеу қажеттігінен туындаған еді. Монғолиядағы қазақтар қазақ әдебиетіне өз үлесін қосып, ұшан – теңіз, әдеби мұралар жасады.

«Алтайдың арғы бетіндегі қазақ ақындарының туындылары қазақ халқының рухани ұлттық қазынасын өзіндік өрнек – нақышымен сырлы сазымен байытқан өзгеше бір әлем» [58, 26].

Халықта мақал бар: «Өскен ел тарихын таспен жазады, өшкен ел тарихын жаспен жазады». Жаңа тәуелсіздік заманда өз халқымыздың тарихын өзіміз жазып, жаңа егемендік ел, халық тұрғысынан жазуға мүмкіндік алдық. Халқымыздың Еділ үшін егескендігін, Төптер үшін тебіскенін, Жайық үшін жандасқанын, Қиғаш үшін қырылысқанын дауылпаз Махамбет жыр қылып, хаттап кетуі осыдан. Жер мәселесі – ел тағдыры екенін білген атам қазақ әрбір шөкім жер үшін қанын төккен халық екендігін тарих тағылым дәлелдейді. Ана тілі, бөбек жыры, азамат үні, халық сыры Отан деген мұхитқа құяды. Ата тарих, міне, сол Отан шежіресі, оның нысаналаған қазығы, ұрпақтардың жан азығы.

Қазақ қауымының ел тәуелсіз болған кездегі негізгі парызының бірі елін қорғайтын, жерін қорғайтын перзент тәрбиелеу, ата-баба салтын, ұлтжандылықты, ұлтқандылықты (патриотизм) бойына ана сүтімен дарыту болса керек.

Жаңа ұрпақтың ой-санасында қайта тірілген күрескер рух та қазақ жырында айшықты өрнек тапты.

1991 жылы Тәуелсіздігімізді, яғни саяси бостандығымызды жарияладық, ата заңымызды қабылдадық, мемлекетіміздің

рәміздері – әнұраны, туы, елтаңбамыз бар, шекарамыз айқындалды. Ел егемендігін алғаннан кейінгі бұл жаңалықтарды өнердің тарланбоздары сан қилы сырмен бедерлей білді. Қылқалам иесі майлы бояумен әсем Астана көркін, көне тарихымыздың беттерін мағыналы етіп айшықтаса, әнші-сазгер қауымы жырлы, сырлы ән-әуездерін арнады дегендей, ал акын-жазушы қаламгерлердің қаламдарының қарымына жан берген, шабыттарына қуат берген тың тақырып болды. Тәуелсіздік, Елдік және Елтаңба, Әнұран, Ту, Ата заң, Қазақ тілі мәселелері т.б. қазақ поэзиясында тұрақты тақырыпқа айналды.

Байтақ қазақ жері – Отанымыз көшпелі өркениет, мемлекеттік дәстүріміз, салт-санамыз, бір өзі талай тұлғаларды тудырған ұлылар галереясы, сайын даланың сақшысы, жерінің құтын, тәуелсіздігін қорғаған қайраткерлер, дамыған әдебиетіміз, құлашын әлемге сермеген мәдениетіміз, тіліміз, дініміз–осының бәрі көнеден келе жатқан халық мұрасы. Біз тарихтың сарғайған көне парақтарын ақтарып, жаңаша көзқараспен қайта саралап қарай білсек оған ежелгі Сақтан, Гүннен жеткен көне жыр-дастандарымыздағы, тасқа бедерленген түпкі-түркі тарихымыздан сыр шертетін еркіндігіміз пен азаттығымыздың аңсар арманға толы сындарлы жолдарын танимыз. Ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар мен гүндардың ерлік дастандары және Түркі қағанаты тұсында жазылған қаһармандық жырлар мен қазақтың батырлық жарлары арасында сан ғасыр бойы бір сәтке үзілмей, жалғасып келе жатқан **азаттықты аңсау сарыны** көнеден жеткен еді. Қазақ поэзиясының арғы арналарынан жеткен азаттық жырлары, жыр-дастандары мен өлеңдеріндегі азаттық аңсарының арғы бастауларының ғасырлар қойнауында жатқаны, тарихи-мәдени кеңістікте дүниеге келген құнды әдеби жәдігерліктеріміздің ғибратты тағылымдарын тілге тиек еттік. Жалпы жер бетінде тірлік етіп жатқан қай халық болса да, әлемік өркениетте өз орнын алуға ұмтылуы – тарихи құбылыс. Ал олардың ішінде ата тарихы, аты, заты бар, ұлан-байтақ жері, тілі, діні бар–осы қазақ халқы. Сан мың мәрте жауға шығып шайқасып, қасықтай қаны қалғанша

ұлтарақтай жері үшін жан-беріп, жан алысқан ата-баба арманы ХХ ғасырдың соңы, ХХІ ғасыр басында Қазақ Елінің Егемендік алуымен орындалғандай.

Тәуелсіздік! Жаңа ғасыр басталар шақта Елдік егемендігін алған тәуелсіз Қазақстанымыздың тарихында түбейлі өзгерістер мол болды. Осы заманауи оқиғаларды ақын-жазушыларымыз өз өлең - жырларында, туындыларында әр түрлі жолмен суреттеп берді. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып танылуы, оны дүние жүзінің көптеген елдері мойындауы әртүрлі тарихи кезеңдерде тағдыр тәлкегімен шет жұрттарға ауып кеткен, әлемнің әр елдерінде тұрақтап қалған қазақ ақындардың поэзиясындағы ұлтжандылық рух (патриотизм), ой - арман, ұлы отанға деген сағыныш сазы, өлеңнен жасаған өмірлерінің шежіресі, ата-бабалар аманаты өлең өзегіне айналған туындылардың өзіндік ерекшеліктері, жырлаған тақырыптардың көп шиырланбаған сонылығы тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясына келіп қосылған жаңа арна ретінде сараланды.

Тоқсаныншы жылдардағы қазақ поэзиясындағы идеялық-көркемдік ізденістерге көңіл аударғанда біз мұндай ұғым-түсініктегі жаңа өлшемдерді өзгешелеу сараптадық. Қазақ жырында да кеңес дәуіріндегі шек пен шекарадан аспау, идеологиялық қалыптың шеңберінен шықпау дағдысы бірте-бірте жойылып келе жатқаны аңғарылады. Еркіндік бар. Бірақ бұл еркіндік ...Қазақ жырында мадақ сөз азайып, имандылық арналары кеңеюде.

Қазақ әдебиетіне тәуелсіздік жылдары жаңа толқын – ақындар легі келіп қосылды. Тоқсаныншы жылдардың орта тұсынан бастап шыққан жыр жинақтарында тәуелсіздіктің тыныс-демі сезіле бастағаны идеялық-танымдық деңгейде жүйеленіп, тәуелсіздік тақырыбының жаңа мазмұнда көрініс табуы, ел, жер, тіл тағдырының толғантуы, мемлекеттік нышандардың жыр арқауына айналуы, т.б. талданды. Сондай-ақ, кейбір тақырыптардың қазақ поэзиясында жаңа көркемдік шешімдер табуға, ұлттық дәстүрден тамыр алатын ізденістерге өріс ашуға, жаңа ұғым мен көзқарас

қалыптастыруға жетелейтіні (мәселен, тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясында күрескер рухтың қайта жаңғыруы, оның өзіндік ерекшелігі) сараланды.

Қазақ халқының әдебиеті–қазақ халқының көне ғасырлар қойнауынан жеткен рухани, мәдени мұрасының бір түрі. Қазақ әдебиеті өте ерте заманнан басталады. Тамыры тереңде жатқан қазақ әдебиетінің бастаулары көне дәуірлерден бізге жеткен рухани мұраларымен ерекшеленеді. Қазақ фольклоры мен көне түркі ескерткіштері халық даналығы тудырған ұлы мұралардың сабақтас жалғастығы. Ол ғасырлар қойнауынан жалғастығын жоғалтпай рухани мәдениеттің алтын қорына айналып отыр.

МЕН - ТӘҢІРІМ ШАШҚАН ТАРЫ ЕДІМ...

(Ақын Д. Кәпұлының поэзиясы негізінде)

Бірлескен авторлықта

(Догдорхан Г.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының

4-курс студенті)

Дәулеткерей Кәпұлы - Өр Алтайдың ар жағынан атажұртқа көшіп келген, жай ғана келмей мәдениетімізге, өнерімізге, бүгінгі рухани өмірімізге өзінің қолтаңбасымен, өзіндік үнімен, өзіндік өнерімен келген азамат. Ол келген бойда айтыс ақыны ретінде танылды. Айтыстың өзіне жаңа қолтаңба енгізді.

Айтулы ақынның алғашқы жыр жинағы «Сүтті іңір» (2006 ж) деп аталады. «Дәл қазір жасын жырымен әдебиет көгінде жарқылдап жүрген Дәулеткерейдің ақындық болмысын ұлтына танытатын екі мәтін бар: бірі – өз қаламынан туған «Бүлдірген ағып түскенше...» жинағына енген туындыларының көркемдік әлемі болса, екіншісі оның талантын бағалап, ақ жол тілеп жинағына алғысөз жазып отырған Тыныштықбек ағасының және басқа да әдебиет дүлдүлдерінің әр кезде, әр қилы қисында берген бағасы»

сонымен бірге «Шертолғақ» атты айтыстағы үздік өлеңдерінің жинағы мен жақында “Жаңа заман әдебиеті” сериясымен Алматыдағы “Хан тәңірі” баспасынан жарық көрген “Бөрісырғақ” жыр жинағы оқырманға жол тартқан кітапқа ақынның өлеңдері мен айтыстары енген.

«Ақындық күдіреті бойына дарыған шығармашылық несі өзінің кез келген амалаттық іс-әрекеті барысында ата-бабасынан мұраға қалған дүниетанымдық, өміртанымдық көзқарасы аясында белгілі бір мәнді іздейді. Бұл оның өмірлік ұстанымының мақсаты, түрткісі және амал-тәсілі болып табылады. Ж. Женеттше айтсақ, туынды уақыты тек қана хаттық уақыттың анықталмаған мезеті емес, сонымен қатар оқу және жадылық уақыттың да айқындықсыздығы болып табылады да, кітаптың мәні оның артында емес алдында жүреді» – дейді «Дауылпаз Даулеткерей» мақаласында Әбіл-Серік Әбілқасымұлы Әліәкбар.

Ақын шығармашылығы жанрлық жағынан, тақырып жағынан адам, қоғам, адамгершілік, салт-сана, елге, жерге, отанға деген махаббат сияқты алуан түрлі тақырыптарды қамтиды.

Дәулеткерей ақынның поэзиясы туралы өнердегі ағасы, ақын Несіпбек Айтұлы: «Дәулеткерейдің жазба ақын екенін жұрт біле бермейді, қалың қазақ айтыстың жүйрігі деп таниды. Айтыс оның бір қанаты ғана, онда да сол қанаты. Ал оның мықты қанаты, оң қанаты – жазба поэзиясы. Ақындық оған әкесінің күшімен, анасының сүтімен келген. Бұл сонау бір жылдарда Алтайдағы көшкен елді көрген, қазақтың салт-дәстүрімен сусындаған, киіз үйдің ішінде туған бала. Асфальтта емес, желінің басында құлынға мініп, тайдан жығылып өскен бала. Дәулеткерейдің поэзиясынан соның бәрі сезіліп, көрініп тұрады. ХХІ ғасырда Дәулеткерей сияқты ақындар бірен-саран ғана болуы мүмкін», – деп ақын өнеріне жоғары баға береді. Бұл ақын поэзиясын мақтау емес, Дәулеткерей поэзиясына берілген ең әділ, ең шынай баға деп білем. Мұны дәлелдеп жатудың өзі артықшылық. Ақын өлеңдерін оқыған әр оқырман мұны бірден аңғарады.

Дәулеткерей ақынның поэзиясы туралы, жазушылар одағының мүшесі, айтыс жанашыры, ақын Жүрсін Ерман: «Айтыс ақындарының жазба өлеңдері өзге ақындардан бір мысқал да кем емес. Мысалы, Дәулеткерейдің өлеңдерінің отты екендігіне ешкім күмән келтірмейді», - деп жылқы мінезді, от ауызды, орақ тілді ақынның поэзиясына өз пікірін білдіреді.

Бір байқалатыны Дәулеткерей өлеңдеріндегі идея мен мазмұн ақынның ішкі әлемін бір жерге жүйелеп тоғыстыратын бірдей, парапар ахуал, тұрақтылықтан тұрады. Басқа тұстас ақындарда түрлі қырынан түрленіп, жаңарып ұсынылатын идеялар Дәулеткерейде үнемі тұрақты бағзыдан тамыр тартқан сол бір кіршіксіз күйінде жырына табынушы оқырманына жол тартып отырады.

Дәулеткерей өлеңдерінің мәтіндік мәнінің бойынан: біріншіден, қысқа қайырымдық мазмұнды; екіншіден, бірден бір басты ой – идея; үшіншіден, автордың алабұртқан түрлі ахуалдағы сезім толқынын айшықтайтын пафосын; төртіншіден, оқырманымен сұхбаттастыққа құрылған мәтінінің бойындағы емеуірінін ұшыратамыз.

Психиканың терең түпкіріндегі лықсыған жол беру мен жол бермеудің оппозициялық ойы, сені дәуір дәуренінің оқырманы ретінде таңқалдыра толғантады. Осылайша өмірге келген асыл ой тірі образдарға: дәмесі дардай есектерге, Қыранның жолын кесіп қарқылдаған қара қарғаға, нағыз тұлпарға, текті қыранға, өмірлік қас пен ғұмырлық досқа айналады:

*...жалғанның мынау жамалы ерікті арбаса,
Кереметіне көз жетер көріп барласа.
Жол берем бірақ, ажалға алдымнан өтсін,
Қасқа маңдайдан қасқайып келіп қалмаса?! [59, 19]*

Осы туындыдағы жаныңды дүр сілкіндіретін қазақтың батырлығының қас сипаты «Ер кезек» өмірлік философиясы

ажалсыз жаугердің өлімді қасқайып қарсы алуы алашының ойы мен жүрегін жаулайды.

Қаламгердің дүниетанымы оның қазақ өмірін терең танып, ұлттық сипатымыз бен ерекшеліктерімізді өз дарын таланты негізінде аша білуінен тұрады. Махамбеттің қызғышы Дәулеткерейдің кекілігіне айналып:

*Тастан да тасқа секіріп,
Тауда бір ойнар кекілік.
Біздің елде жалғыз ғана жетім ұлт,
Сен, ешкімге айтпа, кекілік!*

*Кекілін самал сүйген құс,
Тау тұғырында билер құс.
Бұратаналар – хан ұлындай шіренген,
Мен Қазақ боп қалдым – именгіш, [59, 22]-*

деуінде сананы сарсылтқан сүмдық зәренді зәр түбіне жіберетін ой жатыр.

Қазақ әдебиетінің дамуында өмірді зерттеген, одан соң, оны өз туындысы бойында көркемдікпен айшықтаған автордың эстетикалық көзқарасы, әдеби ағымды (неоклассицизмді) ұстануына орай жыраудың «абыздық жалғыздығы» мотивіне құрылған жаңа дәуірдің реалистік шындығын шырылдатып, бас кеспек болса да тіл кеспек жоқтықпен тайсалмай жария етеді.

Дәулеткерей Көпұлының өлеңдерінде, оның сөздерінде біздің ескі дәстүрлі формалар, дәстүрлі сөз тіркестер, дәстүрлі образдар жиі көрінеді. Жалпы, қазақ поэзиясының қайсыбірін алсақ та, көңілге қонымсыз қиялдан туған сурет-бейнелер емес, ақиқат өмірмен жалғастығы мол бейнелер мен образдар қолданатындығын көреміз. Айталық үлкенді, биікті халық таумен, қаттыны, қаталдықты тасқа ұқсатып дәстүрлі образбен бейнелеген. Міне, осындай дәстүрлі образдарды Дәулеткерей өлеңдерінен, тіпті әр өлеңінен байқауға болады десек артық айтпағанымыз.

*Көне жота көз тастап қырымына,
Туған далам – телмірдім тұғырыма.
Құлынымда қоңырау таққан елім,
Риясыз сенім ем ырымыңа [59, 53]*

деп өзінің балалық шағын құлынмен теңестіре отырып, дәстүрлі образ жасайды.

Немесе:

*Анам: «Сақта, Құдай!» – деп күбірлесіп,
Тербететін жанымды қыдыр бесік.
Додаға ендім құйғыта шапқан күйде,
Домбыраға жырыммен дүбір қосып [59, 54]*

деп өз ойын ары қарай сабақтайды. Елі сенім артып додаға қосқан құлынының, додаға түскенде арғымақтай құйғыта шапқандығын, қазақтың кара домбырасымен елінің мұнын мұндап, жоғын жоқтап жыр арнағанын осылайша ақын образды түрде суреттеп береді.

Дәулеткерей -бүгінгі өмірдің ғана суреті емес, біз ұмыта бастаған әдемі ойларды, тіркестерді өмірге әкелген ақын.

*Қарагай басын күн шалып,
Жүректің басын мұң шалып.
Сусылдай берді ақырын,
Уақытты жүздеп құм шарық. [59, 56]*

немесе

*Ғұмырыма сәулесін шашып өлең,
Түніменен шабыттың шашын өрем.
Арманымның ақ жолын бағдарлаймын,
Ай-арудың керілген қасыменен [59, 66]*

дейді ақын жүрегі.

Бұл өлеңдердегі «**Жүректің басын мұң шалып**», «**Түніменен шабыттың шашын өрем**» деген тіркестер бұрын соңды қазақ поэзиясында кездеспеген, тың дүниелер екені бірден-ақ байқалады.

Ақынның қай өлеңдерін оқысақ та, оның ешкімге ұқсамай жазылғандығын көреміз. Мұның өзі, менің ойымша, ақынның жас болса да өзіндік дара бағыт қалыптастырып, қазақ әдебиетінде ойып тұрып орын алатын, өзіндік қолтаңба қалдырып, қазақ поэзиясына тың дүниелер әкелгендігінің көрнісі деп ойлаймын.

Боз талың бүршік жарғанда бозбала ақындай,

Қусақтың күйін жататын боз дала тыңдай.

Қоңырлап самал ескенде қоңырқай кеште,

Қонжық жон қоңыр жоталар қозғалатындай [59, 106] –

дейді ақын «Тарбағатай» өлеңінде. Бозбала талды, бозбала ақынмен теңей отырып, табиғатты осылай әдемі суреттеу, ақынның дара қолтаңбасының көрінісі болса керек. Көз алдыңызға сол табиғатты өзіңіз көзбен көргендей болып, әсер аласыз. Бірде:

Шылқығанменен төсіңде шайыр-ақының,

Мақтауға сені жетпейді қайыра тілім.

Апам айтатын сен бе едің сол Тарбағатай –

Төрт түлік түгіл, адамы жайылатұғын?! [59, 107]

– дейді ары қарай өз ойын аталмыш өлеңде жалғастырған ақын. Ақын тілі – наркескен десек, сол наркескен тілдің өзі мақтауға жетпейтін қандай табиғат екен деген ойға қаласыз. «Мақтауға сені жетпейді қайыра тілім» деген бір тармағынан-ақ көп нәрсеге қанық боласыз.

Ұлттық поэзияға “Бейбітшілік пен Соғыстың” қайсысы керек? Ақындарымыз момындықты ма, әлде шу асаулықты ма қайсысын әдеби уағыздап ұлықтауы тиіс. Бұл тақырыпты өз жырына өзек еткен ақын поэзияны – философияға, философияны – поэзияға айналдыруы шарт. Сонда ғана біз ұлт әдебиетіндегі жырлардан қазақтың жанын ұғына аламыз.

Оған бабалар даңқын, Хан Кененің, Батыр Оспанның, Иманжүсіптің басқа да тарихи тұлғаларымыздың өр бейнесін ту

етіп, даңқты жорықты күндерді жыр еткен Дәулеткерейдің мына жолдарын оқи отырып, риясыз ойға қаламыз:

*Бабамның бағзы күйін үлгі етем,
Ата жолыма сыйынып өтем.
...Ал, Абылайдың түсіне неге,
Бақа мен шаян, бүйі кірді екен?! [59, 32]*

Ұлы Хан Иеміз Абылайдың ұлттың сипаты “Болу немесе бордай тозу” пәлсапалық риторикалық сауалына ақынның көсемсімей, өзіндік жауап іздеуді оқырман еншісіне қалдыруы білгірлігі дер едік. Әр оқырман жетпеген жерін жеткізудің стилистикалық тәсілмен өз ойын ортаға салып, ақынның қосар авторына айналып шыға келеді.

Бірі – хан иеміздің жолын дұрыс ұстанып отырмыз деп кеуде қақса, екіншісі – біз одан айнып кеттік деп зар қағады. Пікірді қаққа жару тек шын сөз зергерінің ғана басына қонатын бақыт.

Дәулеткерей Кәпұлының өлеңдерінің басым бөлігі атажұртқа, Отанға деген риясыз махаббаттан, сағыныштан туған өлеңдер.

*Атамекен тек өзіңе бақ, құрмет,
Сағынышым саған деген сан бүрлеп.
Жақпарда өскен жалқы, қасқа қайыңдай,
Жанарыңда жәудіреймін тағдыр боп, [59, 44]*

– деп атажұртқа деген сағынышын жеткізе отырап, «Жанарыңда жәудіреймін тағдыр боп» деген соңғы тармағы арқылы әдемі түйін жасай отырып, кез-келген адамға үлкен ой салады. Тағы бір өлеңінде:

*Беу, атажұрт – ақ босаға, бақ ордам,
Жер бетінде жасап, жайнап жаңарған.
Сенің азат тұғырыңа жете алмай,
Қанша жанның самай шашы ағарған.*

*Сағынышы көзмоншақ боп жанардан,
Әр кеудеде аһ ұрумен сан арман,
Бұл дүниеде саған жеттім, арман не,
Алла дәмін бұйыртқасын адалдан.
Шөгір сенің табаныңа кірмесін,
Мына менің маңдайыма қадалған, [59, 44]*

– деп атажұртына деген махаббатын ашып көрсетеді. «Шөгір сенің табаныңа кірмесін, Мына менің маңдайыма қадалған» - деген соңғы екі тармағы арқылы, атажұртына деген ыстық ықыласының қаншалықты екендігін көрсетіп, өленді осындай әдемі тармақ арқылы түйіп тастайды.

Дәулеткерей өлеңдерінің тағы бір ерекшелігі кез-келген ақын поэзиясында кездесе бермейтін, ұмыт болып бара жатқан немесе ұмытылып кеткен көне сөздер мен көне салт-дәстүрлерді өз өлеңдерінде орнымен қолдана білуінде. Мына бір өлеңіне көңіл бөліп көрейікші:

*Қызыл тілге қыргикөз шоқ тастаған,
Атаң анау Алтайдан текке аспаған.
Бастықтырар ме екенсің баяғыдай,
Бәсіре атып қояйын көк қасқадан, [59, 115]*

- дейді ұлына арнау өлеңінде. Бұл жердегі «бәсіре» сөзі көнерген сөздер қатарына жатады. Оның мағынасы – жаңа туған сәбиге белгілі-бір төл арнау салты.

Ақынның осы сияқты көнерген сөздерді өз өлеңдерінде орынды қолдана білуі, оның тіл байлығының молдығын көрсетсе, екінші жағынан оның ұлтжанды ақын екенін танытады. Бұлай дейтін себебім, өз өлеңдерінде осындай көнерген сөздерді қолдана отырып, ұмытылып бара жатқан салт-дәстүрлерімізді қайта жаңғыртуға тырысады.

*Ал, ауырса жан ауырсын,
Емі қайдан табылсын.
Ұлар ұшқан жайлауда,
Мен – жалғыз тал қауырсын! [59,62]*

– деп жырлайды ақын бір өлеңінде. Ақын бұл өлеңде өзін көшпендінің ұрпағымын деп сезініп тұрған жоқ. Қайта ұлттық уақыт кеңістігінің бір бөлшегіндегі адам баласының ұлардың ұшып түскен жалғыз тал қауырсынына айналған мифо-поэтикалық образын жаңғыртып отыр. Бүтін – Ұлар образында, оның бөлшегі – ақын бейнесінде ұшырасу шетіндеу көрінгенімен финалдық шоғырдың авторлық айтпақ ойын танытып тұр. Ол – “данышпанның ғаламға сыймас” жалғыздығы мотивін дәулеткерейше ашып, ұлт оқырманына таныту.

Қаламгердің дүниетанымы оның жеке бастық көзқарасынан туындаған ойымен шектеліп қалмайды. Уақыттың талабына көсемсөздік үн қосуымен де таңбаланады.

*Мен- Күлтегін бабамның,
Моласының тасы едім.
Қазақ деген халқымның,
Тарихының басы едім,
Мың жылдан кейін сөйлеген! [59, 74]*

-деп қосарланып, бірін-бірі толықтыра білуі Дәулеткерейді әрі сөз зергеріне, әрі ойшылға айналдырып тұр. Ұлт болмысын көркем игерудегі суреткер дүниетанымы әдебиетте ең бірінші орында тұратын дүние.

Қазіргі әр ақын қазақ қоғамының саналы азаматы ретінде тарихи кеткен есеміздің орнын жырларымен толықтырып жүр. Соның жарқын айғағы Дәулеткерейдің “Тамыр” өлеңі:

*Тағдырым тоқсан толғақты,
Қай бақытымды жсек көрем?
Жайлап та қыстап жүргенде,
Опынтып өмір бір демде,
Шекара сызып шеттегем.
Өкпек жел ұрды- ау өкпеден.
Төңірі Түркі тегімнен,
Елімнен солай бөлінген,
Ұлыған айға көкбөрі ем.*

*Асаулығынан қанымның,
Ардақтылығынан арымның,
Шекемнен ешкім шертпеген.
Мен – ТӘҢІРІМ шашқан тары едім,
ӘР ТОПЫРАҚҚА КӨКТЕГЕН! [59,76]*

Осындағы соңғы екі жолдағы “әр топыраққа көктеген Төңірдің шашқан тарысы” ақынның әлемдік (еуропа-қытай-үнді-иран) төртағандық догмалық ұғымдарға қарсылығын, оларды поэзия тілімен жоққа шығаруын «көсемсөздік» аңыстағы поэтикадан аңғарамыз. Бұл кеңестік кезеңдегі партияны ұлықтаған жалаң плакаттық өлеңдерден бір бөлек.

Ұлық ой мен талант, идеялық көкжиек пен дарын бірін-бірі алмастырмайтын, қайта бірін-бірі демеп жебейтін құбылыс. Олардың осы бірілігінен, біртұтаса жымдасуынан “Қозы көрпеш – Баян сұлудың” махаббаты арқау болған шынайы көркем дүние өмірге келіп:

*Бас қойдырып мөлдір сезім бұлаққа,
Ей, тағдырым, жүрегіме кінә артпа.
Базар-жалған, Қодар қазған ешқашан,
Күдігіңнің құдығына құлатпа!*

*Аяғөздің аспанында Ай, Таңсық,
Жан мұңыңды түсінер ме ем қайта аршып?!
Енді, Қазақ, махаббатты жылатпа,
Жолама енді кірпігіме сайтан шық! [59, 79]– деп,*

Дәулеткерей қаламының сиқырымен өз оқырманьына эстетикалық ләззат қана сыйлап қоймайды, мәңгілік махаббаттың басына ақындық құлпытасын орнаттырады.

Негізі, қазір бұрынғыдай қазақ әдебиетінің есігін бір кілтпен аша алмаймыз. Оны аша алмайтындығымыз жастар шығармашылығындағы жаңа толқынның әдеби білімінің артынан қазақ әдебиеттануының кейбірде ілесе алмай қалуынан байқалады. Оның себебі ақындардың өлеңдеріндегі түрлі көркемдік әдістің мидай араласып кетуінде жатыр.

Жас ақындарымыздың өздері жалына жармасқан көркемдік әдіс әлеміндегі туынгерліктері, жаңашылықпен ұлттық поэзиямыздағы алға ілгерлеушіліктері әлі өзінің болып толған нүкте қояр сәтіне жеткен жоқ. Талантты шоғыр үлкен ізденіс үстіндегі шығармашылық процестерін еш толостатар емес.

*Мүскініңді мүсіркеме мөлтек түн,
Енді кімді сендірмексің ертеке күн?
Сағым сонар көлеңкемді зорайтып,
Дүниенің дауысынан селк еттім.*

*Ерке қыздың елесіндей ескі күн,
Көз алдымда көлбеңдейді кешқұрым.
Байырқалап батқан Айдың жосыны,
Келер күннің танытады кеспірін [59, 37]*

Ақынның өзі өмір сүрген қоғаммен, оның белгілі бір тобының өкілдерімен байланысы уақыт өте келе оның идеялық көзқарасын қалыптастырып, сөз зергерінің шығармашылығының басты нышан-белгісі ғана емес, дәуірінің рухани, эстетикалық сұранысына үн

қатуы да болып табылатыны жасырын емес. Елорданың ұлт өміріндегі бүгінгі келбеті Дәулеткерей қаламы үшінде жат емес:

*Ақмола кеше аппақ моласың,
Келімсектерге батпақ қорасың.
Заманың өтті басқа шығарған,
Басқаның жиып баспақ, танасын.*

*Астана бүгін асқақ қаласың,
Жаһанға әлі жақсы аттанасың.
Өз тілін жаңа үйренгендерге,
Талай жыл әлі «тақпақ» боласың [59, 85]*

Жаңаны тереңінен сезіне білген күні туып келе жатқан рухани және эстетикалық сұранымдарды аңғара алған сөз зергері кейде оның берік негізін түзіп, бұрын үстемдік жасап келе жатқан күні өткен ескімен күреске түсіп, заманы туған жаңаның сөзін сөйлеп, оның жақтаушы тілеулесіне айналады. Осы қорғаушылық идеялық ұстанымы, көркемдік әдісті тұтынуы әр қилы қаламгерлердің басын біріктіреді.

Әсілі, бізге мұндай жаугер рухты поэзия керек. Міне, осындай поэзия Дәулеткерей Кәпұлы өлеңдерімен бірге әдеби өмірімізге енді. Ақын өлеңдері қазақтың ұлттық санасының түпкірінде бұғып жатқан бағзы алаштық жадыны оятатыны сөзссіз.

Қорыта айтқанда, Дәулеткерей Кәпұлы - шын мәнінде ұлттық ақын. Оның жырларының арасынан қазақтың ұлттық оюларының өрнектері анық көрінеді. Қазақы сөздің қаймағына жарып, байырғы бабалар ғұрпындағы көшпелі тірліктің уыз дәмін сезіну бақыты бұйырған перзент жырлары тұлпар мініп, ту көтерген арда халқымыздың армандай алыстағы адуынды да асқақ рухты шақтарын аңсау, төлтума қасиеттерін ұлықтау, туған топыраққа тағзым, атажұртқа деген сағыныш сезіміне толы.

**ҚАЛАМНЫҢ ҰШЫМЕН ӘЛЕМНІҢ СЕЗІМІН
ТҮРЛЕНТКЕН...**
(Ақын Б.Қарағызұлының поэзиясы негізінде)

*Бірлескен авторлықта
(Ертай Жақсылық
«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының
4-курс студенті)*

Ақын – талант. Ал талант болса, адам бойына әкенің қанымен, ананың ақ сүтімен даритын қасиет. Асылында, ақын – шығармашылық тұлға болса, ақындық – өз алдына бір әлем. Мұның өз аспаны, өз ауасы, өз демі... бар.

Қазақ поэзиясына өзіндік үнімен келген талантты ақын Бауыржан Қарағызұлының топтама өлеңдері «Жас толқын», «Жеңімпаз жас ақын-жазушылар антологиясы» т.б. жыр жинақтарда жарық көрген.

Талантты ақынның өлеңдері биік патриоттық, рухани қуат алар моншақ жыр екендігі әркімге айқын. Ол жазған өлеңдерде жастық сезімнен бастау алып, ақындық қиялға ұласатын философиялық терең мағыналы ой толғамдар кездеседі.

Ақынның рухқа, қазақилыққа бастар жырлары санаңды сусындатады.

*Алтыс екі тамырымда ой
балқып,
Өлең аңқып өзегім.*

*Кешегімнің күлгін сөулелі
іздерін,
Бүгінгімнің күрсінісінен
іздедім.
Көкірегімде ақ раушан*

*бүр жарып,
Бір Аллаға жүгіндім...
Кеше...
Кеудемде Күн тұтылып;
Жанарымда ай қорғалап;
Көкейімде үнім тұншығып;
Самайымнан сорым сорғалап;
Таңдайымда Тілім бұралып;...
Қасиетімді қанаған –
Ей, тәубесіз тотаритарлық
тор – қоғам,
Имансыз идеологияға
түкірдім!
Иманды жұртты арбаған!
Мен – Қазақ деген ақынмын –
Сегіз қырлы өткір сөзіммен
Адырнасын тартып ақылдың,
Адыра қалғыр арам пигылға
ақ жебе болып атылдым!*

[60, 71-72]

Кешегі бабаларымыздың аңсаған азаттыққа қол жеткізіп, туымызды тік қадап, болашақта өлем мойындаған алып ел болатынымызға ақын кәміл сенеді. Осы өлең жолдарын оқи отырып, есіңізге Мұхтар Шаханов түседі. Тіліміз бен ұлтымыздың, тіпті өлемдік проблемаларды қозғағанда, осылардай жанашыр табылмайды.

Жан дүниенді қоярға жер таппай, күйзеліп жүрген кездерінде ақын өлеңдерін оқып рахат аларың сөзсіз. Бауыржан Қарағызұлы өлеңдерінің ішкі мазмұны өте күрделі, кең болып келеді. Оны бір ауыз сөзбен түйіп айту мүмкін емес.

Бауыржан қазақ поэзиясындағы ақ өлең ұйқасын жаңғыртып, жандандырған ақындардың бірі. Оған ақынның кез келген өлеңі дәлел бола алады. Мағжан Жұмабаевқа арнаған «Ақын рухымен серттесу» өлеңі:

*Қош келдің, Жанарым!
Туған жер топырағын толгатып,
жібектей желімен сырласып,
шөбімен, аңымен, құсымен мұңдасып,*

*Түбі бір Түркі үшін,
Алтайдай құлазып,
Арқадай аңырап,*

*Тұранның төсіне жұлдызды ойлары жамырап...
Қаламның ұшымен Әлемнің сезімін түрленткен
Ұлы Ақын!*

*Қош келдің Тәуелсіз Түркіге!
Қош келдің Тәуелсіз Қазаққа!...*

...Хас ақын,

Мен саған Ант етем!

Алланың жұпарлы Атымен Ант етем!

Әлемге сүйгізем Қазақтың хұсни жүрегін! [60,108-109].

Ал, бұл өлеңнен таба алмадым десеңіз, онда ақынның кітабын алып оқыңыз, сөзсіз көзіңіз жетеді.

*Гүлім,
әуелгі “жоголған” Уақыт,
дыбыстар ішінде құпия сыбырлап,
Жалған мен Ақиқат вальсін билейді жүректе... [60, 8].*

Керемет! Бейне бір басқа әлем, тылсым дүние көз алдыңызға келеді. Жастыққа тән әлем жаңарған бір күйде өрілген.

Әдебиет зерттеушісі, ақын Ерболат Баятұлының сөзімен айтар болсақ: «Бауыржан өлеңдерінің өн бойында өріліп жатқан қоңыр сарынға, пәлсапалық ой қорытуларға ә дегенде тосырқай, түсінбей қарағаныңызбен, тылсым тыныштықтың жөргегінде уілдеген өзгеше үн мәңгіліктің сұрақтарын көлденең қойып жатқанын еркін сезіне бастайсыз».

Өлең деп атауға лайықты нағыз ойларды ақын тілінен табасыз. Сол өлеңдерімен жүректерге сәуле шашып, иман нұрымен нұрландырғандай.

*Өзін Құдай санаған пенделерден түңіліп,
Дала жатыр күңіреніп қайғысына үгіліп.
Сайтан сақ-сақ күледі санасында патшаның,
Қанның исі мұңкиді сиқырынан ақшаның.*

*Жын билеген ғаламның жаңалығы – сандырақ,
Сандырақтың дертінен Жер жанары қан жылап,
Жер домалап барады, қасіретті қаралы,
Күрсінеді кеңістік, Күн – жүрегі жаралы. [60, 99].*

Бұл ақынның “Дауа” атты өлеңінен үзінді. Бүгінгі мынау көз алдымыздағы даламыздың, дәретсіз басып жатқан жеріміздің ауыр күрсінісі.

Өздерін Құдайдай көріп, жер мен көктің тірегіндей сезініп жүрген кеудеге деген лағнеті. Ауыр айтылса да, шындық жазылып, ақиқат өрілген. Бұл – ақынның батылдығы. “Ойында ойнап Ібіліс, сөзінде Жын қағынған” астарлы ой жатыр түсінген жанға.

*Осыған кім кінәлі?!
Түн...
Түн кінәлі!
Неменеге мына жел жұлқынады???
“Сүйеді... Жо-жоқ..., мені сүймейді ол,”
Ұмытты...
...Сағынады мүмкін әлі*

*Есімде тымық түнде, тұнық таңда...
Жанымды жалғыз сөзі жылытқанда...
Ол және Мен, күллі әлем талықсыған,
Ол шомылып мендегі қылықтарға... [60, 26].*

Бауыржандағы махаббат иірімдері әсерлі де, әдемі. Ақын өзінің бұл бағыттағы өлеңдерін табиғатпен байланыстыра суреттеген.

*Кірпігіңе Күн шомылып, сезім күлген, арайлым,
Фаламтордағы гажайып суретіңе қараймын...
Қарай-қарай қабағымда бүршік атып аппақ мұң,
Фашықтықпен ақыры маңдайыңа тоқтаптын. [60, 39].*

Ақын мәңгілікті көксейді. Өз өлеңінің, ақындығының жемісін жұмақтан іздейді. Алладан тілер ақ дұғасы да сол.

*Бауырым,
Санамды қалтыратқан құрысын мұң,
Бес күндік тірлігімнің тынысы мың.
Жемісін жұмақ жақта көрем, бөлкім,
Жұпарлы Өлең деген – ұлы ісімнің.*

Ақындық асыл өнерін Алланың қалауымен берілгенін де мойындайды:

*Сыр тартып Жаратқанға жақындардан,
Мұсылманның ұлы боп мақұлданғам.
Жылатып сабырыммен сайтаныңды,
Алланың өмірімен Ақын болғам! [60, 67]*

– дей келе, ойларым мұхиттан да терең, арманым – аспаннан да биік, мына әлемдегі жамандық атаулыға, әділетсіздік- ке қарсы тұрып, пенденің өзін пенде екенін танытуға өлең құдіретімен ой салсам екен деген жан айқайы бар.

*Дос етем ерегескен ел мен елді,
Ей, неге бірін-бірі кем көреді?!
Жырымның нұрыменен жусам деп ем,
Жүрегі кірлеп кеткен пенделерді?! [60, 67]*

Ақындық пафоспен айтқан, асқақ рух, жүрек үні.

Ақының өлеңдерінен иманның, ар-ожданның исі аңқып, намыстың туы желбіреп тұрады. Сонысымен-ақ, жүректерге жылу сыйлайды, нәр береді.

*Ақиқаты таңбаланған ақылдан,
Төрткүл дүние төрт кітаптай оқылған.
Құран сүйіп, қолын жайса жүрегім,
Санадағы сорлы сайтан аһ ұрған... [60, 102].*

Бауыржан Қарағызұлының жырына арқау болған осы бір мәңгілікті аңсау болып тұрғандай. Ал, оның мәңгілікті аңсап, жыр жазуы қазақ поэ-зиясының омырауына тағылған алтын алқа.

Сөзімізді ақынның өз сөзімен аяқтайық: «Жазған өлеңдерімді әркім өзінің өресі мен таным-талғамына қарай түсінер. Түсініксіз ештеңе жазған жоқпын, бәрі түсінікті. Көңіл көзі күмәнданса, жүрек көзімен оқып көрсін. Әр өлеңімді ұлттың иммунитетіне егілген үміт вакцинасы деп қабылдаймын».

МОНГОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘДЕБИ СЫННЫҢ ТУУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ

Әдеби сын – Монғолия қазақтары әдебиетіндегі ең жас жанр. Қазақ кеңес әдеби сыны әлдеқашан кемеліне келіп, оңаша отау көтерген кәсіби жанрға айналған уақытта, Монғолия қазақтары әдебиетіндегі әдеби сынның қанаты енді ғана қатайып, бұғанасы беки бастаған еді.

Жалпы, әдеби сынның идеялық көркемдік дәрежесінің деңгейіне қарап, саналық даму биігіне көз салып, қай әдебиеттің болмасын, бітім болмысын, білімдік көрсеткішін аңғаруға, анықтауға болады.

Ал, қалып айтып көрмеген халықтың даналығы, сынның маңызы, рөлі туралы тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін «Сын түзелмей, мін түзелмейді» – деп дәл жеткізеді. Алдыңғы қатарлы іліммен, талғамды теориямен мықты методологиялық тәсілдермен

қаруланған әдеби сыны бар әдебиет шоқтығы биік әдебиет. Қазақ әдебиеті, қазақ сыншыларының еңбектері жайлы: «Қазақтың әдеби сыны – бұл күнде жан-жақты өркендеп отырған өнер саласы, әлемге даңқы жайылған әдебиетіміздің өзіне лайықты отау тіккен профессионалды жанры» [61] – деп жазады, ғалым Тұрсынбек Кәкішев «Оңаша отау» еңбегінің беташарына.

Әдеби сынның дамуы және оның биікке көтерілуі – көркем әдебиетті дамытудың және оны бүгінгі дәуір талаптарына байланысты жетілдірудің, жеделдетудің бірден-бір шарты болып табылады. Әдеби сын біртұтас әдеби үрдістің бір арнасы болып отырып, көркем әдебиеттің, оның жеке үлгілерінің қоғам өмірінде алатын орнын анықтайды, солардың таңдаулы туындылары негізінде барша халықтың эстетикалық талғамын, көзқарасын қалыптастырады.

Кейде әдеби сын әдебиет көшінен көп белес кейін қалып отыратынын дүниежүзілік әдебиет тарихынан білеміз. «Әдеби сын жанры көркем әдебиетіміздің қарқынынан қалып келе жатыр» [62] – дейді сыншы Қуанған Жұмаханұлы.

Монғолия қазақтары әдебиетіндегі әдеби сын да әдебиет көшінен көп белес кейін қалып келгендігін жасыруға болмайды.

Монғолия қазақтары әдебиетінің тарихына көз жүгіртсек, алғашқы мақалалық сын-пікірлер жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысында жарық көріпті. Мысалы: Баят Жанатұлының «Ертіс жырлары» жайында рецензиясы Баян-Өлгийде қазақ тілінде жарық көретін «Жаңа өмір» газетінің 1960 жылғы №63-64 сандарында жарияланды.

Қатшанұлы Ш. Оқып үлгерген кейбір өлеңдер жайлы бірер пікір. Рецензия. «Жаңа өмір», 1962, №66-67.

Қатшанұлы Ш. Әдебиетіміз бен бүгінгі күннің талабы. Сын мақала. «Жаңа талап», 1963, №4.

Қатшанұлы Ш. Ән өлеңдері және поэзиялық талғам. Сын мақала. «Жаңа талап», 1965, №1.

Қатшанұлы Ш. Әңгімелер тағдыры туралы ойлансақ. Сын мақала. «Жаңа талап», 1968, №2

Дікейұлы Д. Қиыннан қиыстырайық. Рецензия «Жаңа өмір», 1962, №6

Арысбайұлы Қ. Белгісіз хат. Рецензия. «Жаңа өмір», 1963, №22

Мұқамәдиұлы Қ. Әр өлең әсерлі болсын. Рецензия. «Жаңа өмір», 1963, №79

Шәріпақынұлы З. Очерк жайлы ойланып. Рецензия, «Жаңа талап», 1968, №1.

Шәріпақынұлы З. Әңгіме өткірлігімен өміршең. Әдеби сын. «Жаңа талап», 1968, №3

Жұмажанұлы А. Творчестволық өсу. Рецензия «Жаңа өмір», 1969, №30.

Жұмаханұлы Қ. Сын тағдыры хақында. Әдеби сын. «Шұғыла», 1971, №1

Шәріпақынұлы З. Ақ қайыңға айтар сөз. Рецензия «Шұғыла», 1972, №1

Шәріпақынұлы З. Қауия – лирик ақын. Рецензия «Шұғыла», 1972, №1

Арысбайұлы Қ. Ашылған сырмен сырласу. Рецензия, «Шұғыла», 1972, №1

Арысбайұлы Қ. Гүлдәридың өлендері. Рецензия, «Шұғыла», 1973, №1

Арысбайұлы Қ. «Халық жырларын» оқығандағы ойлар. Рецензия, «Шұғыла», 1974, №1

Тоханұлы Б. Халық ақындары және Ақыт. Рецензия «Шұғыла», 1974. №1.

Мұхамәдиұлы Е. Анам менің. Рецензия «Жаңа өмір», 1974, №8.

Арысбайұлы Қ. Өлең мәнді де мәнерлі болсын. Әдеби сын, «Жаңа өмір», 1975, №91

Арысбайұлы Қ. Көркем әңгіме жайлы сөз. Рецензия, «Шұғыла», 1976, №2

Мұхамәдиұлы Е. Ерлік іздері. Рецензия «Шұғыла», 1978. №3.

Жұмажанұлы А. Проза және оқырман талабы. Шолу мақала «Шұғыла» 1977, №1,

Жұмаханұлы Қ. Әдебиет шежіресі. Мақала «Жаңа өмір», 1978, №28

Қалаубайұлы Д. Ғашық көзбен қарасақ. Рецензия «Жаңа өмір», 1978, №8

Қалаубайұлы Д. Бір кітапты оқығанда. Рецензия«Шұғыла», 1978, №4 т.б

Осы сын мақалалар мен рецензияларды Монғолия қазақтары әдебиетінің әдеби сынындағы алғашқы қарлығаштары деп есептейтін болсақ, әдеби сын одан бері қарай жарты ғасырға жуық шығармашылық жолдан өтті. Әрине, бұл әдебиетіміздің тарихымен салыстырғанда өте қысқа мерзім. Алайда, бүгінгі заман жылдамдығымен салыстыра қарасақ, жеткілікті уақыт.

Белгілі ғалым Т.Кәкішұлы: «Сын жанры–коллективтік ой-пікірдің жемісі. Оның дүниеге келуіне, өсіп-өркендеуіне негізінен үш шығармашылық /творчестволык/ арна әсер етеді. Қай әдебиетте болмасын, сын жанрының тарихына көз салған уақытта, ең алдымен, өздерінің бар қуат-дарынын, ақыл-ойын, эстетикалық талап-талғамы мен білігін сарқа жұмсайтын профессионал сыншылардың, екіншіден, әдебиеттің кезеңдік мәселелерін өзінің және қаламдас құрбы-қурдастардың күнделікті тәжібесіне сабақтай отырып сарапқа салатын ақын-жазушылардың, үшіншіден өзінің оқығаны жайында ағынан жарылып, ойындағысын ашық айтатын, пікір толғайтын әдебиетшіл қауымның шығармашылық күш біріктіруі әрқашанда сынның өнерпаздық алымын кеңейтіп келе жатқанын көреміз. Осы үш арнадан өрбіген ақыл-ой, тасқындаған сыншылық пікір әдебиет теңізіне келіп құйылғанда ғана сын жанры марқаяды, өркендейді, көркем өнердің дамуына игі әсерін тигізеді»[61] – дейді.

Монғолия қазақтары әдебиетіндегі әдеби сынның да шығармашылық шағын тарихы бар екен. Монғолия қазақтары әдебиетіндегі ең жас жанрға саналып отырған, уақыт пен кезеңдік сан қилы толғақты мәселелерді басынан кешіріп келген әдеби

сынның тарихы, оның идеялық көркемдік биігі проблемалық мәселелеріне тоқталсақ.

Монғолия қазақтары әдебиетіндегі әдеби сынның творчестволық тарихын даму ерекшеліктерімен идеялық-көркемдік жағынан көтерілген сатыларын ескере отырып, шартты түрде үш кезеңге бөлуге болады:

1. 1940-1975 жылдар аралығындағы туу, қалыптасуы кезеңі.
2. 1975-95 жылдардағы өсу, жетілу кезеңі.
3. 1995 жылдан бергі толысып, даму кезеңі

Монғолия қазақтары әдебиеті сынының 1940-1975 жылдар аралығындағы жүгін көтерген, өлкелік балаң әдебиеттегі сын жанрының өмірге келуіне, өркен жаюына еңбек сіңіргендер – ақын-жазушылар болды. Олар көркем шығармалар жазуға бар күш-жігерін, ақыл-ойын, талап-талғамын, білімі мен білігін арнай жүріп, «өнер мен әдебиет туындыларындағы әдемілік пен кемшілікті ашатын, әдеби сын жанрын да назарларынан тыс қалдыра алған жоқ. «Сөз шынға, пышақ қынға тоқтайды» – дейді дана халқымыз, әділін айтсақ, ақын-жазушыларымыздың қаламынан шыққан сын-мақала, рецензиялардың идеялық-көркемдік дәрежесі жоғары, алымы кең, теориялық тұрғыдан терең талдаулар жасалған деп кесіп айту қиын. 1940 жылдан бастап «Өркендеу» /«Жаңа өмір»/ газеті мен «Жаңа талап» /«Шұғыла»/ журналында әртүрлі сын-мақалалар, рецензиялар жарияланды. Олардың барлығының авторлары тек қана ақын-жазушылар. Бұл кезеңде бойындағы күллі күш қуатын, талабы мен дарынын, ақыл-ойы мен парасатын, эстетикалық талғамы-танымы мен білімін арнап, сын өнерін мұрат тұтқан кәсіби сыншылар болған жоқ. Сол себепті де 1940-1975 жылдар аралығында үлкен сындарлы ойға құрылған, терең теориялық тұрғыда жазылған көркемдік-идеялық дәрежесі биік сүбелі бірде-бір сыни еңбек жазылмапты. Ал, жарық көрген материалдар сын-мақала, рецензия көлемінде. Мәселе, әрине, сынның көлемінде емес. Белгілі сыншы, академик Мұқамеджан Қаратаев: «Сынның табысын сын еңбектерінің тек саны мен сапасынан іздеу бір жақтылық болар еді. Сондықтан мұны оның

беделі мен ықпалынан да, озса әдебиет процесіне, қалса жеке жазушыға еткен ықпалының нәтижесінен де іздеу керек» – деген талап қояды.

1940 жылдан бергі жазылған сын-мақалалар мен рецензиялардың ішінде көркемдік-идеялық салмағы, сыншылық шеберлігі және эстетикалық-теориялық деңгейі әрқилы болғанымен, балаң әдебиетіміздегі кейбір көкейкесті мәселелерді қозғап, басылып жатқан кейбір көркем шығармалар – повестер мен поэмалар, өлең жинақтары мен әңгімелер – туралы көңілге қонарлық, ой салатындай сын-мақалалар мен рецензиялар да жарық көріп отырды. Олардың қатарында:

1. Шәріпақынұлы З. Әңгіме өткірлігімен өміршең. 1968. мақала

2. Байбатырұлы И. Әңгіме жайлы ортақ ой. Мақала. 1972.

3. Қалиасқарұлы Қ. Тольғусу жолында. Мақала. 1972. (М.Қаратаев. Революция рухымен. Алматы. 1978.)

4. Қ. Арысбайұлы. Өлең мәнді болса. Мақала. 1975.

5. Мұхамәдиұлы Қ.. Әр өлең әсерімен. Мақала. 1963.

6. Ілиясұлы Я. Балаларға базарлық керек. Мақала. 1972.

7. Т.Сұлтан. Творчество сапасын қастерлейік. Рецензия. 1972.

8. Н.Тоқталған. «Телқоңырды» оқып шығып. 1970.

9. «Көрімдікке» көрімдік. Рецензия. 1970.

10. Ж.Қуанған. Сын тағдыры қақында. Мақала. 1971.

қатарлы сын-мақалалар мен рецензияларды жатқызуға болады. Сондай-ақ, сыншы Ц.Хасбаатар, ақын-жазушылар Б.Бааст, Қ.Шабдарбайлардың Монғолиядағы қазақ әдебиетінің бәйтерегі Ақтан Бабиұлының шығармашылығына талдау жасаған сын-мақалаларын атап өту ләзім.

Жоғарыда аталған сын-мақалаларды – рецензияларды, жалпы 1940-75 жылдар аралығында жазылған ұзын саны елуге жуық сыни материалдарды сараласақ, әдебиетті толғандырып отырған проблемалар туралы, көркем шығармалар жайлы ой-өрісінің, білім

мен білігінің жеткенінше артық-кем пікірлер айтылыпты, ой қозғалыпты.

Ш.Зұқайдың 1968 жылы «Жаңа талап» журналының 38 - санына басылған «Әңгіме өткірлігімен өміршең» мақаласы, сол журналдың 1968 жылғы 1-санында жарыққа шыққан «Әңгіме туралы ортақ ой» сын - мақаласында әдебиеттегі көлемі шағын қиын жанр - әңгіменің аймақ әдебиетіндегі алып отырған орны, көркемдік деңгейі, әңгіменің өз ерекшеліктері, оның жеке жанрлық табиғаты туралы тұщымды ойлар айтылады. Мұндай пікірді Қ.Арысбайұлының «Өлең мәнді де мәнерлі болса» /1975/ сын-мақаласына, М.Құрманханның «Әр өлең әсерімен» сын-мақаласына және Н.Тоқтауханның «Телқоңырды» оқып шығып...», «Көрімдікке» көрімдігіндей» сын-мақалаға бергісіз рецензияларына да айтуға болады. Бірақ теориялық талдау тұсы кемшін түсіп жатқандығын айтпасқа да болмайды.

Сын-қиын өнер. Сыншы таланты сирек кездесетін талант деп бекер айтылмаған. Ісіне үлкен жауапкершілікпен қарайтын, ақыл-ойымен қара қылды қақ жаратын әділдікті сүйетін, терең білімі мен биік эстетикалық – талғамы бар адам ғана шын мағынасындағы сынды жаза алады, көркем шығарманың әдемілігі мен кемшілігін ешкімге талас тудырмайтын әділдікпен аша береді. Тіпті, шағын рецензия жазу үшін де ізденіс қажет, жауапкершілік және білім керек, парасаттылық керек. Сын-рецензия бір шығарманы басынан құс ұшырмай мақтау емес, кемшілігін көзге шұқып көрсетіп, даттау да емес.

Бұрынғы жылдарда жазылған сын рецензияларды қайта парақтап қарағанда, кейде ақын-жазушылар мен оқырмандар осы мәселелерді ескере бермегендігі, белгілі бір туынды жайлы я асыра мақтау, я болмаса артығымен даттау, немесе, тәп-тәуір туындының табиғатын жете түсінбеу салдарынан болар, шығарманың өн бойынан кемшілік іздеп, жіпке тізу деректері де кездеспей қалмайды.

Әдебиет зерттеушісі, сыншы Қуанған Жұмаханұлы: «Н.Тоқталхан кейбір авторлардың шығармасын лепірте мақтайды

/Н.Құлданның «Жүзінші көктем», Д.Даниялдың «Нұрлы күн» жинақтары/, кейбір шығармаларды ешбір дәлелсіз сынады» - деген ой түйеді. – Кемшіліктерді бүркемелей отыра көтере мақтау сияқты жағдайды Қ.Шабдарбайдың белгілі жазушыларымыздың бірі – Ж.Икранбектің әңгімелеріне, Н.Шериязданның жас ақын Қ.Даянның «Жас дәурен» жинағына жазған сын-мақалаларынан жолықтыруға болады» [62], – деген пікірлері дәлел болмақ..

Қуанған Жұмаханұлы Монғолия қазақтары әдебиетіндегі әдеби сын мәселелерімен айналысқан санаулы зерттеуші, сыншылардың бірі. Ол өзінің «Сын сапары» [62] кітабында сын мақала, рецензиялардың идеялық-көркемдік дәрежесі туралы былай деп жазады: «Сыншыларда талаптану, талпыну бар да, еңбек пен іздену жоқ. Белгілі бір шығарманы талдағанда объектілік пен талғамдылық, теориялық білім, философиялық мәдениеттілік жетіспейді. Сынымызда сыншылық, өткірлік кем.

Сыншыларымыз бірде кемшілікті айтуға келгенде күмілжіп қалса, бірде уыстап топырақ шашуға әзір тұрады...

Сынымыздағы тағы бір олқылық – кейбір сын мақалалардың өн бойы жалаңдаушылықтан, қарадүрсінділіктен аяқ алып жүргісіздігі...

Сыншыларымыз шығарманың атмосферасына сырттай көз салудан, қошемет көрсетіп, мақтау, мадақтау немесе даттаудан аса алмай келе жатқаны қинайды. Сөйтіп, шығарманың ішкі жан дүниесіне талдау жасаудан гөрі жалпылай шолу, таныстыру сипаты басым. Үлгі тұтарлық, ой түсіріп, толғандырырлықтай сын өте керек. Кейбір сындар шығармаларға қарап, үңіле зерттеліп емес, сол шығармалардың авторларының атақ-дәрежесіне, бел-беделіне қарап асыра мақтау немесе мұқатып, тұтыртып тастау мақсатында жазылып жүр» - деп келеді де белгілі мысалдар арқылы факті келтіреді.

Сыншы Қуанған Жұмаханұлы әдеби сынның хал-ахуалі төңірегіндегі тартымды талдауын әрі қарай былай деп жалғастырады: Сыншылық маманы жан-жақты сан-салалы білімді талап етеді. Әдебиет сынында алыпқашпа пікір-ой тастау,

қорғаншақтық немесе тартыншақтау, немесе екіұшты дәйексіз тұжырым жасау болмауы керек. Сын өткірлігімен, әділдігімен өміршең болса керек. Әйтпесе, талдаудағы ала-күлалық пен екіұштылық абырой әпермейді, сынға, сыншыға деген сенімді әлсіретеді. Қорыта айтқанда, сынымызда әдебиетіміздің көкейкесті проблемалары төңірегінде салиқалы ой, құнды пікір айтып, өрелі биіктен өрісі кең сын жазу әлі жетіспейді. Көпшілік сынның идеялық-көркемдік дәрежесі төмен, құныға оқып шығатындай өзекті ой, құлпырған тіл жоқ» – деген пікірін «Сын сыры» (Өлгий, 1985) еңбегінде, талап тұрғысында алға тартады, «Әр алуан тақырыптарда қалам тартып жүрген қаламгерлердің шеберлігін, стилдік мәнерін, ерекшелігін, шығармаларының идеясы мен тақырыбын, көтерген мәселелерінің қыры мен сырын ашық көрсетуге, эстетикалық-теориялық толымды талдау жасауға ықылас-ынта, ізденіс жасап, тер төгілмейді. Сонымен бірге, қоғамымыздағы, күнделікті өміріміздегі, елімізді әдебиетте қалай қойылып, шешімін табу керектігі турасында сөз алып, сын мінбеге батыл көтеріле алмай отыр. Сынымыз әдебиетіміздің даму жолы, жеткен межесі мен жарқын болашағы туралы әдебиетшілерге хак жол көрсететін болуы керек» – дей келе, аймақ әдебиетіндегі әдеби сынның кенже қалып келе жатқанын айтады. Жарық көрген сын-мақалалар мен рецензияларда көркем шығармалар қандай эстетикалық-теориялық деңгейлерде талданылған, сынның тілдік шұрайлылығының қандай сапада екендігі туралы фактілер келтіре отырып, жақсы талдайды. Қуанған Жұмаханұлының бұл талдауларын ғылыми-теориялық тұрғыдан терең – объективті талдау деп айту қиын шығар. Әйтсе де, сыншы, зерттеушінің еңбегі өлкелік әдебиет алдындағы сыншының үдесінен шыға білгендігімен құнды дер едік.

Монғолиядағы әдеби сын жанры әдебиеттің жалпы табысына ілесе алмай, замана талабына жауап бере алмай келген болса оның себептері неде? Қуанған Жұмаханұлы 1970 жылы «Шұғыла» журналына жариялаған «Сын тағдыры» мақаласында: «Біздіңше, сынның көптен кенже қалып келгендігінің басты себептері:

біріншіден әдебиет теориясынан хабардар жолдастардың сын жанрынан ат-тонын ала қашатындығы. Иә, сын бейнеті көп, зейнеті аз жанр.

Екіншіден, ат төбеліндей азғана ақын-жазушыларымыз сын айтуға келгенде бір-біріне қошемет көрсетіп, жалтарып кететіндігі.

Үшіншіден, сын-мақалалар газет-журнал редакциясына келіп түспей жатып, қақпақыл, өгейлік көріп, кейінге сырғытыла береді. Әсіресе, қатты айтылған сындар сергелдеңге түсіп кете береді. Біздіңше, міне осындай нақты себептер әдеби сынымыздың дамуына кері әсер етіп келеді. Сын жанры мейірім, ілтипатқа зәру боп отыр. Сондықтан, жұмыла көтерген жүк жеңіл дегендей алдағы уақытта сынның өркендеуіне кең өріс ашуға көп болып ат салысуымыз керек. Жазушылар бөлімі мен газет-журнал редакциялары сын төңірегінде жоспарлы жұмыстар ұйымдастырып, атап-нақтап айтсақ, әдебиетіміздің күн тәртібінде тұрған кезек күттірмес проблемалары туралы талқылау салып, пікір айтысар конференциялар ұйымдастырса демекпіз» [63] – деген ойларын ортаға салған.

Әдебиет, сөз өнері – қоғамдық сананың әрі күрделі, әрі орасан маңызды саласы. Сондықтан да, әдебиеттің дамуына сол кезеңде партия ұйымдары мен идеологиялық орталықтар әрдайым қадағалап, идеялық бағыт беріп келсе, көркем әдебиет сыны назардан тыс қалып келді.

Бұл кезеңде, әдебиет сүйер қауымның – оқырмандардың әдеби дайындығы, эстетикалық талғамына байланысты болды. Халық әдебиетті оқымай қойған жоқ, сүйіп оқыды. Бірақ, өздерінің оқығаны жайында ағынан жарылып, ойындағысын ашық айтып пікір толғауға дайындықтары жоқ болды.

Әдебиет сынының кәсіби биікке көтерілуі үшін, ең алдымен, кара қылды қақ жарған әділетті сын айта алатын, білім-парасаты жоғары, ой-өресі биік маманды сыншылар болуы керек-ті.

Бұл кезеңде әдебиеттегі әдеби сын жанрының артта қалуындағы ең басты себеп сол – маманды кәсіби сарапшылар туып шықпағандығы.

Әдебиет теориясын жетік меңгерген, жан-жақты білімді кәсіби сыншы оқытып, тәрбиелеп алуға Жазушылар бөлімі, тиісті ұйымдар тарапынан сұраныс болмағандығы.

Жазушылар бөлімі, әсіресе «Жаңа өмір» газеті мен «Шұғыла» журналының редакциялары жарияланатын сындық материалдарға ешқандай талап қойылмады.

Сын-мақала, рецензия жазып жүрген әдебиетшілерге әдеби сынның міндеттері мен мақсаттары турасында қажетті ақыл-кеңес, нұсқау болмады әрі редакцияға түскен сыни материалдар талдап, таразыға салынбастан басылым беттерінде жарық көрді.

Сыншылар жауапкершілік пен ақыл-ой, парасаттылық жағына, кішкентай рецензия жазу үшін де үлкен ізденіс, тиянақты теориялық дайындық, оқып-үйрену керек екендігіне назар аудармады. Олар әдеби сынның мақсаттары мен міндеттеріне, әдеби үдерістегі маңызына немқұрайлы қарады. Ал, әділ сын, тіпті шағын рецензия жазу үшін белгілі мағынада білім, мәдениет, іліп алар ой-пікір, эстетикалық талғам және шұрайлы тіл болуы шарт.

Бұл жағдайлар өз ретінде әдеби сынның да, әдебиеттің де талғам, талап таразысына түспегендіктен белгілі деңгейде кері ықпал етіп отырды.

Ғалым Тұрсынбек Кәкішевтің: «...жалпы мәдени дәрежесі жоғары болмай, әділетті де терең сын жазуға, әдебиет әлеміндегі процестер мен құбылыстарды жыға түсінерліктей эстетикалық талғамның ұшталмай көркем шығармаға білікті талдау жасау мүмкін емес. Осы қасиеттер табылмаған жерде сыншылық ойдың жауапсыздығы, туады. Шығарманың жанын түсінбей жауапсыз пікір айту, сол автордың ұятын былай қойғанда, бүкіл сынның беделін түсіруге апарып соқтырады» [61] – дейді.

Біз жоғарыда, қайнауы жетпеген шикі сындардың көп болуына, әуелі «Жаңа өмір» [64] газеті мен «Шұғыла» [63] редакциясы тарапынан кеткен ағаттықтарды айттық. Сөзіміз орынды, нақты болуы үшін тағы да филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Кәкішевтің сөзін келтірейік: Белгілі ғалым былай дейді: «сынның беделді болуы көбіне газет-журнал

редакцияларының ұқыпты және талғамды жұмыстарына тығыз байланысты. Олар сыншылармен тығыз қарым-қатынас жасап, әр сыншының творчестволық нысанасын, бет-бағдарын, стилін танып, қай жанр жайында айтар ойы қомақты болатындығын айқындап ала білсе, «энциклопедист» сыншылар мен жаны ары қиналмай жаза беретіндер аяғын тартар еді» [61]. Жарық көрген сындар аз да болса сапалы болар еді, беделді болар еді. Ал, шынайы бедел, сондай-ақ сапа қажеттілік туғызар еді...

Әдебиет сынын өз ішінен шартты түрде бірнеше салаға бөлуге болады. Қазақ кеңес әдебиет сынының қалыптасу процесі туралы, жалпы оның тарихы туралы «Оңаша отау», «Сын сапары» секілді еңбектерінде, белгілі ғалым Тұрсынбек Кәкішев: «сонымен, поэзия мен проза сындарын жалпы сын жанрының қалыптасу дәуірінің өзекті арнасы ретінде қарап, олар жайындағы ой-пікірлердің бәрі де әңгіме арқауына тартылғанын ескеріп, енді өзіне тән талай ерекшелігі бар драматургия сынына тоқтала кетсек, қазақ әдеби сынының қалай қалыптасқанын аңғарар едік» [61] – дейді. Яғни, сын жанрын салыстырмалы мағынасында:

1. Поэзия сыны
2. Проза сыны
3. Драматургия сыны деп топтап алып қарауға болады екен.

Әдебиет сыны туралы сөз болған кезде әдебиет зерттеушілер творчествосына ат басын бұрмай өту мүмкін емес. Өйткені, Т.Кәкішев: «М.Қаратаевтың сөзімен айтқанда, әдебиет сыны мен зерттеуінің арасында белгілі шекара жоқ, екеуінің де құяр арнасы біреу, ол – әдебиеттану. 1945-1975 жылдар аралығындағы әдебиет зерттеу ісінің жағдайы қалай болды деп көз салсақ, ауыз толтырып, мақтанып айтарлық табысты қадамдар болмаса да, құр алақан емес екен.

Монғолиядағы қазақ әдебиетінде әдебиет зерттеу ісін алғаш қолға алған, бүгінде белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы Қабидаш Қалиасқарұлы. Ғалым 1968 жылы «Монғолия қазақтарының ауыз әдебиеті» [65], 1970 жылы «Халық жырлары» [66], 1972 жылы «Халық ақындары» [67] деген ғылыми еңбектер

жазды. Ғалымның бұл жылдары зерттеген негізгі объектісі – ауыз әдебиеті. «Монғолия қазақтарының ауыз әдебиеті» еңбегінде жалпы қазақ ауыз әдебиетінің қандас, туыстас бір бөлімі – Монғолия қазақтары ауыз әдебиетінің мол үлгілерін алғаш рет жинақтап, жанрлық түрге жүйелеп, теориялық талдау жасайды. Бұл еңбек, ақиқатын айтқанда, теориялық талдаудың тереңдігімен де емес, идеялық көркемдік дәрежесінің биіктігімен де емес, әлі соқа тісі тимеген тың өлкені батыл, жігерлі шешіммен бірінші болып игеруді қолға алғандығымен құнды болды. Ел арасындағы бірте-бірте жоғалып бара жатқан әдеби мұраларды дер кезінде жазып алып, оларға ғылыми-теориялық түсіндірмелер жасалынуы оқырман көпшіліктің жылы ілтипатына бөленді. Еңбекте Монғолия қазақтары арасынан жиналып алынған ауыз әдебиеті үлгілерін

1. Ертегілер
 2. Тұрмыс салт-жырлары
- Ғашықтық жырлар
Батырлық жырлар
Мақал-мәтелдер

Аңыз-әңгімелер және халық ақындары творчествосы деген жанрлық түрге жіктей отырып, жеке-жеке талдау жасайды. Қорыта айтқанда, бұл еңбектің танымдық сипаты басым. «Халық жырлары» еңбегінде халық арасынан жиналған ғашықтық, тұрмыс-салт, батырлар жырларының яғни, «Құралай сұлу», «Зуха батыр», «Арқалық батыр» секілді жырларына идеялық-тақырыптық және көркемдігі жағынан талдау, жасайды. Жалпы айтсақ, ғалым ауыз әдебиеті үлгілеріне «Монғолия қазақтары ауыз әдебиеті» еңбегінде де, «Халық жырлары» және «Халық ақындары» еңбегінде де идеялық-тақырыптық, мазмұндық және тілдік жағынан ғана талдау жасайды.

Қорыта айтқанда 1940-1975 жылдар аралығында Монғолиядағы қазақ әдебиетінде әдеби сын пайда болу, әрі қарай даму үстінде болды.

Әдеби сынның өсіп, жетілуі /1975-1995 жылдар аралығындағы кезең/.

Монғолия қазақтары әдебиетіндегі әдеби сын жанрының арғы-бергі шығармашылық тарихын сөз еткенде, оның даму жолдары мен идеялық-көркемдік тұрғысынан көтерілген сатыларын ескере отырып:

1. 1940-75 жылдар аралығын туып, қалыптасу кезеңі
2. 1975-95 жылдар аралығын өсіп, жетілу кезеңі
3. 1995 жылдан бергі аралықты толысып, өрлеу кезеңі деп үш кезеңге бөлу дұрыс.

Әдеби сынның 1940-1975 жылдар аралығындағы тууы, қалыптасуы туралы, идеялық-көркемдік деңгейі туралы жоғарыда айтып өттік. Ал, 1975-95 жылдарда Монғолиядағы қазақ әдеби сынының өсу кезеңі басталды. Бұл тұстағы сынның даму процесінен 1940-1975 жылдармен салыстырғанда әлдеқайда жоғары және жан-жақты жетілу толысу үстіндегі өзгешеліктерін байқауға болады. Бұл қысқа мерзімде балаң әдеби сынның идеялық-көркемдік дәрежесі жаңа сапалық сатыға көтерілді.

Әдеби сын мен әдебиет зерттеу ісін жедел қолға алып, кең көлемде өркендету мәселесі МХР Партиясының 16-съезінде қабылданған қаулыда: «Шығарманың идеялық-тақырыптық шеберлігін тыңдау, қандай бір керітартпа қайшы көзқарастармен ымырасыз күресуде әдебиет пен өнердің принципті сынын өрістету маңызды болып отыр» - деп әдеби сынның маңызын атап көрсеткеннен кейін жолға қойыла бастады. Монғолиядағы қазақ әдебиетінің дамуына әрдайым көңіл қойып, идеялық бағыт нұсқап отырған МХР-ның Орталық Комитеті Монғолия Жазушыларының VII-съезіне келтірген құттықтауында:

«Монғолия қазақтары әдебиетінің таңдаулы шығармаларын байыптылықпен зерттеумен қатар жаңадан жарық көріп жатқан туындыларға да уақыт ұттырмай тиісті баға беріп, жөн сілтеп отыру ісі – әдеби сын мен әдебиет зерттеудің бүгінгі таңдағы басты міндеті», – деп әдеби сынның мақсаты мен міндетін анықтап берді.

Бұл әдебиетіміздің бүгінгі қарқынан артта қалып келе жатқан әдеби сынымыздың жемісті жанрға айналып, жедел өркендеуіне ықпал етті...

«Жаңа өмір» газетінде және «Шұғыла» әдеби журналында сын-рецензиялар тұрақты жарияланатын болды. Сонымен бірге, «Үнән», «Утга зокиол урлаг», «Цог» қатарлы орталық баспасөздерде де кейбір қазақ сыншыларының мақалалары және Монғолия қазақтары әдебиетінің көрнекті туындыларына монғол қаламгерлерінің, мысалы, сыншы Ц.Хасбаатардың, Б.Баастың «Бабийн Актаны яруу найраг» мақалалары Д.Цэндінің ақын Д.Даниялдың «Миллион жүрек» жинағына жазған сыны басылып шықты. «Утга зохиол урлаг» орталық газет пен «Цог» орталық әдеби журналында атап айтсақ, Ж.Қуанғанның «Актаны яруу найрагийн тухайд» деген мақаласы, Т.Сұлтанның «Утга зохиол урлагын чанар», «Шұғыла сэтгүүлий тухай» деген мақаласы және т.б. қазақ ақын-жазушылар мен сыншыларының материалдары жарияланды. Сөйтіп, монғол сыншылары мен қазақ сыншыларының арасында творчестволық қарым-қатынас орнады. Монғол сыншылары Ц.Хасбаатар мен Б.Бааст өздерінің сындарына Бабиұлы Ақтанның поэзиясына теориялық баға беріп, өте құнды пікір айтты. Ал, сыншы Д.Цэнд монғол тілінде жарық көрген Баян-Өлгий жазушыларының біріккен «Жасыл дөң» жинағындағы О.Қаһардың «Орамал», М.Құрманханның «Жасыл дөң», Б.Ақтанның «Досымбек пен Балқия» шығармаларына әділ пікір айтып, теориялық талдау жасай келіп: «Монғолиялық қазақ жазушыларымыздың творчествосы шындалып келеді» - деп атап көрсетеді. Сыншы Д.Цэнд келесі бір сынында Даниял Дікейұлының монғол тілінде жарияланған «Миллион жүрек» кітабына достық көңілден еш бүкпесіз әділ баға берді. Ақынның /Д.Даниялдың/ сәтті шыққан өлеңдерінен гөрі ойсыз өлеңдеріне көбірек орын берілгенін риясыз көңілден сынап, ескертулер жасады.

Монғолия қазақтары әдеби сынның 1940-1975 жылдар аралығындағы жүгін жалғыз ғана творчестволық арна – әдебиеттің кезеңдік мәселелерін өзінің және қаламдас жолдастарының күнделікті тәжірибесіне сабақтастыра отырып сарапқа салатын ақын-жазушылар ғана көтерсе, 1975 жылдан бергі жаңа кезеңде әдеби сынның жүгін мынадай творчестволық топтар көтерісті:

1. Әдеби сынды мұрат тұтқан; өздерінің ақыл-ойы мен қуатын, білімі мен эстетикалық талғамын сол әдеби сынға арнаған Қуанған Жұмаханұлы, Яки Ілясұлы, Қабидаш Қалиасқарұлы секілді сыншылар туып шығуы әдеби сынның беделін арттырып, идеялық-көркемдік жаңа сатыға көтерді.

2. Ақын-жазушылар да қатарлас қаламгерлерінің шығармалары төңірегінде өз ойларын ортаға салып, баға беріп отырды және әдебиеттің кейбір келелі мәселелерін шешуге қашаннан алдыңғы қатарда ат салысты.

3. Қазақ ақын-жазушыларының туындыларына монғол қаламгерлері мен сыншылары да риясыз көңілден сын айтып, өз ойларын ортаға салды. Әдебиет сыншылары Ц.Хасбаатар, Б.Бааст, Д.Цэндінің әр түрлі тақырыптардағы сын мақалалары туралы осы тараудың алғашқы беттерінің бірінде қысқаша айтылды. Сөйтіп, қазақ әдебиетшілері мен монғол әдебиетшілерінің арасындағы шағырмашылық байланыс, дамып нығайды.

4. Әдебиет сүйер оқырман қауымның талғамы өсті, әдеби дайындығы артты. Олар қай шығармаға да, ол мейлі прозалық жанрда болсын, поэзия жанрында да болсын, өзінің оқығаны жайында ағынан жарылып, ашық пікір айта алды.

Міне, Монғолия қазақтары әдеби сыны жанрының осы төрт арнадан өрбіген ой, пікір, сыны 1975-95 жылдардағы өсіп, жетілу кезеңінде көркемдік-идеялық дәрежесінің бұрынғыдан әлдеқайда өскенін танытты. Бірақ, бұл арқылы Монғолиядағы қазақ әдебиетіндегі әдеби сын толысып, кемеліне жеткен, кәсіби деңгейге көтеріліп қойған дегенді айтпақ деген ұғым тумауы тиіс. Қоғамның, ғылымның, адам санасының, әдебиеттің үздіксіз өсіп, өзгеріске түсіп отыруымен бірге әдеби сын да бұл кезеңдерді бастан кеше отырып әрқашан дамып, кемелденіп толығы отыратынын естен шығармағанымыз абзал.

Оның 1940-1975 жылдар аралығында тек сын-мақала, рецензия көлемінде өмір сүрген және творчестволық арнасын тек ақын-жазушылар ғана құраған туу қалыптасу кезеңімен салыстырғанда, 1975-95 жылдар аралығындағы өсіп, жетілу

кезеңінде сапалық ілгерілеу басым болып еді. Сыни материалдар мақала-рецензия көлемінен сын кітабы, монография, дәрежесіне жетсе, сыншылар құрамы тек ақын-жазушылар тобынан маманды сыншылар, оқырман қауым және монғолдың сыншылары сияқты үлкен-үлкен 3 творчестволық арнамен толықты. 1975-95 жылдар аралығындағы сыни материалдарды идеялық-көркемдік, теориялық тұрғыдан сараптағанда оларды /сыни материалдарды/ жоғарыда сипаттап өткен творчестволық әрбір арнадан таратып таразыға салмақпыз. Демек, 1975-95 жылдар аралығындағы Монғолия қазақтары әдебиетіндегі әдеби сынның шығармашылық тарихын әдеби сынды мұрат тұтып, соған маманданып жүрген әдебиетшілердің еңбектерінен бастаймыз. 1975-95 жылдар аралығында тек әдеби сынға арналған:

1. Қуанған Жұмаханұлы
Сын сыры. Өлгий – 1985 [62]
2. Яки Илиясұлы
Шеберлік деңгейі. Өлгий – 1985 [68]
3. Яки Илиясұлы.
Қаламгер парызы. Өлгий – 1982 [69]

Тәрізді үш сын кітабы және әдеби зерттеуге арналған:

1. Қабидаш Қалиасқарұлы
Өскелең өлкенің өршіл әдебиеті. Өлгий қаласы – 1976 [70]
2. Қуанған Жұмаханұлы.

Бабийн Ахтаны яруу найраг. Өлгий қаласы – 1980 [71]. деген екі еңбегі жазылды. Бүгінгі қазақ әдебиетінің және оның әдеби сынының асқар биігінен қарағанда, бұл еңбектер саны жағынан да, сапасы жағынан да көңіл толтырмағанымен өлкелік әдебиет яғни, Монғолия қазақтарының шағын әдебиеті үшін, оның әдеби сыны үшін саны аз болса да сын кітаптары мен ғылыми зерттеу еңбектерінің /монография/ туып шығуы қуанарлық оқиға болды.

Әдебиетке 1965 жылдары келген Қуанған Жұмаханұлының оқырман қауымға «Әнім сен едің», «Іңкәр сезім» атты жыр-жинақтарымен және «Монғолша – қазақша атаулар», «Сөйлеспелі

сөздік» деген кітаптармен таныс. Ақын Қуанған Жұмаханұлы 1970 жылдардың екінші жартысынан бастап әдеби сынмен де шұғылданып, дұрыс беталыс жасайды. Оның қаламы өткір ойлы, образды өлең жазудан гөрі жаңаша ойға құрылған тартымды, салмақты сын жазуға жүйрік екені «Шұғыла» журналында жарық көрген алғашқы «Сын тағдыры», «Әдебиет пен өнер», «Ауыз әдебиеті туралы» деген сын мақалаларынан байқалып, танылады. Сонымен бірге, қазақ және монғол тілдерінде шыққан «Сын сыры», «Бабиұлы Ақтанның поэзиясы» атты кітаптары Қуанған Жұмаханұлының әдебиеттегі бағытын, жанрын анықтап берді.

«Сын сыры» – қаламгердің әдеби сын саласындағы тұңғыш жинағы болғанымен 1975 жылдан бері жазылған әдеби сын және зерттеу еңбектері ішіндегі ұтымдысы. «Сын сапарында» Монғолия қазақтары әдебиетіндегі жаңашылдық, дәстүр жалғастығы, әдебиеттер байланысы және кейбір көрнекті ақын-жазушыларымыздың творчествосы туралы, сонымен қатар соңғы жылдардың сүбелі туындылары туралы сыни ойлар топтастырылған.

- Кітап:
1. Барлау
 2. Толғау
 3. Талдау

деген 3 үлкен бөлімнен құралады. «Барлау» бөлімі:

- а) әдеби байланыс, әдеби дәстүр
- б) сын сыры

деген екі тарауға бөлінеді. «Барлау» деп аталатын бірінші бөлімінде сыншы негізінен әдебиеттер арасындағы байланыс төңірегінде толғанады. «Горький және монғол әдебиеті» деген мақалада пролетариаттың ұлы жазушысы Максим Горькийдің монғол әдебиетіне тигізген ықпалы, әсіресе, ұлы жазушының Италиядағы Сорренто қаласынан Монғолия зиялыларына жіберген хаты туралы ол хаттың аударма мәселесін шешудегі үлкен рөлі туралы сөз болады. 1925 жылдың 12 май күні Монғол Халық Республикасының Ағарту министрі Эрдэнэ Батхаан бастаған бір топ зиялылар М.Горькийге хат жолдап: «Орыс әдебиетінен монғол тіліне аудару керек болып отыр. Бұл жауапты істе қандай принцип

ұстанып, неден бастасам екен?»)- деп ақыл-кеңес сұраған-ды. Қуанған Жұмаханұлы: «Бұл уақыт талабынан, аударма өнері проблемасынан туындаған сауал еді. Монғол әдебиетінде шығыс әдебиетін аудару дәстүрге айналып келсе де, батыстың классикалық озық әдебиетін тәржімалау тәжірибесі мүлдем дерлік жоқ еді. Сондықтан да, ... жаңа әдебиетті жасау тауқыметін арқалаған алдыңғы толқын интеллигенттеріміздің ұлы жазушыдан нұсқау алуы заңды нәрсе, заман талабынан туған қажеттілік болды», – дейді. Дархан жүректі ұлы кемеңгер жазушы Италияның Сорренто қаласында емделіп жатып, хатқа жауап қайтарды. «Өзімнің монғол халқы жайлы оқығандарыма сүйеніп, Монғолия адамдарының сана-сезімін топшылауымша...сіздің халық үшін белсенділік принципін насихаттау, ...күрескердің жігерлі бейнесін айқын көрсеткен және ержар бостандықты емес, керісінше нағыз бостандыққа шақырған, ...бостандық пен әділеттілік идеясын ұстанған адамдардың қаһармандық істерін айқын да өткір көрсеткен шығармаларды аудару пайдалы болар еді»,-деп жазды Максим Горький хатында. «Максим Горький және монғол әдебиеті» деген мақалада пролетариаттың ұлы жазушысы мен монғол әдебиетінің байланысы, Горький шығармаларының монғол тіліне аударылуы жайлы, жалпы, Горький творчествсының монғол жазушыларына үлкен маңызды ықпалы туралы жан-жақты әңгімелесе, «Қазақ совет әдебиеті монғол тілінде» атты мақала қазақ совет әдебиетінің монғол тіліне аударылуының хал күйіне арналған. Қазақ совет әдебиеті монғол тіліне екі тілден – қазақ және орыс тілінен аударылуда. Орыс тілінен М.Цедендорж, Л.Хушаан, Д.Алтанхуяк, Ц.Адийхуу; қазақ тілінен аударған Ш.Жамлиха сияқты аудармашылар жемісті еңбек етіп келеді. Монғол оқырмандары қазір ХХ ғасыр әдебиетінің әлемдік шоқ жұлдыздарының бірі, қазақ кеңес әдебиетінің кемеңгер жазушысы М.О.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын, «Өскен өркен» романын, С.Мұқановтың «Ботагөз», Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдаты», Ә.Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі», Қ.Әбдіқадыровтың «Қажымұқан», Ш.Өтеповтың «Шығыс қызын», және ақындар

М.Молдағалиев, О.Сүлейменов, С.Мауленов, М.Әлімбаев, Ғ.Қайырбеков, Т.Молдағалиевтің өлең, поэма, дастандарын өз ана тілінде оқуда», – деп мәлімдейді автор қазақ совет әдебиетінің монғол тіліне аударылуы хақында. Сыншы аудармалардың көбі сәтті шығып жүргенмен кемшіліктердің де көрініп қалатынын атап көрсетеді.

Бірінші бөлімнің «Сын сыры» деген екінші тарауында Монғолия қазақтары әдебиетіндегі әдеби сын жанрының творчестволық тарихына барлау жасап, жас жанрдың кемшіліктері мен жетістіктері, әдеби сынның алдындағы көкейкесті проблемаларына талдау беріледі.

«Әдебиеттің әділ төрешісі – дейді Қуанған Жұмаханұлы. – сындарлы сын болуға тиіс. ...әдебиетіміздегі сын жанрының жағдайын жақсартып, кең өріс ашу - әбден толғағы жеткен мәселе. Егер өресі биік, өміршең әдебиет жасаймыз десек, өзекті сынды жолға қоюымыз ауадай қажет». Сыншы әрі қарай бұрын басылған сын-мақалалар мен рецензиялардың идеялық-көркемдік деңгейіне талдаулар жасап, нақты кемшіліктерді атап, ашып көрсетеді. Аймақ әдебиеті сыншыларының ішінен алғаш рет әдеби сынның тағдыры туралы мәселе қозғап, әдеби сынды өрістетуге жол ашуды қолға алған – Қуанған Жұмаханұлы.

Сыншылардың әдебиет мәселелері турасында жаңадан жарық көріп жатқан көркем шығармалар турасында өз бағаларын беріп, теориялық талдаулар жазып жүргенмен өлкелік әдебиетте әдеби сынның хал-ахуалы жалпы жағдайы, өткені мен болашағы турасында мәселе көтермепті.

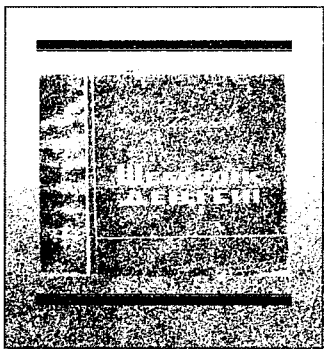
Осы тұрғыдан алып қарағанда, сыншы Қуанғанның Монғолиядағы әдеби сынның тағдыры жайлы, оның айналасындағы күрделі проблемаларды қозғап мақала жазуы мезгілінде қолға алынған дүние болды.

Сыншының бұрыннан жарияланып келе жатқан сындардың идеялық-көркемдік деңгейіне теориялық талдау жасап, әдеби сынды артқа тартып келе жатқан кемшіліктерді ашып, сын тағдыры туралы терең ойлар толғаған мақаласы аймақтық Жазушылар

Бөлімшесі мен «Шұғыла» әдеби журналының әдеби сынды жедел дамыту ісін қолға алуына түрткі болды. 1986-жылдың ақпанында Өлгийде болған Жазушылар Бөлімінің әдеби қорытынды мәжілісінде жасалған баяндамада әдеби сын туралы: «Әдеби сынды жедел өркендетуге байланысты – басылатын әдеби туындыларды рецензиядан өткізіп, редакциялық талқылау жасап отыру, сондай-ақ жарық көрген шығармаларға Жазушылар Бөлімінде, әдеби үйірмелерде және оқырмандар конференциясында талдау, пікір алмасу, ол сын пікірлерді «Шұғыла» журналында тұрақты жариялау, әдеби сын мен рецензияларға жүлде жариялау, жыл сайын поэзия, проза жанры бойынша есеп беріп отыру сияқты жұмыстар жүйелі түрде жолға қойылуда» деп атап көрсетуі соны айғақтайды.

«Сын сырының», «Толғау» деп аталатын екінші бөлімі аты айтып тұрғандай аймағымыз әдебиетінің ақсақалы Бабиұлы Ақтанның / «Екі дәуір жыршысы»/, ақын Кәп Құмарұлының / «Жыр баптап, шәкірт баулыған»/, ақын Елікбай Іңірбайұлының /«Балаларға базарлық»/ творчествосы туралы толғанысқа толы. Сыншының талдаулары дәлелді, ойлы болғанмен де бір жақтылау. Себебі, сыншы аталмыш ақындардың өлеңдері мен поэмаларын тек идеялық-тақырыптық тұрғыда ғана алып қарайды. Сыншы Қуанған Жұмаханұлы «Сын сыры» кітабы туралы ғалым Қабидаш Қалиасқарұлы: «Сын сырындағы» әдеби өмірге жасалған барлау, толғау, талдаулардан біз әдебиеттану мәселесіне білімдарлықпен үніле қарап, әділ қазы бола алатын жақсы сыншы туып келе жатқанын байқадық. Барлау, талдау бөлімдеріндегі мақалалар әдебиет мәселесінде оның, нақты материалдарды теориялық електен өткізіп, проблемалық ойлар қозғауда, зерттеуге пайымдылықпен байыпты үңілуде сәтті қадамдар жасаған автордың толық мағынасындағы сын-зерттеулер берер қуатын танытқан туындылар» – деп баға береді.

Әдеби сын мәселесімен әдебиет отауын алғаш 1960-жылдардан аттаған бірден бір ақын, жазушы **Яки Илиясұлы**. Ол бар күш-қуатын, білімін әдеби сынға аударған қаламгер. Соның

нәтижесінде «Шеберлік деңгейі» [68], «Қаламгер парызы» [69] деген сын кітаптарын әдебиет сүйер қауымға сыйлады.

Яки Илиясулы 1937 жылы Моңғол Халық Республикасы, Баян-Өлгий аймағының Тұлба елді мекенінде дүниеге келген. Әдебиеттегі алғашқы қадамын 1960 жылы бастап, оның поэзия, әдеби сын саласымен шұғылданды. 1968-1981 жж. аймақтық «Жаңа Өмір» газетінде әдеби қызметкер, жауапты хатшы, 1981-1991 жж. осы газеттің бас редакторы, 1991 - 1996 жж. Баспахана директоры қызметтерін атқарды.

«Дала перзенті» (Өлгий, 1969), «Көңіл көктемі» (Өлгий, 1978), «Таң шұғыласы» (Өлгий, 1982), Цоорын аялгуу (Сыбызғы сазы) моңғол тілінде, (Улаанбаатар, 1985) /өлеңдер мен поэмалар/, «Қаламгер парызы» (Өлгий, 1979), «Шеберлік деңгейі» (Өлгий, 1985) /сын-рецензиялар/ кітаптарының авторы.

Моңғолияның көрнекті ақын-жазушылары Д.Нацагдорж, Ц.Дамдинсүрэн, Ч.Чимэд, Ч.Лхамсүрэн, Б.Явуухулан, Ч.Лодондамба, Б.Бааст, Д.Цоодолдардың бірқатар шығармаларын аударуға ат салысты. *Аударма кітаптары*: С. Дашдоргов. «Сахара сандалы». Роман-диалогия. 1 - кітап. (Өлгий, 1980), 2 - кітап. Өлгий, 1983), Д. Цоодол. Нұрлы әлем. (Өлгий, 1980), М.В.Захаров.

А.Н.Грылев. Шығысты азат студің зор міндеті. Тарихи очерк. (Өлгий, 1986).

Әдеби журналистика саласындағы еңбектері ескеріліп, «Еңбек құрметі» медалімен, халық революциясының 50, 60, 70 жылдық мерекелік медальдарымен және «Баспасөз-ақпараттың озат қызметкері», «Үздік баспагер», «Жас ұрпақты тәрбиелеуші озат қызметкер», «Еңбек екпіндісі» атақ белгілерімен сыйланды.

Яки Илиясұлы алғашқы туындылары жарыққа шыққан 1963-жылдан бастап-ақ поэзиямен қатар әдеби сынды да жемісті жазғандығын басылым беттеріндегі өлеңдері мен әдеби сынға арналған мақалалары айғақтайды. 1963 жылы «Жаңа талап» әдеби журналының 172-санында басылған «Лирика өрісін кеңейте түсейік» атты әдеби сыны қаламгерді әдеби білімі, эстетикалық талғамы, философиялық мәдениеті жеткілікті сыншы ретінде танытады. «Лирика өрісін кеңейте түсейік» – бұл проблемалық мәселе қозғаған мақала.

«Қаламгер парызында» сыншының жазушының қоғамдағы рөлі мен жауапкершілігі, оның творчестволық бейнеті мен зейнеті жайлы толғаныстары, сондай-ақ аймақтық ақын-жазушылардың шығармашылығы төңірегіндегі әдеби сын-пікірлері жинақталған, әдебиеттегі проблемалық мәселелер тілге тиек етілген.

«Әдебиетімізде бертінге дейін лирика қағажану қалып, шеттетіліп келген жанр болды. Өлеңдердің басым көпшілігі, тіпті түгелге дерлігі Отан, партия, жаңа заман, күрес, бақыт туралы азаматтық тақырыпта жазылды. Азаматтық лирика барынша қажетті де өте-мөте маңызды. Және ол сұраным деңгейінен шығатын, көңіл қанағаттандыруарлық дәрежеде жазылды. Қазір де жазылуда. Болашақта да жазыла бермек».

Әйтсе де, халық, оқырман көпшілігі нәзік, сыршыл лирикаға зәру еді. Ал, ақындарымыз болса сол баяғы азаматтық тақырыпты асқақ әуенмен жырлаумен жүр еді... Міне, осындай мәселе «Лирика өрісін кеңейте түсейік» сын-мақаласында қозғалды.

Сыншының идеялық-көркемдік деңгейі жоғары, нақты теориялық талдауға құрылған, қаламы төселген, қалыптасқан

эстетикалық талғамы мен мәдениеті, білікті білімі бар сыншының құнды ойлары шұрайлы тілмен шебер өрнектелген еңбегі – «Шеберлік деңгейі» сын кітабы.

«Жаңа талап» журналында жарияланған сындар /«Өлеңде өмір лебі болсын», «Әңгіме жайлы айтар сөз», «Әңгіме және жазушылық шеберлік» және т.б./ Яки Ілиясұлының қалыптасқан білімді сыншы екендігін айғақтаса, «Қаламгер парызы», «Шеберлік деңгейі» атты сын кітаптары оның сыншылық шеберлігін дәлелдейді.

Филология ғылымдарының докторы, ғалым, белгілі сыншы, әдебиет зерттеушісі Қабидаш Қалиасқарұлы аталмыш еңбекке төмендегідей үлкен баға береді: «Көптен бері семсердің жүзіндей өткір сындарымен танымал сыншы, ақын-жазушымыз Яки Ілиясұлы биыл «Шеберлік деңгейі» деп аталатын сын еңбегін ұсынды. Сыншы бұл кітабында соңғы кезде жазылған прозалық, поэзиялық қомақты туындыларымызға және аудармаларға, кейбір ақын-жазушыларымыз творчествосына теориялық талдау жасайды. Сыншының мақалаларынан әдебиетіміздің өсу бағдарының, қаламгерлеріміздің белгілі мезгіл, уақыт аралығындағы айқын динамикасы байқалады. «Әңгіме сыры», «Аудармада ақаулық болмасын», «Өткелсіз өзен» мақалалары келелі, келісімді ойларға толы. Әсіресе жас талап, жаңа толқын ақын-жазушылар туралы сабақ боларлық жақсы пікірлер берілген. «Сынға сын» мақаласында әділетті де орынды, өткір фактілер солақай сын-рецензияларды талассыз сынға алады.

Яки Ілиясұлы – әдебиет теориясын толық меңгерген. Ізденісі көп санаулы сыншыларымыздың бірі. Оның «Шеберлік деңгейі» сын кітабындағы қай мақаланы алып сараптасақ та, салмақты теориялық талқылауларымен, саликалы ойларымен тартады. Кітапқа көлемді 12 мақала енгізілген. Олардың әрқайсысы әр түрлі тақырыптарға арналған талдаулар болса да түпкі мазмұны, түйісер жері – біреу, ол – шеберлік, жазушылық шеберлік. «Шырайлы шыншыл шығарма жазу үшін ең әуелі – шеберлік пен дарын, таланттылық болуы керек» - деп түйеді сыншы... Сонда шынайы шеберлік дегеніміз не, ол неден басталады? Бұл сауалға сыншы:

«М.Горький: Әдебиеттің ең бірінші элементі - тіл» деген болатын. Шеберлік демек, тілден басталады. Шығармада құнарлы да айшықты көркем тіл болмаса көңілден шықпайды» - деп жауап қатады. Сыншы аймағымыз жазушыларының әңгіме, повесіндегі көркемдік деңгейін тіл тұрғысынан електен өткізіп табыстары мен кемшіліктерін қатар ашып көрсетеді. Сыншы «Шеберлік тілден басталады» - деген талапты тек көркем туындыларға да емес сын-мақалаларға да қояды. «Әңгіме және жазушылық шеберлік», «Шеберлікті шыңдай түсейік», «Суреткер таланты», «Өз қолымен» өміршең туынды бола алған ба?» сияқты мақалалар шығармашылық талабы туралы, шеберлік пен ізденіс туралы, жауапкершілік пен шыншылдық туралы сыр шертеді. «Ауылдан сәлем», «Өткелсіз өзен», «Жыр арқауы» мақалалары И. Байбатырұлы, Т.Рысбек, К.Ілиясұлы сияқты ақындарымыздың өлеңдерінде ой, образдылық жетпейтінін ескертеді. «Өлеңнің өзегі – образды ойда» – деп көрсетеді.

«Сырға сын» мақаласында «Жаңа өмір» газеті мен «Шұғыла» журналында жарияланған сын-мақалалар мен рецензиялардың идеялық-көркемдік, тағылымдық деңгейін белгілейді. Сын-мақала, рецензиялардағы жетістіктер мен олқылықтарды айта келе, «А.В.Луначарский: Сыншы – суреткердің ұстазы» деген ғой. Ендеше сыншылық шеберлігімізді арттырумен, талмай ізденумен, теориялық білімімізді әрдайым толықтырып отырумен қара қылды қақ жарған әділ, семсердің жүзіндей өткір сындар жазып, суреткерлеріміздің – ақын-жазушыларымыздың сүйікті ұстазы бола білейін» - деген тілек айтады.

Монғолиядағы әдеби сынды өркендетуге ақын-жазушылар да ат салысып, өлкелік әдебиеттің жетістігі, биігі туралы өз пікірлерін ортаға салып келді. Бұл жылдары «Шұғыла» журналымен «Жаңа өмір» газетінде Даян Қалаубайұлының «Ғашық көзбен қарасақ» /ақын Имашхан Байбатырұлының «Ғашық көзбен қарасам» жинағына рецензия/, Елеусіз Мұқамәдиұлының «Ерлік іздері» – ізденіс жемісі» рецензиясы, Имашхан Байбатырұлының «Сыр маржандарын сырласаң» рецензиясы, Қаржаубай Сартқожаұлының

«Құрмаштың әңгімелері қақында» сын-мақаласы сияқты сан ондаған сыни материалдар жарық көрді. Сыншы Қуанған Жұмаханұлы: «Бұлар сапасы, көркемдік-идеялық және творчестволық-эстетикалық деңгейі әр қилы болғанымен, әдебиеттің көкейкесті мәселелеріне үн қосып, кейбір проблемаларды қозғауымен, сол арқылы көркем сынды дамытуға ат салысумен қуантады. Әсіресе, И.Байбатырұлы, Ш. Қатшанұлының сын-рецензияларында әдебиетіміздің ақсақалы Бабиұлы Ақтанның поэзиясын теориялық тұрғыдан қорытындылап, құнды пікірлер айтқанын атап өту керек» – деген баға береді.

Монғолия қазақ жазушыларының туындыларына жазылған сындардың қатарын көрнекті монғол сыншыларының аймақтық қазақ әдебиеті жайлы, қазақ ақын-жазушыларының туындылары туралы сын-мақалалары мен рецензиялары да толықтырады. Олар Ц.Хасбаатар, Б.Бааст, Д.Цэнд қатарлы белгілі монғол сыншылары қазақ қаламгерлерінің туындыларын үзбей қадағалай оқып, қамқор көңілден сындарлы ой-пікірлерін бөлісе білді. Ц.Хасбаатар мен Б.Баастың ақын Ақтан Бабиұлының поэзиясына жасаған теориялық талдаулары, Д.Цэндінің қазақ ақын-жазушыларының монғол тілінде басылған «Жасыл дөң» біріккен жинағы туралы рецензиялары берер тағылымы бар, сабақ боларлық сындар қатарына жатады» дейді сыншы Қуанған Жұмаханұлы.

Бұл кезеңде әдебиет сүйер оқырмандар да өздерінің оқығандары жайлы ағынан жарылып, көкейге түйгенін айтқан ой-пікірлері қатары көбейе бастайды. «Шұғыла» әдеби журналы мен «Жаңа өмір» газетінде оқырмандардың да рецензиялары тұрақты жарияланып отыр. Олардың ішінен Жақсыбай Шөпешұлының «Бір кітапқа екі пікір», Тоқталхан Нұғыманұлының «Жол басы» туралы Қ.Ауғанбайдың «Оқып, шығып, ойланғаным» секілді идеялық-көркемдік сапасы салмақты рецензияларды атауға болады.

Монғолиядағы қазақ әдебиеті жалпы қазақ әдебиетінің құрамдас, туыстас, тамырлас бір саласы.

Өзінің ғасырға жуық шығармашылық жолының өзінде жарқын табыстарға жетіп, толысу биігіне көтерілді. Монғолиялық

қазақ ақын-жазушы, драматургтерінің поэзиялық, прозалық, драматургиялық шығармалары тек Баян-Өлгий аймағындағы қазақ халқының ғана емес «тағдыры басқа» болғанмен «тамыры бір» ұлттық әдебиетіміздің алып айдынына құятын бір арнасы ретінде дамып қалыптасты. Ақыт Үлімжіұлының алғаш баспа бетін көрген кітаптары, Бабиұлы Ақтанның «Бүркіт», «Досымбек-Балқия» поэмалары, Мұқамәдиұлы Құрманханның «Жасыл дөң» пьесалары, Арғынбай Жұмажанұлы, Имашхан Байбатырұлы, Кәкей Жаңжүңұлы және т.б. ақын-жазушыларымыздың ұлттық әдебиетіміздің құнды әдеби мұралары қатарына, ұлттық мәдениетіміздің руханиятына қосылған шоқтығы биік туындылары аз емес. Әдебиеттің негізгі жанрлары болып есептелетін поэзия, проза, драматургия Монғолия қазақтары әдебиетінде әбден қалыптасып, жемісті жанрларға айналды.

Ал, әдеби сын Монғолия қазақтары әдебиетінде кеш дамыған жанр. Оның 1940 жылдан бергі творчестволық тарихына көз салып, сараптаған уақытта біз алғашқы сын рецензиялар 1950-1960 жылдар аралығында жарық көргенін, көтерген мәселелері жағынан, жалпы идеялық-көркемдік дәрежесі жағынан сәл кемшіндікті байқадық. Оларда сыншы Қуанған Жұмаханұлының сөзімен айтқанда, «нақты теориялық талдау жоқ, жалаң баяндауға қарадүрсінге құрылғандығы». Өлкелік әдебиеттегі мәселелерді қозғап, жарық көрген шығармаларға теориялық талдау жасаған сындар 60-жылдардың ортасында жазыла бастады. Зүқай Шәріпақынұлының «Әңгіме өткірлігімен өміршең», «Очерк жанрының жағдайы қалай?» т.б. Имашхан Байбатырұлының «Әдеби журналды парақтасаң Саны бар, сапасы ше?», «Әңгіме жайлы ортақ ой», «Монғол әдебиетінің ұлттық және интернационалдық сипаты» сын мақалалары Яки Илиясұлының «Лирика өрісін кеңейте түсейік», «Өлеңде өмір лебі болсын», «Жазушылық шеберлік» т.б. сын мақалалары әдебиеттің белгілі мәселелеріне арналған, теориялық-эстетикалық талдауымен салмақты болды. Бірақ, бұл кезеңдегі сындардың көбі көлемі жағынан рецензия, сын-мақала түрінде жазылды, әрі идеялық көркемдік деңгейлері төмен еді. Сапалы сындардың саны азшылық болды.

Монғолия қазақтары әдебиетіндегі әдеби сынның жаңа сатыға көтерілген тұсы – 1975-95 жылдар аралығындағы кезең. 1971 жылы Ұлан батырда болып өткен МХРП 16-съезінің әдеби сынның рөлін анықтап, міндеттерін белгілеп берген қаулысынан кейін бұрын жазушылар бөлімінің, газет-журнал редакцияларының қамқорлығына ешқашан ілінбеген, елеп – ескерілмеген, ақын-жазушылар да ерекше мән беріп, маңызын түсініп, назар аудармаған әдеби сын жанры жедел қолға алынды. Әдеби сынды пәрменді дамытып, көш соңында келе жатқан жанрдан көшбасшы жанрға жеткізу үшін айрықша жұмыстар жүріле бастады. Әдебиетті толғандырып отырған проблемалар туралы, жаңадан жарық көрген туындылар туралы ақын-жазушы, драматургтердің, сыншылар мен әдебиет зерттеушілерінің біріккен конференциясын, сұхбатын тұрақты ұйымдастырып отыру, мұндай сұхбат, пікір алмасу жиналысын оқырмандар арасында да жүргізіп отыру дәстүр болып қалыптасты.

«Жаңа өмір» газеті мен «Шұғыла» әдеби журналының өз беттерінде басылатын сындарға талабы күшейтілді, редакцияға түскен мақала-рецензиялар идеялық-көркемдік деңгейін талқыдан өткізген соң ғана басуға жіберілді. Осындай соны серпілістер өз нәтижесін берді: «Жаңа өмір» газеті мен «Шұғыла» журналында жарияланып отыратын сындардың идеялық-көркемдік дәрежесі көтерілді. Монғолиядағы қазақ әдебиетінде тікелей сын жанрына бет бұрып, барлық білімі мен творчестволық қуатын сынға арнаған әдебиетшілер туып шықты. Қуанған Жұмаханұлы, Қабидаш Қалиасқарұлы, Яки Ілиясұлы өздерінің салиқалы да семсердің жүзіндей өткір сындарымен сарабал жанрдың жүгін көтере білді. Яки Ілиясұлы «Қаламгер парызы», «Шеберлік деңгейі», Қуанған Жұмаханұлы «Ихтаны яру найраг» және «Сын сыры», Қабидаш Қалиасқарұлы «Өршіл өлкенің өскен әдебиеті» деген сын-зерттеу еңбектерін жариялады. Бұл еңбектер ақын-жазушыларымыздың да, оқырман көпшіліктің де ықыласына бөленді.

Ал 1990 жылдардан кейін Ұлы Отан – Атамекенге көш түзеген Баян-Өлгийлік ағайын киелі Атажұрт топырағының қасиетінен талаптың талмас тұлпарына мініп, қайраттың қажымас

куатында қанаттанды десек асыра әсірелегеніміз болмас. Оған дәлел, сандаған жылдар сағымына жұтылған сағыныштың шер күйі өлең өмірге, өлең өнерге айналып өрнектелді. Бабажұрттағы байырғы болса да басқаша болмыс әсерлері көркем, кестелі тілмен көмкеріліп әдеби көркем әлемге айналды.

Елімізге егемендік әкелген еркіндік есіп, есіл көңілдерді азаттықтың ақ арман қанатында арғымақ шабытқа шақырды.

Бұл әдебиет ұлттық әдебиетіміздің айдынына өзіндік ерекшелігімен тоғыса, толықтыра келген бір арна болды. Ақын Мұрат Бұшатайұлының сөзімен айтсақ: «Алтайдың арғы бетіндегі қазақ қаламгерлерінің туындылары қазақ халқының рухани ұлттық қазынасын өзіндік өрнек-нақышымен сырлы сазымен байытқан өзгеше бір әлем».

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ӨРКЕНДІ БІР БҰТАҒЫ

Алтайдан жеткен азаттық әуен

Шетелдерде тұратын қандастарымызды тарихтың талқысы ата жұрттан алыстатып жіберсе де, туған топырақтағы әр жаңалыққа құлақ түріп, ел мен ел арасындағы саяси жағдайларды қалт жібермей қадағалап отырды. Қазақ жұртының ертеңіне деген ізгі сенім, жақсы үміттен айнамады.

Монғолиядағы Баян - Өлгий аймағына қазақтар осыдан жүз елу жылдай бұрын көшіп барған.

«Тарихи деректер бойынша қазақтың бір тобы Алтайдың Қобда бетіне келіп, мұңғыл жерін мекен ете бастаған түсі 1860 жылдар» [70, 42 б.].

Содан бері олардың тұрмыс - тіршілігі, кәсібі, өмір сүретін ортасы мүлде дерлік өзгерген жоқ. Орналасқан жердің жағдайына байланысты оларға Батыстың да, Шығыстың да әсері аз болды. Сөйтіп, Байөлке қазақтардың шын мәніндегі қаймағы бұзылмаған ұлттық ортасы ретінде сақталды. Жеке аймақ болып өмір кешкен

қазақтар өдет - ғұрпы, салт - санасы, тілі мен дінін сақтай отырып, өздерінің рухани мұраларын да дамытты. Халық әдебиеті негізінде біртіндеп жазба әдебиет туып, дамыды. Өйткені ұлт бар жерде әдеби процесс те болары белгілі.

Қазақ диаспорасының рухани мұрасын қазақ әдебиеті мен өнерінің бір бұтағы ретінде зерттеу мәселесі еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қолға алынған тың проблемалардың бірі. Өйткені шетелдердегі қазақ әдебиеті – қара шаңырақтағы қазақ халқының рухани - мәдени мұрасының бір тармағы. Сондықтан Монғолиядағы қазақ қаламгерлерінің поэзиялық шығармаларының туып, дамуын бүгінгі күн талабы деңгейінен саралау мақсат етілді.

«...Құйындай құбылмалы күндерде жат жұрттық болып кеткен қазақтардың тарихы, әдебиеті туралы үндемей келдік. Олардың тағдыр-тарихын рухани дүниесін білуге ырық беріп, ыңғай танытпадық. Сөйтіп, сырттағы қазақ диаспорасының әдебиеті ақтандақтар қатарында қалып келді» [71, 4-5 б.]– дейді ғалым З.Сейітжанұлы. Шын мәнінде ата жұрттан алыста жүрген ағайындардың әдебиетін жан - жақты зерттемейінше рухани мұрамыздың ілгергі - кейінгі тарихын тұтас тану мүмкін емес.

Монғолиядағы қазақ әдебиетінің туып, даму жолдары соңғы кездері ғана зерттеу объектісіне айнала бастады. Көкей шығармашылығы қазірге дейін арнайы зерттелген жоқ. Оның мұралары жөнінде айтылған ой - пікір, сын рецензиялардың өзі саусақпен санарлық. Жалпы Монғолия қазақтары әдебиеті жайында алғашқы пікір айтқан ғалым – Қабидаш Қалиасқарұлы. Оның «Өскен елдің өршіл әдебиеті» (Өлгий, 1976), «Халық ақындары» (Өлгий, 1970), «Баян - Өлгий қазақтарының халық ауыз әдебиеті» (Өлгий, 1969) атты зерттеулерінде Баян - Өлгий аймағы әдебиеті, соның ішінде Көкей поэзиясы туралы құнды пікірлер айтылады. Сырттағы қандастарымыздың әдебиетін жүйелі зерттеп келе жатқан адамның бірі – ғалым З. Сейітжанұлы. Ғалым «Монғолия қазақтарының әдебиеті» және «Қытай және Монғолия қазақтарының әдебиеті» атты зерттеулерінде Монғолиядағы қазақ әдебиетінің даму жолдарын зерделейді. Осы ретте Көкей

Жаңжүңұлы шығармаларына да назар аударып, оны өзіндік өрнегі бар ақын ретінде бағалаған.

Сондай-ақ, Р. Зүрғанбайұлы «Кәкей Жаңжүңұлы туғанына 50 жыл» және Л. Шалдыбаевтың «Тау қыраны» атты кітапшаларда авторлар Кәкей ақынның өмірі мен шығармашылығы жайлы естелік аралас ой айтады. Ғалым Түрсынбек Кәкішевтің «Рухани байлығымызға ие болайық» және «Үш қоңыр» мақалаларында кеңестік дәуірде рұқсат етілмеген шетелдердегі рухани мұрамызды жинап, насихаттаудың кезі келгенін атап өтеді. Ал ғалым С.Негимовтің «Тойлыбай толғаныстары» атты мақаласында Тойлыбай ақынның поэзиясына көңіл аударып, ақынның өзіне тән дара мәнерін, көркемдік сөз саптау үрдісін зерделейді. Әдебиетші Л.Шалдыбаев «Атажұртын аңсап өткен» атты мақаласында Кәкей ақынның ұлтын сүйген азаматтық болмысын, қазақ халқының жанашыр асыл ұлдарының бірі ретінде танытынын айтса, Бақытбек Бөмішұлы «Қазақ әдебиетінің бір бұлағы» мақаласында, автордың өз сөзімен айтсақ: «арын адамгершілік шеңберімен өлшеген шымыр да шыншыл шешім, болат байламды» Кәкей «жібектей өріліп, маржандай тізілген өлеңдерімен қазақ әдебиетіне бір – бұлақ болып құйылған» ақын ретінде өте орынды атап көрсетеді. Б. Мақабұлұлы «Оспанханның ізбасары» деген мақаласында, шетелде өмір кешіп, өзінің саналы аз ғұмырында артына қомақты мұра қалдырған қазақтың талантты сықақшысы ретінде таниды. А. Рахатұлының «Ел есінен өшпейсің» мақаласында, сыншы Қ.Жұмаханұлының «А.Бабиұлының өмірі мен шығармашылығы», әдебиетші Н.Қазыбековтың «Ой таразысы» (Тамыры бір, тағдыры басқа), Е.Кәпқызының «Монғол қазақ әдебиетінде проза жанрларының қалыптасып, дамуы» еңбектерінде Монғолиядағы қазақ әдебиетінің даму барысы мен өкілдері, шығармалары жайлы пікірлер, жалпы қазақ әдебиетіне сүбелі үлес болып қосылғандығына назар аударады.

Жоғарыдағы үлкен-кіші зерттеулерді басшылыққа ала отырып Монғолиядағы қазақ поэзиясы жайында ғылыми тұжырым жасау қажеттілігінің мәні зор.

Қазақ халқының, соның ішінде Монғолия қазақтарының поэзиясын қазақ әдебиетінің бір саласы ретінде қарастыра келіп, аймақтық поэзияның дамуындағы зерттелмей, бүгінгі оқырманына жетпей жатқан қыр - сырын тереңірек талдап, түсіндіру. Ұлттық әдебиетті өздік ерекше сипатымен толықтыратын бір арнасының сырын аша түсу.

«Қобда қазақтарының ауыз әдебиеті ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап дами бастады. Бұл осы өлкеге қазақтардың келіп қоныстана бастаған кезеңіне сәйкес келеді. Дәл осы тұста бірінші болып ел көзіне түскен ақын Тауданбек Қабаұлы (1830 - 1908). Ол ауыз әдебиеті мен көркем әдебиетімізді жалғастырушы өкілі болды» [72, 6 б.]. – дейді ғалым Қ.Қалиасқарұлы.

Тауданбек Қабаұлы (Қаба өзенінің бойында туылғандықтан) Шығыс Қазақстан жерінен сүйгені Жайлыбаланы алып қашып, Алтай жерінен өтіп, Қобда қазақтары арасына келіп тұрақтайды. Бұл жердегі ағайындар ақын жігітті жылы шыраймен қарсы алады [73].

Тауданбек Қабаұлының:

*Болғанда таудан найман, тастан найман,
Мен Тауданбек болғалы бірталайдан.
Атамекен артта қап, арман жұтып,
Жылқышыға сіңгенім осы жайдан. [74, 6 б.].*

деген өлең жолдары ақынның Қазақстан жерінен Алтай тауының теріскей бетіндегі қазақтар арасына келіп өмір кешкендігін дәлелдейді.

Бұл өлкеге қазақтар қоныстанған кездерден бастап - ақ өздерінің рухани қажеттілігін өтеу борышын жалғастыра білді. Бұл мұраттың жолында адамдар өздері бастан кешкен тарих, өткен өмір, белгілі оқиғаларды арқау еткен әдеби мұраларын тудырды.

Тауданбек ақын бір өлеңінде:

*Тәрде отырған торсып төрелерім,
Жеке - жеке бір төбе бұл нелерің?*

*Есіктің алды толған жаман тонды
Табаққа жетпеді ғой кедейлерім, – [74, 9 б.].*

деп ақын «төрде отырып торсиған» шен - шекпенділерді сынға алады. Жаман тонды жалбырлар есік алдында қалған. Табақтағы тамаққа көздерін сатудан басқа амалдары жоқ. Бұл қазақ аулының бір көрінісі еді. Әлді мен әлсіздің арасындағы теңсіздікті көрсете келіп, төрдегі төрелерге мейір – қайыр қайда деп сауал тастайды. Әлеуметтік теңдікті талап етеді.

Ақын «Бақ қайтқанда адамнан бейіл кетеді» атты екінші өлеңінде адам болмысына үңіледі.

Бақ қайтқанда адамнан бейіл кетеді,
Бейіл кетіп артынан безілдетеді.
Еріншек пен жалқаулық жиылып ап,
Сол адамның дәулетін кейіндетеді. [74, 11 б.].

Пейілі кетіп, араны ашылған адам қандай болмақ? Араны ашылудың арты жақсылыққа апармайды. Қанағат жоқ жерде дүние - қоңыз тойымсыздық бой көтереді. Бұл адамгершілікке дақ түсірер жаман әдет.

Еріншек пен жалқаулық біріксе ше? Онда адамның бақ - дәулеті кемиді. Абай айтқан бес дұшпанның бірі – осы еріншек пен жалқаулық емес пе? Мұндай жаман істің бәрі де адамның бағын байламақ. Сондықтан адам дейтін ардақты атқа лайықты болудың бір жолы пейіл - ниетті түзеп, ерінбей еңбек ету екенін айтады.

Тауданбек өз өлеңдеріне сол кездегі өмір шындығын өрім етеді. Қоғамдық - әлеуметтік қайшылықтарды аңғара білген ақын үнемі имандылық пен ізгілікті дәріптейді. Сана - сезімдегі кертартпа - кесепаттық тәрізді қасиеттерді сын тезіне салады.

Сондай - ақ, ақынның «Сұрасаң менің атым Тауданбекпін», «Ескілер қалған екен баршын тартып», «Бүркіт пе?», «Тазқара», «Жексенбі аңшы», «Біреу кетсе тозаққа молда кетер», «Алдаберген баласы атың Тәжі», «Сақыға» атты өлеңдерінен оның өз өмірінің қилы кезеңдері, өмір сүрген ортасы, өмірге деген көзқарасы айқын

аңғарылады. Халық ішінде ақынның наданды, озбырды, олақты әжуа - сықақ, жақсы мен игі істі мақтан еткен өлеңдері кеңінен тарап, үлкен беделге ие болған. Ақынның мұраларының шағын бір бөлігі ғана бүгінгі ұрпаққа келіп жеткен.

Тауданбек ірі айтыс ақыны, оның Ыбысжан, Есбосын, Жолды, Мешел, Жеңсікбайлармен айтыстары белгілі. 1908 жылы қайтыс болады.

Ірбітұлы Онашыбай (1892 - 1953) қазақ әдебиетінің өкілдерінің бірі. Ол XX ғасырдың алдыңғы жартысындағы осы өлке қазақтарының өмірі мен тарихының куәгері болды. Талантты ақын назарынан өлке қазақтарының басындағы әрбір оқиға қалт кетпеген, өз тарапынан қорытынды жасап, оны жыр тілімен білдіріп отырды. Жаламаға ...ді (?) өлтіргенде айтқаны:

*...Есіктің алды тал еді,
Еліне тыныш жан еді.
Құдай атқыр Жалама,
Не жазығы бар еді.
Айдадың, қырдың, қираттың...
Өзіңді атсын қан енді!*

Жалама (Жалама (Даа - лама) - 1911 жылы Қобда қазағын Увс бетке қырғын салып айдаған монғол феодал билеушісі) бастаған жендеттердің қазаққа салған ауыр күндерін сынап, жауыздыққа қарсы батыл үн қосады. Өлең біріншіден, Махамбеттің «Хан емессің қасқырсың, Қас албасты басқырсың, Дұшпаның келіп табалап, Достарың сені басқа ұрсын» – деп хан Жәңгірден қаймықпай, қасқайып тұрып айтатын батыл, да түкті жүрек ерлігін еске салса, екіншіден «еліне тыныш жан еді, не жазығы бар еді» деп жазықсыз, әділетсіздіктің құрбаны болған азамат ерді жоқтауынан тағы Махамбеттің Исатай досын жоқтағаны еске түседі. Қазақтың ұлтым, халқым деген қаншама есіл ер Азамат ұлдары дүниеден баз кешпеді десеңізші!

I. Оңашыбай ақынның шығармаларынан бұл өлкедегі қазақтардың әдебиеті өкілдерінің рухани өмірінде болған өзгерістер, шығармашылық деңгейі т.б. жайлардың бейнесін байқауға болады.

Қазақ халқының басынан небір нәубет, зұлматты жылдар өтті. Ел басына туған азаптың «елдің ауыр қайғыдағы мұңлы үнін» – заманының ащы шындығын жеткізген өлеңдер өміршендігімен бүгінгі ұрпаққа жетіп отыр.

XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың 30 - жылдарына дейін өмір сүрген қазақ диаспорасының көрнекті ақындары Тауданбек, Төлебай, Жолды, Отарбай, Мешел, Жеңсікбай, Бұрқасын сынды талантты тарландар өз заманының өткен - кеткенін, бастан кешірген айтулы оқиғаларын өлең - жырларында өзек етулері сол кезеңнің шындығын паш еткендігінің айғағы. Бұл өткен қоғамның тарихын жырлау, рухани нәр беру анығырақ айтсақ, сол заманның шынайы болмысын, бет - бейнесін көрсету еді. Олардың көбі суырып салма тәсілмен ауызша өз туындыларын таратқанымен араларында жазып шығарушылардың да болғанын зерттеушілер мойындайды. Олай болса, Монғолия қазақтарының жазба әдебиетінің де осы тұстан бастау алатыны дау тудырмайды.

Бабажұрттан шалғай өлке топырағында бұл фәнидің тұзын тауысса да «қазағым, туған халқым, Азаттыққа жетсе, бірлік пен ынтымақ болса» деген үкілі үміттерін болашақтың арайлы таңдарына артып, ұрпақ - жұрағаттарға жауһар жырларын аманаттап өткен Ақыт хажы, Тауданбек, Оңашыбай сынды тарлан таланттар туындыларының тәлім - тағылымдық мәні зор. Ұлан байтақ дала төрінде көшіп - қонып жүріп, өлеңнен өмірлерінің шежіресін жасаған ақындардың төл әдебиетіміздің алтын қорынан алар орны бар. Себебі, қазақ әдебиетінің көне нұсқалары бар қазаққа ортақ мұра. Ал, қазақ шашырандылары да сол әдебиеттің заңды мұрагері, жалғастырушысы.

«Дүниеде қазақ деген ұлт, қазақтыкі деген ата жұрт, қара шаңырақ, қазақтың мәдениеті деген тіл, мәдениет біреу ғана» [70, 4 б.].— деп жазды З.Қинаятұлы.

Қазақ халқының әрбір бөлігі, әрқилы заман кешіп келсе де, ұлттық қасиеттерін, тілін, дінін, салт - дәстүр, мәдениетін шама - шарқынша сақтап, әрі қарай жалғастырып, өз тараптарынан жаңа әдеби үлгілермен байытып келді. Монғолиядағы қазақтар жалпы қазақ әдебиетінің нәрін өз бойына терең сіңірумен бірге, қазақтың ауыз және жазба әдебиетінің үлкен арнасына өздерінің лайықты үлесін қосты. Осы әдебиет үлгілерінде өздерінің өмір тарихы, болмысы, саяси жағдайдың өзгеруі, арман - мақсаты, мұң - мүддесі туралы сырын шерткен туындылар жасап, халық кәдесіне жаратып келді. Қысқасы, Монғолия қазақтары жасаған әдеби мұра олардың қазақ әдебиетіне қосқан үлесі, қазақ ұлтының ортақ қазынасы. Басқаша айтқанда, Монғолия қазақтары арасында дара қазақ әдебиеті жоқ, тек қазақ әдебиетінің, қазақ поэзиясының жергілікті ерекшелігін бейнелеген үлгі түрлері ғана бар.

Қазақтың әрбір дарын, талант иесі, қашанда дербес қазақ әдебиетінің өкілі, оның ғасырлар бойы жасалған мұрасынан нәр алып, ары қарай дамуына үлес қосушы болып есептеледі.

Қиырдағы қазақы әуен серіні

1940 жылы Монғол Халық Республикасының жаңа әкімшілік бірлігі Баян-Өлгий аймағы құрылды. Ол әдебиет пен өнерді өркендетудің жаңа болмыстарын қалыптастырды. Ұлт аймағы болып бас біріктіргенде соның рухани жаршысы ретінде қазақ тілінде «Өркендеу» газеті, 1958 жылы әдеби - көркем «Шұғыла» журналы жарық көрді. Бұл жағдай қазақ қаламгерлерінің басын біріктіруге әсер етіп 1955 жылы қаламгерлер үйірмесі құрылды. «Монғолия қазақтарының жазба әдебиеті 1940 жылдардан бастап бой көрсетіп, бұл күндері шығармашылық тұрғыдан қалыптасып, толысқан әдебиетке айналды» [73,3]. деп тұжырымдайды ғалым Қ.Қалиасқарұлы.

Монғолия қазақтарының жазба әдебиеті 1940 жылдардан бастап бой көрсетті – деген тұжырымға бүгінгі күн тұрғысынан қарасак, көп мәселені аңғартатын сияқты...

Ғалым Қ. Мұхамедиұлы: «Қазіргі кезге дейінгі зерттеу еңбектерде көбіне «Монғолия қазақтарының жазба әдебиеті 1940 жылдан бастап «бой көрсеткен» – дегенді жазып келді. Олай болса Қазақтың Абақ – Керей тайпасынан туып шығып жазба әдебиетінің шексіз мол мұрасын жасаған Ақыт қажы Үлімжіұлы Қарымсақов Алтайский тағы басқаларды қайда қоямыз. Ал, 1940 жылдарға дейін Монғолиядағы жазба әдебиеті үзіліп қалмады. Тек саяси - экономикалық жағдайларға байланысты өз шығармаларын баспа бетінде жариялай алмай өткендері көп болды» [75, 46 б.] – деп өткен уақыт сырына сын көзбен қарап, орынды пікір айтады. Осы пікірдің растығын біз жоғарыда сөз еткен ақындардың мол мұрасын қарастыру барысында көз жеткіздік. Сондай - ақ, Монғолия қазақтарының жазба әдебиетінің негізі халық революциясынан бұрын «Ақыт қажы Үлімжіұлының 1897 жылы Қазан қаласында өз кітабын бастырып, шығарған» [76, 46 б.] кезінде қаланғаны белгілі. Ал әдебиет зерттеушілері С.Қажыбайұлы мен Қ. Қалиасқарұлының мәлімдеуінше, Монғолия қазақтары халық ақындарының жыр шығармалары сонау ХІХ ғасырдың соңынан бастап ел арасына ауызша да, қолжазба түрінде де тарады. Халық ақындарының шығармалары көбінесе ауызша тарағанымен ішінара қолжазба түрінде болған. Ақыт қажы 1897 жылы Қазан қаласында кітабын алғаш рет бастырған. Бұл Монғолия қазақтарының тарихындағы ірі мәдени прогресс еді» [74, 21 б.]. – деп көрсетсе, ғалым З. Сейітжанұлы «Ақыт ақын» атты еңбегінде Ақыт ақынның Қазан қаласында алғаш жарық көрген кітабы 1891 жылы деп анықтайды [77, 4 б.].

Ендеше, Монғолия қазақтарының әдебиеті (поэзиясы) 1940 жылдан бастап «бой көрсетті», 1950 жылдары «жаңа қазақ жазба әдебиеті туып шықты» деген пікірлер біржақты, ұшқары айтылған.

Алайда, 1940 жылдан бастап жазба әдебиет емес тек, «жаңа түрпатты» (яғни социалистік революция жеңісінен кейін) әдебиет (поэзия) дамудың жаңа жолына түскендігі шындық еді.

1940 жылдан бастап қалыптаса бастаған әдебиет қандай бағытта дамыды?

Бұл тұста поэзия жетекші жанр болып, бірнеше ақындардың есімдері белгілі бола бастады. Бұл жайында қаламгер Ш. Нығышұлы: «Әдебиетіміз тарихы алғашқы қадамын поэзиядан бастаған - ды. Әсіресе 1940 - 50 жылдары поэзия – негізгі де басты жанр ретінде балаң әдебиетіміздің жүгін көтерді. Мұның өзіндік сыры бар еді. Біріншіден, поэзия халқымыздың ежелгі жан серігі, бұрыннан жалғасқан дәстүрлі жанр, екіншіден, уақыт жаңалықтарына дер кезінде үн қосуға үшқыр да ұтымды жанр» [78, 14 б.]. –деп ой айтады.

1941 жылы октябрьде «Өркендеу» газетінің шыға бастауы жас әдебиеттің туу, өсу жолында маңызды роль атқарды. Көлемі шағын бола тұра оның алғашқы сандарынан бастап - ақ әдеби туындыларға кеңінен орын беріліп отырды. Жаңа әдебиеттің негізін қалаушы алғашқы қарлығаштары А. Бабиұлы, Қ.Мұхамедиұлы, А.Жұмажанұлы, М. Құлыбекұлы, Д. Дікейұлы, Ш. Нығышұлы бастаған аға буындар ең әуелі «Өркендеу» газеті арқылы жұртшылыққа танылды.

1942 жылы аймақтың баспасынан латын әрпімен тұңғыш әдеби кітап – «Өлендер жинағы» деген атпен басылып шығуы қазақ тілінде әдеби кітап шығарудың алғашқы игі қадамы болды. Сондай - ақ, Улаанбаатар қалалық баспахананың жанынан 1947 жылы қазақ тілінде кітап басатын бөлім ашылып, 1956 жылы Баян-Өлгийде аймақтық баспахананың құрылуы үлкен мүмкіндіктерге жол ашты.

Ұлттық баспасөз бен баспахананың құрылуы монғолиядағы қазақ әдебиетін өркендетуде ұшан - теңіз роль атқарғандығын айрықша атаған жөн. Алайда жекелеген қаламгерлерден ең алғашқы өлең жинағы Жұмажанұлы Арғынбайдың «Таклақтар» атты кітабы 1949 жылы шықты. 1957 жылы Өлгий баспа

өндірісінен Бабиұлы Ақтанның шығармалар жинағы басылып шығуы – көркем әдебиеттің бастамасы болды.

1958 жылы мамырда Монғол Халық Республикасының Жазушылар одағының II съезі шақырылып, оған аймақ әдебиетінің негізін қалаушы ақсақал Ақтан Бабиұлы қатысып сөз сөйледі.

Жас қазақ жазба әдебиетінің тез есеюіне 1960 жылдан бастап Қазақстандық бүкіл баспасөз өнімдері мен әдеби туындылардың халықаралық кітап саудасы арқылы тұрақты келе бастауының да зор маңызы болды. Сонымен бірге, 1956 жылы музыкалық драма театры, 1968 жылы өкімет қаулысымен Қазақ Жазушылар бөлімшесі құрылды. Осы сияқты іс - шаралар әдебиеттің тез арада қалыптасып, дамып кетуіне әсер етті.

1950 - 1980 жылдар аралығында әдебиетке Қазақстан мен Монғолияның жоғары оқу орындарынан білім алған талантты жастар топ - тобымен келіп қосылды. Бұлар көркем әдебиеттің дамуының қозғаушы күштеріне айналды.

Әдебиет елуінші жылдардың екінші жартысынан бастап дамудың жаңа жолына түсіп, қаламгерлер қатары артты. Олар: Даян Қалаубайұлы, Кәп Құмарұлы, Ақын Алақанұлы, Имашхан Байбатырұлы, Кәкей Жаңжүңұлы, Кенес Ілиясов, Тойлыбай Құрманмолдин, Қуанған Жұмаханов, Рысбек Зүрғанбайұлы, Зүлкәпіл Мәулітұлы, Шерияздан Қатшанұлы, Яки Ілиясов т. б. Аталған ақындардың алды жеті - сегіз, соңы бір - екі кітап шығарып, қазақ поэзиясының дамуына өзіндік үлес қосқан өнер иелері болып табылады. Уақыт озған сайын қаламгерлер қатары жаңа есімдермен толығып отырды.

Бұл ақындар шығармаларының басты тақырыптары - сол тұстағы қазақ халқының тыныс - тіршілігі мен заман өзгерістері болды. Ел өміріндегі қоғамдық - әлеуметтік өзгерістерден сырт қалмады.

1960 жылдардан бері Монғолиядағы қазақ қаламгерлері қазақ әдебиетіне өзіндік үлесін қосты деуге болады. Өйткені, бұл жылдары әдебиетке дайындықпен келген жастардың қаламынан

тың, соны шығармалар туды, біртіндеп әдебиеттің белгілі өкілдеріне айналды.

Осы тұста әдебиет өз алдына қандай мақсат қойды? Әрине, алдымен компартия басшылығын, оның көсемі В. И. Ленинді, Октябрь революциясын жырлау міндеті тұрды. Бұл ретте ғалым Т. Кәкішевтің мына бір парасатты пайымдауы сөзімізге дәлел бола алады: «Революция жылдарында теңдік алу күресіне шақырған, ғасырлар бойы меншіктік психология санасына сіңген халықты коллективтік меншікке үгіттеген, ұйымдасқан еңбектің нәтижелі болатындығына жұрттың көзін жеткізуге арналған өлеңдер аз болған жоқ» [79, 40 б.]. Сондықтан қарт қаламгерлер Ақтан Бабиұлынан бастап, соңғы буын өкілдеріне дейін бұл тақырыпқа қалам тартпаған ақын жоқ десек асыра айтқандық болмайды.

1940 - 1990 жылдар поэзиясының басты тақырыбының бірі партия болса, екіншісі оның көсемі В. И. Ленин болды. Ақтан, Құрманхан, Тойлыбай, Имашхан, Даниял, Даян, Зухай т. б ақындардың бәрі де көсемге өлең арнап, адамзатқа жарқын жолды нұсқаушы идеал ретінде көрсетуге ұмтылды.

Сондай - ақ көсем басшылығымен құрылған жаңа қоғам – октябрь төңкерісінің де шапағаты аз болмағанын ақындар үнемі тілге тиек етіп отырды. Осы кезең поэзиясы туралы ғалым Қ.Қалиасқарұлы: «Поэзия алдымен үгіт - насихаттық өлеңдер түрінде көрініп көп жылдар өмір кешті. Ол біртіндеп азаматтық лирика ретінде ақындар творчествосынан мольна орын алды. Үгіт - насихаттық және азаматтық лириканың бұл ерекшелігі әдебиетке таңбылған таптық, партиялық, интернационалдық принциптерге, яғни коммунистік идеологияға тікелей қатысты болды» [72, 47 - 48 бб.]. деп орынды атап көрсетеді.

Ол түс осылай жазбаса бір нәрсе жетпей тұратындай заман еді. Әрине, ақындарды біз кінәлаудан аулақпыз. Бұл – уақыт, дәуір талабы. Кеңес заманының ғибраты мен қысымы қатар жүрген қайшылығы мол кезең екені көпке аян. Ғалым М. Қаратаев: «Тарихтың асқар асуы, жаңа дүниенің табалдырығы, халық бақытының қайнар бұлақ көзі болған Ұлы Октябрь революциясы

тақырыптың тақырыбы, мәселенің мәселесі болды» [80, 183 б.]. – дейді. Сондықтан бұл кезеңде Монғол қазақ поэзиясының да негізгі тақырыптарының бірі компартия мен оның көсемі Ленин және Октябрь төңкерісі болған деген тұжырымға келуге болады.

1960 - 70 жылдар Баян - Өлгий қазақ қаламгерлері қазақ әдебиетіне жаңа туынды берді. «Әдебиет жанр, түр, мазмұн жағынан да байыды. Әр автор өзіндік қырын танытуға, бағыт - бағдарын айқындауға мүмкіндік туды. Өлең - өнерге деген талап деңгейі көтеріліп, ақындардың шеберлігінде дараланған ерекшеліктер айқындалып, қалыптасты. Б. Иماشхан, Қ. Тойлыбай өлеңдеріндегі сыршыл лиризм, А. Қауия, І. Яки, Ш. Зухай өлеңдеріндегі түсінуге оңай көркем оралым, М. Қабдай, Ж. Кәкей өлеңдеріндегі жанды да кою сурет, Ш. Жәмліха, Ж. Қуанған өлеңдеріндегі ішкі логика - өскен поэзияға, шебер ақындыққа тән ерекшеліктердің қалыптаса бастағандығын аңғартады.

Бұл кезең поэзиясының өзек - өріміне айналған тақырыптың бірі – халықтар достығы. Бұған да аға буын ақындардан бастап, соңғы буын өкілдеріне дейін жыр арнаған, онда халықтар достығы бейбіт өмір сүрудің кепілі ретінде суреттелгені анық.

Ақын Ж. Арғынбайдың «Болгар әсерлері» атты топтамасы халықтар достығын, туысқан социалистік елдер жетістіктерін өлеңмен өру арқылы оқырмандарды жаңа әсерге бөлейді, әрі ақын поэзиясының тақырып ауқымының кеңейе түскендігін көрсетеді.

Ақын Зуқай Шәріпақынұлының «Кавказ тауында» өлеңінде:

*Ерімеген құрсаулы мұзы қалың,
Көз алмастан қарайсың құзына мың.
Бір қуысы жап-жасыл, бірі – ақ ұлпа,
Осы гажап суретке қызығамын [81, 29 б.].*

деп совет еліне сапарындағы бір әннің сыры етіп қарт Кавказ тауын жырына қосады. Ақындық таныммен, ақындық сезімталдықпен жырға қосқан қарт Кавказ бейнесінің «Көріп көшкін биіктен құлағанын» деген суреттеуден ақ таң қалатындай

тамаша табиғатын танытады. Әрі оқырманының «осындай ел - жерлерді бір көрер ме еді» дейтіндей құштарлығын оята түседі. Бұл жайды айтып отырғанымыздың сыры – ақын болсын, жазушы болсын ел - жер жайлы жырларымен адамдардың табиғат әлеміне, туысқан халықтардың өзара түсінісуіне, олардың жан - дүниесіне бойлай түсуіне дегендей дүние танымдық көзқарастарын қалыптастыратыны белгілі. Түйіндей айтсақ, халықтардың бейбіт өмір сүруіне, бір - бірімен тату - тәтті тіршілік жасауына сөз күдіреті арқылы жасаған ықпал әсері үлкен болатынын айту. Яғни, әдебиеттің қоғамдағы атқаратын қызметінің, соның ішінде поэзияның ұшқыр жанр ретіндегі орнын тағы да дәлелдей түседі.

Сондай-ақ, ақынның «Эльбурс», «Балқарда» т.б. өлеңдері халықтар достығының айғағындай әсер беретін әсерлі туындылар екендігі дау туғызбайды.

Өмірбек Қабылханұлы Орыс монғол халқының ұшқыштарына арнап «Қос қыран» атты өлеңін жазды.

*Көк теңізін найзағайдай,
Жарып өтіп қос қыраным.
Космостық кең сахнада,
Шырқатты бір достық өнін.
Бүкіл өлем дүр сілкініп,
«Үшты аспанға Монгол» – деді.
Салтанатты сазды әуен,
Байқоңырда күмбірледі.
Мерейімді өсірді деп,
Туған елің қуанышта.
«Рахмет, Батырларым
Жәнібеков, Гүррагчаа» [82, 53 б.].*

И. Байбатырұлы да осы тақырыпқа өлеңдер топтамасын арнапты. «Ленин ескерткіші алдында», «Көреді ұлым үйден Москваны», «Алтайдың ақ гүлдері», «Аппақ жаңбыр жауып тұр», «Петефи алаңында», «Совет қаһармандарының ескерткіші», «Мәңгі

гүл» т.б қатарлы өлеңдерінде Монғолия, Совет Одағы, Венгрия елдерінің арасындағы достықты, сапарға барған сәттегі әсерлерін сәтті жеткізеді.

Бұл ретте К. Жаңжүзұлының да қаламынан бірнеше өлең өріліп, оралымды ой түйеді. Ақынның «Айхай Русь» атты өлеңі:

*Айхай Русь, тербетіп өлеңіммен,
Нар төсіңді қақ тіліп келемін мен [83, 526.]*

деп, өршіл рухты ақын жырымен жар салғандай-ақ, ұлы далаға да, ұлылар аруағына да тағзым етеді:

*Уа, Есенин! Бір қара ұл келеді аңсап,
Бидай шашың жсалтылдап алдынан шық! [83, 526.]*

Міне, осы бір қос шумақтан азамат ақынның алысқа қанат қаққан асыл арманы аңғарылатындай.

Басқаны былай қойғанда атажұрт – Қазақстанға, ондағы өнер иелері, әйгілі адамдар туралы ақындар қаншама өлеңдер жазған. Ақындар дәулеті мен сәулеті биіктей түскен қазақ елін, үлкен мақтанышпен еске алады. Әлем таныған елге айналғанына мақтанады. Имашхан ақынның Қазақтың елі мен жеріне деген ықыласы ерекше және оны әр қырынан әдемі жыр жолдарына айналдыра білген.

*Маужырап жамылғанда көктем көк нұр,
Ер елдің ерке ұлындай өктем деп бір.
Аралап аңсар басып қайтар ма еді,
Алмалы Алатауды бөктерлеп бір [84, 199 б.]*

Бұл ақынның көңілін көлегейлеп жүрген сыр - сезімі екені даусыз. Тіпті бей - жай қалдырмайтын сағыныш сазы десек те жарасады. Ал Көкей ақын не дейді:

*Бұл орда да бақыты бар талайдың,
Бұл орда да арманы бар ақ айдын.
Бұл орда да столы түр Сәкеннің,
Бұл орда да есімі бар Абайдың [83, 33 б.]*

Ақынның осынау бір қасиетті Орда, киелі шаңырақ жайлы жырлаған өлеңіндегі сөз қуатының байыбына барып, ой сарабына салсақ айтар сыры мол дүние. «Бұл орда да столы түр Сәкеннің, Бұл орда да есімі бар Абайдың» деп қайталап екпін қоя сөйлеп отырған ақынның өзіне де, өздері сынды көптеген білім іздеген жастардың қиялына қанат бітіріп, қыран қып самғатқан киелі Орданы құрмет тұтып, оның қасиетті сырын жеткізгендігі тартымды, шынайы.

Ақынның «Сәбит Мұқановқа», «Мұхтар тойында», «Ғани», «Бурлактар» (Репиннің картинасы) сияқты өлеңдері жылы әсер қалдыратын туындылар. Тұғастай алғанда ел мен ел арасындағы жанасымды жарастық осы кезеңдегі поэзияның бір ағынды арнасы іспетті.

Уақыт лүпілін, қоғамдық құбылыстар мен әлеуметтік өзгерістерді зергерлікпен бейнелеу ақындардың азаматтық көзқарасы, дүниетанымының өрелі өрісін танытады. Азаматтық лириканың бағыт - бағдары жөнінде әдебиетші Яки Ілиясұлы: «Ақындарда азаматтық лириканың біршама сәтті жырланғандығы байқалады. Отан, партия, Ленин, туған ел, әскери тақырыптарда жазылған жырлардан ақынның азаматтық үнін, өзіндік ой түйіндеуін айқын аңғаруға болғандай» [85, 64 б.]. – деген пікіріне қосылуға болады.

Кез келген ақын заман перзенті, дәуір жыршысы. Өз кезінің шындығын жырлау азаматтық парызы. Қолына қалам ұстаған өнер иелері бұл міндеттерін шама шарықтарына атқарды. Уақыт сипаты өлеңдерінен көрініс тапты.

Монғолиядағы қазақ қаламгерлерінің поэзиялық туындыларын ғалым Қ.Мұхамедиұлы үш бөлікке бөліп қарастырады: «Біріншісі – таза мөлдір қазақ әдебиеті туындылары. Екіншісі алаң - құбаң

қазақ әдебиеті туындылары. Бұған 1930 жылдардан 1990 жылдар арасында жазылған шығармалар қамтылады. Бұл кезде қазақ әдебиеті өз заңдылығымен емес, әкімшілдік, әміршілдік жүйеге қызмет етіп, төңкеріс, социализмді мадақтауға арналып шындықтан алшақтап кетті» [86, 110 б.]. – деді. Осы кез поэзиясы «социалистік реализм» таптық, партиялық, жалған интернационалдық талапқа сәйкес жазылып, қаламгерлер қатары соған бой ұрып отырды. Тағы бір топ шығармалар «социализм құрылысы дәуірі», «еңбек адамы», «жұмысшы табы» сияқты тақырыптарға арналды. Осы дәуірдегі поэзиялық туындылардың түрі мәні, нәрі, нақышы сұйылып, көлемі қалыңдаса да, халық көңілінен шықпай, бүгінгі күндері мән - мағынасыз «шығармаларға» айналғандығы шындық. Дей тұрғанмен, «социалистік реализмді бетке ұсынатын» шығармалар болса да, халқымыздың өмірін, кешіп өткен тағдырын көрсететіндіктен бұл кезеңдегі туындыларды тарих беттерінен өшіре алмайтынымыз да ақиқат.

Монғолиядағы қазақ әдебиетінің басты бір тақырыбы – табиғат. Ақындар өздері мекен еткен өлкесінің қысы мен жазын, күзі мен көктемін, буырқана бұлқынған өзені мен айнадай көлін, биік таулары мен орманын – бәрінен сан түрлі бояумен келісті суреттейді. Ақтан Бабиұлы «Қыс» өлеңінде:

*Жамылып ақ көрпесін жатқан жерді,
Жел келіп оятады бетін ашып - [87, 64 б.].*

десе, Бесбоғда туралы:

*Әсем сұлу, кербез тау,
Күмістен сауыт киіп тұр.
Аймалап құшып алтын күн,
Ақ бетінен сүйіп тұр - [87, 115 б.].*

деп сөзбен сурет салады.

Тағы бір өлеңге назар аударайық:

*Киінді неге асығыс дала тынбай,
Тойынан құрбысының қалатындай.
Жүгірді бұлақ неге қырдан ойға,
Алдынан ана күтіп алатындай [87, 25 б.].*

Бұл И. Байбатырұлының «Көктем көріністері» атты өлеңі. Ақын табиғатты қауырт қимылға келтіреді. Дала асығыс киінеді, бұлақ төмен қарай жүгіреді. Имашхан ақын табиғатты жандандыра отырып, ұлттық сипат береді. Көктемдегі тіршіліктің түлеуін барынша тартымды бейнелейді.

Өлеңді тағы да жалғастыра оқып көрейік:

*Тіршілік жер астынан шыға келіп,
Жапырақ талға қонып сілкінеді [87, 21 б.].*

Немесе:

*Табиғат қаз даусына құлақ түрді,
Терезе қысты ұзатып жылап түрды.
Өзендер мұз көрпесін сілкіп ашып,
Жағаға жұлып - жұлып лақтырды [88, 22 б.].*

Образды ойлау дегеніміз осы болса керек. «Табиғат талға қонып сілкінеді». Қандай әдемі айтқан. Табиғат түлеген, түрленген. «Өзендер мұз көрпесін сілкіп ашып» – дейді. Сендіреді, иланасың. Көктем көркі бар бояуымен сан құбылады. Табиғат алыстан аңсап жеткен қаз үніне де құлақ түреді. Тынысы кеңіген табиғат басқа қырынан алуан түрлі ажарымен айшықтала түскен.

Осы сияқты табиғат лирикасы аймақ поэзиясының өзекті тақырыптарының бірі болғанын көреміз. Кез келген ақынның жыр жинағынан табиғат туралы өлеңді оқуға болады. Мәселен, Зухай ақын да жазғы түн суретін жанға жайлы қалпында беруге тырысады. Ол:

*Келе жатыр айлы түн тыныштықты арқалап,
Түнгі самал жайлы тым маужыраған шартарап.
Іңірттіктен бой жазып өрістеді жылқылар
Айқара ашып құшағын төскей жатыр шалқалап [81, 20 б.].*

деп, даланың мамыражай бір көрінісін көз алдыға әкеледі.

Жұмаханұлы Қуанған ақынның «Іңір» деп аталатын өлеңінде:

*Ауыл. Мамыражай іңір еді
Көлбең-көлбең көлеңке жүгіреді.
Түн – жолаушы ат соғып, шөліркеген,
Шұғыланы құныға сіміреді.
Көлбең-көлбең көлеңке жүгіреді.
Ойдым ойдым ойпатқа сүрінеді.
Еңку-еңку еңісте жер бауырлап,
Шалдыққандай мамырлап кідіреді [89, 76 б.].*

деп табиғатты тартымды суретпен бейнелейді. Қайталанып келген тармақтар жыраулар поэзиясының әсерін танытқандай. Бұл өлеңнің кемшілігі емес, қайта оған соны сурет дарытқан. Ғалым З. Бисенғали: «Қазақ әдебиеті замана, уақыт, өмір, қоғам, адам тіршілігінің пәлсапасын эстетикалық игеру бағытында халық әдебиеті мен мәдениетінің інжу - маржандарын қолданды. Қазақ халқының сөз өнеріне етене жақындығы, ерекше қабілеті белгілі. Оның дүниені эстетикалық қабылдау, бейнелеу әрекетінің аса еркіндігі, өткірлігі, шеберлігі әлемге аян» [90, 264 б.] деген пікірі ойымызға орайласады.

Имашхан табиғат құбылыстарын үлкен суреткерлікпен бейнелеп, оқырманның көркемдік таным әлемін кеңейте түседі. Ол «Теңіз» атты өлеңінде теңіз көрінісін былайша бейнелейді

*Жел тұрса жон терісі иректеліп,
Атады ақ көбігін сүйреп келіп.
Жел тынса жайланады, ойланады,
Жүзінің әжімдері иректеліп [88, 21 б.].*

Бір шумақ өлеңде поэзияға тән нәзік сезім бар. Көз алдына сырлы теңіздің әдемі суретін әкеп береді. Бұл тек теңіз суреті ғана емес, бүгінгі өмірдің бет-бедері, арынды ағысы мен толқыны.

Табиғат көркін сан түрлі бояуларымен жандандыра тартымды суреттейтін өлеңдер И. Байбатырұлы шығармаларында молынан ұшырасады. Ол «Күз суреті» өлеңінде:

*Жамылды дала үстіне сары кілемін,
Әлі де қызықтары бар білемін.
Ертең-ақ ақ сақалды аяз келіп,
Сұғады қойындарға қар білегін [88, 16 б.].*

«Тағы да көктем күле кеп» өлеңінде:

*Шойырылған таулар емделіп,
Жіпсиді дене ақ самай
Моншагын жаздың теңденіп,
Келеді орман қапсағай – [88, 16 б.].*

дейді. Табиғатты адам бейнесіне келтіріп, өзінше бір қарым - қатынасты бейнелейді.

Әлем жаратылысының заңдылықтары көркемдік таным мүмкіндіктері жайында ұлы ақынымыз Абай: «Әуелі көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтіп ләззат алар едік?» деп ой түйеді. [91, 27 б.].

Байбатырулы Иماشхан:

*Асыға жүгіргенде бұлақ қырдан,
Тау бейне қайғылы адам жылап тұрған.
Жылауды жер бетіне үйретсін деп,
Табиғат оны жерге лақтырған – [88, 17 б.]*

деуі де ақынның өзіндік ой өрнегін тапқандай.

«Табиғат, мезгіл көріністерінің түрлі суреттерін беруде, оны түрлі бояулармен астастырып, адам санасының астарымен алып жүруде, оны өзінен тысқары емес өзімдікі деп баурына басуда, сөйтіп, осынау көркем табиғатқа ақыл көзімен қарауда ақынның ой сергектігі басым, сөз құбылттуы соншалықты үйлесімді, соншалықты әсерлі» – деп бағалады Е. Баятұлы [92, 37 б.].

Екінші бір «Көктем таңы» өлеңінде де ойды образбен айтуға бейімділік байқатады:

*Сал көктем, сен де осынша киелі ме ең,
Таулардың тер сорғалап иегінен.
Оянып ұйқысынан маңғаз дала
Жыртылып өзен жатыр жиегінен [88, 20 б.]*

дейді.

Немесе:

*Шапанын тыстап киіп бүліспенен,
Өзеннен белбеу буып күмістеген,
Жігіт – жер сыланғанда сал табиғат,
Аспанның алқасы ғып күн істеген [88, 19 б.]*

деген жолдарда бірінші, ақынның шеберлігін өлеңмен өрнек салу, құбылысқа қимыл беруінен байқасақ, екінші бұл үлкен сезімталдық пен талғампаздық нышаны. Әсем сурет пен әдемі құбылыстың үйлесімі сәтті көрініс тапқан.

Зүлкәпіл Мәулітұлы «Жаңбыр. Жайлау. Мен» деген өлеңінде табиғат құбылысын ауыл өмірімен қабыстыра суреттей келіп:

*Тағы да пайда болып таспа бұлақ,
Тағы да секіреді тасқа құлап.
Тек қана ақбас таулар міз бақпайды,
Болар ма ем мен де сондай асқағырақ! [93, 24 б.]*

деп түйіндейді. Ақынның суреткерлік ұшқырлығы бірден аңғарылады. Көшпелі елдің дағдылы тіршілігі де қаға беріс қалмаған Табиғат көріністерін бейнелегенде нақтылық, дәлдік және оны жандандыру ұштасқан кезде суреткер әрі табиғат өдемілігін ашады, әрі сыр - сезімін жайып салады. Дүниені өзгеше қалыпта елестетеді. Мәселен, осы ақын тағы бір өлеңінде былай жырлайды.

*Күміс жанар төбеден ай қарайды,
Самал гашық тұлымды аймалайды.
Ақша бұлттар ашушаң дода - дода,
Айдын көлдер қыз мінез жанга жайлы [39, 33 б.]*

Бұл да сурет.

«Адамның өзін рухани байытудың жолы біреу ғана. Ол табиғаттағы сұлулықты, әсемдікті көру, сезінудің сезімді ұштайтыны секілді, әдебиет пен өнердегі эстетикалық сезім бұлағындай білу» [94, 10 б.] – деп С. Әшімбаев айтқандай, адамның рухани жан дүниесін сұлуландырып, нәр беретін күдірет те осындай өлеңдерден дарыса керек.

Қуанған ақынның «Сырғалы жағасында» өлеңін оқығанда ақын шеберлігі айқын аңғарылады. Ақын «шарбы» деген эпитет арқылы өлеңге ұлттық ерекшелік дарытады. Мәселен:

*Шарбы бұлттар шалдыққан шудаланып,
Жалбыраған балағын суга малып.
Бұрқыраған бұрымы тарқатылып.
Жатыр жосып өріле, тулап ағып [89, 53 б.]*

ақын табиғатты жандандырып, күш - қозғалыс беріп, әсем картина жасайды, яғни табиғаттың сұлулығына баса назар аударады.

Ақындар әдемілік негізін әдетте тек табиғат әлемінен іздеген. Әдемілік – жаратылыс сырына таңдана, тамашалай қарайтын адам жанына сырттан күйылатын, сырттан даритын ізгілік нұры. Ендеше адам сезімінен тыс табиғат шын мағынасында эстетикалық сапаға ие бола алмайды, ол үшін әр адам сұлулықты тани және бағалай білу қажет. Бұл жөнінде З. Қабдолов былай дейді: «Нағыз пейзаж – поэзия! Мінез! Адам! Неге десеңіз, адамның қабылдауынан, сезіну, түйсінулерінен, көңіл - күйінен тыс табиғат суреті – пейзаж жоқ» [95, 63б.]. Қазақ поэзиясында табиғат пен адам тағдыры, айналып келгенде, ең алдымен табиғат суретімен, өлеңдері пейзажбен, олардың көркемдік сипатымен ерекшеленеді.

Аймақ ақындарының шығармаларын оқып отырғанда әдемі бояумен өрнектеген жыр жолдары молынан ұшырасады. Әр ақын өзіндік қалам тартыс, сөз саптасымен дараланады. Бұл жөнінде кезінде сыншылар да орынды пікір айтқан - ды.

«...Көркемдік поэзия деген не: Бұл – сөзбен сурет салу. Бұл – әдемі бояу. Бояулы жанды сурет – кино лентасындай көз алдымыздан өтіп жатуы керек. Поэзия – сәуле шашқан сезім, адамдардың қыр - сырлары. Өлеңдегі сөзді сөз жарқырата ашып, сөзге сөз сәуле түсіріп тұруы керек. Әр сөз әсем болуы керек» [96, 30 б.] – дейді Д. Белдеубайұлы.

Монғолиялық қазақ ақындарына тән басты бір ерекшелік – табиғатты кескіндеуде қазақ халқына тән тыныс - тіршілік, әдет - мінез, салт - дәстүр белгілерін молынан қолданатындығы. Яғни, ұлттық болмысқа тән бояудың көптеп кездесетін тұсын айтпай қоюға болмайды

«Бұл табиғат көрінісін жалаң, жалпылама баяндап түсіндіру емес, бұл – туған өлке тынысын мейлінше образды мүсіндеу. Осы жолдардың өзінен - ақ, риясыз ақын жанының дүние көркіне рухани көзқарасын, бағалау пафосын айқын аңғаруға болады.

Табиғат бейнесінен біз біте қайнасып, бауырласып кеткен екі бірдей қатынас шамасын байқаймыз: таныту сипаты, бағалау сипаты. Өнер туындысында әдетте жаратылыс шындығы осылай таныла отырып, сұлулық көрінісі ретінде бағаланады, образды, өрнекті келісімін табады» [97, 51 б.].

Ақындар өлеңдеріндегі табиғат суреттері бір жағынан адамдардың қарым-қатынасын терең көрсету үшін олардың характерін, сезім күйлерін бейнелеу үшін алынса, екінші жағынан, табиғаттың өз образы арқылы оны терең тануға, сол жолмен дүниенің, әлемнің сырын түсінуге көмектеседі. Табиғат құбылыстарын адам сезімінің өзгерістерімен көмкеріп, зерделеп жеткізуінде сол табиғат құбылысы керісінше, адам бойындағы нәзік сезім, көңіл - күйінің өзгерісі тәрізді болып кетеді. Сұлу сөз арқылы құлпырған табиғат, құдды адам бойындағыдай қасиеттерімен тіршілік процесіне айналады. Бұл ақын зердесінің тылсым дүние сұлулығын саралай білетін талғампаздығын білдіреді.

«Әдеби тіл қарапайым да сазды болуға тиіс. Асылында қарапайым әрі сазды жазу дегеніміз түсінікті жазу деген сөз. Тіл құдіреті таңғажайып. Адамның табиғат әлемінің сарқылмас түр - түсін, қозғалысын бейнелейтін ең абсалюттік ой - санасын белгілейтін сөздің шексіз мүмкіндігін тіл құдіреті дегеннен басқа лаж жоқ» [97, 7 б.].

Ақындар табиғатты бірыңғай тамашалап қоймайды. Оны қазақ ауылының тұрмысымен байланыстыра суреттейді. Әсіресе шырайлы да шұрайлы шумақтар Имашхан Байбатырұлының мұраларынан көп табылады. Тағы бірер мысал келтірейік:

*Келді көктем. Келіп атып май таңы,
Тірлік біткен көктем өнін айтады.
Қар күпісін,
Мүз – көрпесін сүйретіп,
Алжыған қыс жалаңаяқ қайтады [88, 22 б.].*

Имашхан ақын өлеңіндегі жансыз нәрселердің өзі тіршілік иесінің қасиеттеріне ие болып, түрлі қимылдар жасайды. Ол үшін ақынды бүкіл ізгілік атаулыға қиялы ұшқыр, фантазиясы бай болуын, бір сөзбен айтқанда автордың өзі эстетик болуы керек. Сонымен бірге табиғатты шынайы суреттеуге шеберліктің ролі күшті екені белгілі. Осы жауапты талаптардан лирикалық кейіпкер жоғары көріне біледі

Адам тілі – біздің кәдімгі күнделікті өмірде қолданып жүрген қарапайым сөздеріміз ақын жүрегінің мыс қазанына түсіп, асқақ шабытпен қайнап қорытылғанда небір құлақ естіп, көз көрмеген ғажайыптар туады. Бұған оқушы былай тұрсын, сол поэзияны өз қаламынан тудырған ақынның өзінің де жағасын ұстап, таңдана қарайтын кездері аз емес. Поэзия қашан да өзінің осы сиқырлы күшінен адам баласының басынан кешірген арғы - бергі бүкіл өмір тартысының, ізгі арман - мұратының, сұлулығын, ұлылығын, өміршеңдігін бейнелеп келді. – деген пікірге ақынның туындылары дәлел болып тұрғандай.

*Жер – ананың сал денесі балбырап,
Күн – келіннің беті нартай албырап.
Сығалайды тұлкі аңдыған аңшыдай,
Жылғалардан бас көтеріп балқұрақ [88, 22 б.]*

Алдымен табиғатты ол тұтастықта таниды. Табиғат та адам сияқты кейде көңілді, кейде мұңды. Соған лайық ақын да оны әр - күйде суреттейді.

Абайдан бастау алған табиғатты жандандыра бейнелеу дәстүрі Монғолиядағы қазақ ақындарында жалғастық тапқан. Аймақ ақындарының шығармаларында табиғат лирикасы сүбелі орынға ие. Сондай - ақ, табиғат туралы өлеңдердің көбі - ақ адамның сыр - сезімін дөп басатын айшықты туындылар десек асыра айтқандық болмайды. Мұндай даралық әсіресе 1960 - 70 жылдары әдебиетке келген бір шоғыр ақын мұраларынан анық аңғарылады. Олар И. Байбатырұлы, К. Жаңжүңұлы, Қ. Жұмаханұлы, Қ. Бақтыбайұлы т.б.

Сөз дәлелді болу үшін Имашханның «Жаздың жайлы кешінде» өлеңінен үзінді келтірейік.

*Жылқышы да көрсем деп құдашамды,
Бір сұғымға жылқысын бұра салды.
Күн жеңгетай болды да, құбылаға,
Қызыл торғын шымылдық құра салды [88, 24 б.]*

деген жолдардағы малшы ауылдың кешкі көрінісі бейнелі суретімен өсерлі.

Ақынның қолтаңбасын айшықтайтын нәрсе - поэзиясындағы уыздай тұнған ұлттық балама сөздер еді. «Ат жарысы алаңында», «Алтыбақан» атты шоғыр жырларында тарихи - этнографиялық жанды сурет, логикалық нақтылық бар. Табиғат лирикасы үлгісіндегі өлеңдерінде ақындардың ой - сезімі, жан - дүниесі де терең ашылған. Туған ел табиғатын сипаттауда оның суреткерлік шеберлігі айқын аңғарылады.

Монғолиядағы қазақ әдебиетінің дарынды өкілі, асқақ үнді ақындардың бірі – Тойлыбай Құрманмолдин.

Ақынның туындыларына тоқталып, жақсы баға берген ғалым С. Негимов: «...Тойлыбай толғауларында сезім тереңдігі мен ой кемелдігі, құлшыныс пен бұлқыныс, қанаттылық пен арманшылдық, қиял еркіндігі мен тіл серпінділігі бар. Әсіресе, «Ару Алтай – Ана Алтай» – Тойлыбай толғаныстарына поэзиялық сұлулық дарытады. Сыршыл, мұңшыл кеудесіне, нәзік жанына күміс маржан тұндырады. Ақынның көргіштігін, сезімшіл түйсігін, Сұлу жаратылыстан үн - сыр аулап, сырбаз да көркем сөйлетуге икем - бейімін, қабылдау қабілетін мына бір сымбатты түйдектерден аңғаруға болады. Мысалы:

*Шомбал таулар шоқтықты, шүйделірек
Ол жайында естимін күй көбірек.
Күн қадайды жсап - жарық қарашығын
Бұл жалғанда бір өзің сүйгенім деп,
Балуан Алтай шоқтықты шүйделірек.*

Немесе:

*Тас та мұнда айшықты, бейнелірек
Бұлттың қаны ысиды кейде еңіреп...
Су ішеді кешкілік қос шалқардан
Сынық мүйіз, сиыр тіл ай мөңіреп,
Тас та мұнда бедерлі бейнелірек.*

Тойлыбай атамекен сәулетін, ақбоз орда қасиетін, таңғажайып табиғатты құбылта, құлпырта, келістіре сипаттайды. Ол өзінің тұтас болмысымен біржола беріліп жырлағандықтан, оның бойындағы іңкәрлік пен күштарлық оқырман санасын, оның ішкі дүниесін дүр сілкінтеді, жаңғыртып жайнатады, шырақтай маздатады. «Күн қадайды жап - жарық қарашығын», «Сынық мүйіз, сиыр тіл ай мөңіреп», «Ақ тиіндеі ақ бұлақ секіреді» дейтін ажарлы жарасымды тізбектер ақынның алғыр - тапқыр өрелі өнерпаз екендігін кіршіксіз дәлелдейді» [99, 15.]. деген пікірін орынды айтылған деп білеміз.

Осы тәрізді айшықты өлеңдерді Д.Дікейұлының туындыларынан да молынан ұшыратамыз. Ақынның дара қолтаңбасын танытатын айшықтардан қазақ болмысына тән, қазақтың тіршілік әрекетін, салт - санасын бедерлеген эпитет, теңеу метафора т.б көркемдеу құралдарын көптеп кездестіруге болады. «Дікейұлы Даниял – көрікті ой, нәзік сезіммен жырлауға көбірек көңіл бөледі. Ақын – табиғат суретін салуға шебер. Әсіресе, бұл – «Көктем», « Жазда», «Даян көл жағасында», «Сырғалы суреті», «Жайлауым» қатарлы табиғат лирикаларында айқын көрініс табады. Мұндай өлеңдеріндегі сыршылдық жанды суретпен образдылыққа ұласады. Бұған «Еркінсіп асау өзен сақ - сақ күлді» [100, 29 б.]. - деген жалғыз жолды алсақ та жеткілікті.

Моңғолиядағы қазақ поэзиясына тән басты бір ерекшелік: ақындар жырларының бойында Абай салған образдылық, бейнеліліктің сан алуан қырлары, бір мағына емес, бірнеше мағыналылықтың сырларының болуы.

Ақындардың табиғат лирикаларын оқып отырғанда ең алдымен Абай, Шөкерім, Мағжан лирикалары ойымызға оралады. Абайдың атақты «Жаз» өлеңінде қозғалыстағы яғни көшпелі қазақ жазы көрініс табады. Бұл өлең бойында махаббат та бар, әлеуметтік ортаның тұрмыс тіршілігі де бар, философиялық ой тереңге тартқан, уақыт пен кеңістіктің, дәстүр мен салт бәрі көз алдына келеді. Абай жазған табиғаттың классикалық үлгісінен тәлім алған Монғолиядағы қазақ ақындарының шығармаларында лириканың бұл түрі көптеп кездеседі. Ақындардың табиғат тақырыбына жазған өлеңдерінің көбі - ақ суреткерліктің жақсы үлгісіндей туындылар. Қауия Арысбайұлының «Қаңтар» өлеңіне сәл назар аударайық.

*...Ұйып қалған айрандай,
Ұла қардың түс - түгі.
Таулар ұйықтап қалғандай,
Тыныш жатыр қыс күні [101, 78 б.]*

тәрізді бейнелі сурет, тың теңеу осыған дәлел. Табиғат – өмірдің бір сәттік көрінісі ой тезінен өтіп сезім сырымен ұштасып жатады.

Қай ұлттың әдебиетінің тарихына зер салып қарасақ та ақындар соқпай өтпейтін бір тақырып – табиғат екенін көрер едік. Сезімтал ақындар жанына жылылық дарытып, бойына қуат беретін де туған топырақтың қасиеті екенінде дау жоқ. Сондықтан да болар, балауса жанын жырға малындырып, ақ қанатына қайрат дарытатын, ақын жүрегіндегі табиғаттың келісті көркем суреті шумақ-шумақ жыр түйдегіне айналып сұлу өлең күйінде өрілетіні, сөйтіп поэзия әлемінен орын табатын табиғат туралы толғаныстардың орны үлкен. Қолына жаңа ғана қалам ұстаған балауса балғыннан бастап әлемдік классиктер атанған ұлы тұлғалардың табиғат, Отан, Туған жер туралы жазбағаны кемде - кем.

Табиғат, Отан, Туған жер тақырыбы – монғол қазақтары поэзиясының өзекті бір иірімі. Перзенттік махаббатының алауына,

сезім сәулесінің шұғыласына бөленіп, ақындар жүрегін жарып шыққан мұндай өлеңдер ақындардың азаматтық тұлғасын отан сүйгіш қаламгерлік сезімін айқын танытады. Сонымен қатар өлеңдеріне азаматтық асқак леп, сыршыл саз, арайлы ажар беріп тұрады.

Туған жерін тұғыры санамайтын адам бола ма? Ал ақын үшін оның жөні мүлде бөлек. Аймақ поэзиясында туған жер туралы толғаныстар сүбелі орынға ие. Қарт қаламгер Ақтан Бабиұлының «Менің Отаным», «Өлгий» өлеңдерінен бастау алаған бұл тақырып кейінгі буын шығармаларынан үзілмейтін желі тартқан. Мүбәрак Ташанбайұлының «Менің ауылым» өлеңінде:

*Менің аулым, бақыт, байлық мекені,
Көпке әйгілі даңқы биік екені [102, 15 б.].*

деп ауылын мақтаныш етсе, Әбдікей

*Қондырған дарындылық талап маған,
О, далам, асау таймен далақтаған.
Аңсаған айдын көлін жыл құсындай,
Асыға өзің жаққа қанат қағам [103, 9 б.].*

деп сағыныш сазын тартымды жеткізеді «Дала» атты өлеңінде. Есейіп кетсе де туған жеріне деген ыстық сезімі суымаған.

Қандай суреткерді де туған жерінің тарихы мен тағдыры, өскен жердің бұрынғысы мен бүгінгісі туралы ойлауға мәжбүр етеді емес пе? Үлкен парасаттылықпен ойлайтын, сезімтал, талғампаз ақындар да бұл тақырыптан шеттеп қалмастан, мұндай тақырыптарға да бірнеше өлеңдерін арнағанын білеміз.

Ақын Қуанған Жұмаханұлы өзінің балалық базары өткен жеріне сағынышпен келгенде:

*Келгенімде алыстан сені көрмей,
Тұра алам ба жағаңда тебіренбей? [89, 7 б.].*

деуі өте орынды. Аптыға алып ұшқан көңілдің бір емі туған жер екені мәлім. Алғаш қанат қағып, қадам басқан ұшқан ұяның орны бөлек болмақ.

Одан әрі:

*Шіркін-ай таба алмадым бір-бірін де ,
Түспеді көз алдыма ізім мүлде
Кім білсін қаңбақтайын жсел ұшырып,
Кеткен бе борасынды бір күзінде – [89, 7 б.].*

дейді. Бұл ақынның «Қаратұмық» деген өлеңінен үзінді. Туған жерінен алыстап кеткен ақын «Қарауменен жанарын талдырып» жетеді. Сағыныш пен өкініш қос өрім тартқан жолдардан лирикалық кейіпкердің жеңіл мұң оранған сыр - сезімі айқын аңғарылады.

Құмар Белдеубайұлының «Көктөбе» өлеңі де жүрекке жылы әсер қалдырады. Көктөбенің басқа таудан биік көрінуі табиғи, нанымды. «Әркімнің туған жері Мысыр шаһары» деген қағиданың ақиқатына қалтқысыз сенеміз.

*Басқа таудан биігірек көрінесің көзіме,
Жеткенше мен асығамын алыс жүрген кезімде.
Ән кернеген сағыныш бар саған деген сезімде,
Өмірімнің жақсылығын арнап өтем өзіңе [104, 51 б.].*

Өлеңде ақын туған жердің небір тамаша сұлу да әсем көрінісін сөзбен сурет салып көркем шындықпен, поэтикалық терең оймен, эстетикалық тұрғыдан шебер бере білген. Бұларды оқи отырып жаныңа рухани азық, эстетикалық, тәрбиелік әсер алып, ақынның ақиқат жыр дүлдүлі екеніне сүйсінесің әрі танданасың.

Туған жер туралы сәтті жазылған өлеңдер Имашханда да баршылық. «Қызылтөбе», «Қарғалы», «Туған жер дидары», «Туған ел, туған жерге» т. б.

«Жүрегінің асыл арманына» айналған Қарғалы туралы:

Алаулы жыр боп жангалы,

Қиялым сені шарлады.

Жүректің асыл арманы,

Айналдым сенен Қарғалы [84, 85 б.].

десе, екінші бір өлеңінде:

Сенің нұрың – жанымда аққан ағын,

Сенде жанған, туған жер, бақ талабым!

Сеніменен баймын да бақыттымын,

Сеніменен өзгеге мақтанамын [84, 86 б.].

дейді. Өскен елі, туған жеріне табан тіреп тұрғанда ғана баймын, бақыттымын деуге қақысы бар. Лирикалық кейіпкер туған жеріне бүкпесіз сыр ашады, ағынан ақтарылады.

Поэзия туған жердің сұлулығын аша отырып, патриоттық сезімге тәрбиелейді, оқырмандардың эстетикалық талғамын ұштайды, адамның рухани өлеміне жан ләззатын сыйлайды.

«Сөз ұстасы мейлі жарқырата өлең өрсін, мейлі ақ өлеңді селдете драмалық туындылар әкелсін дүниеге, болмаса сырға толы проза жазсын, жанр салмағын жақұтша жарқыраған поэзияның сұлулығы басып кетіп жатады. Ол туындыда алдымен ақындық таным, ақындық толғам көзге ұрады. Қай жанрда жазылған қандай үздік шығарма да адам жанын қозғап, тербеп, тебіреніске түсірер болса ол – поэзия!» – дейді өлең сөздің күдіретін жанымен ұққан, жүрегімен сезінген ақиық ақын Т. Айбергенов [105, 12 б.].

Отан, туған жерге деген махаббаты ақындар жырларында кеңінен орын алған. Осы халыққа, туған елге деген жалындаған сезімді терең оймен біріктіріп, құнды көркем бейнелі туындылар жасайды.

Қай ақын болмасын алдымен өзінің өзекті өлең өрімдері арқылы туған топырақ, өскен өлке өмірін жыр етеді. Осы үдеден шыға білген ақынның бірі – Тойлыбай Құрманмолдаұлы. Ақын –

поэзияға өзіндік үн, өзіндік талант қырларымен келіп қосылған. Өзінің өскен өлкесі мен туған елінің бүгінгі жаңарған келбетін, адамгершілік достықты, махаббатты жырына арқау етіп, өз әуенімен жыр моншағын тереді.

Отанға, туған елге деген перзенттік махаббатын осылайша жүрек жалынымен, сыршыл сезіммен жырлайды. Өлеңдерінде образдылықпен жырлау басымырақ.

Ақын Тойлыбай бүгінгі дәуір келбетін өзгертуші жасампаз адамдардың ұлы күшін, ерлік жігерін, ісін мақтаса да, дархан даласының әсем табиғатын суреттегісі келсе де, жастық махаббат сырын шертсе келісті суреттер мен нақышты теңеулер қолдануға, философиялық ой түюге тырысады.

*Қайратын қанат қылған қия асуда,
Жанған өрт, тасып жатқан құла суда
Болмаған оған бөгет гұмыр бақи,
Адамның алыптығы міне, осында [106, 33 б.].*

Тойлыбай өлеңдерінде соны теңеулер, көрікті суреттер, нақышты жолдар кездеседі. Ақын шындықты бүкпесіз ашық, көңілге қонымды сезім отымен жырлайды. Ақынның «Ең алғаш кіндігінді кесіп өзі» деп басталатын өлеңі өте қарапайым әрі сезімді баурап алар шынайылықпен жазылған.

*Жөргекте тұңғыш рет үйреніп өн,
Бойына шыр еткенде күй дарыған.
Қарашы туған жерге анықтап бір,
Анаңның айнымайды дидарынан... [106, 4 б.].*

Автор өзінің бүкіл адами болмысының, ақындығының тамырын туған жерден алғандығын паш етеді. Әрине, ақындықты туған топырақ сыйлайтыны даусыз.

Ақынның туған жерге деген терең махаббаты – зерек көңіл, зерделі ой тасқынымен, зор шабытпен жүрек тебіренерлік пафоста

жазылып, айтар идеясы өте тереңде жатқандығымен оқушысында туған жерге, Отанға деген патриоттық ыстық сезімді оятады.

Жалпы, 1960-80 жылдардың талантты ақындары бүтін Отанның бөлшегі – кіндік кескен ауылын өлең тілімен өрнектегенде азаматтық ойға тән ауқымдылықтан айныған жоқ; әр ақын өз шама - шарқынша жалқы арқылы жалпының да жайын жырлай білді

Туған жердің қадірін білген бір жан болса, ол – қазақ. Қазақ үшін кең даладан, тауы мен өзен-көлінен артық құдірет жоқ.

*Басталғандай жаңғырып жаңа бір өн,
Сарғалдақтар майысып сабағынан.
Күй төгілген сияқты кең далаға,
Шаң қобыздың шымырлап шанағынан [107, 19 б.].*

Мұрат Бұшатайұлы «Қайдасың көктем» өлеңінде осылайша өдемі жыр өрнегін сала білетіндігін аңғартады.

Ата-баба аманат еткен туған жер әр қазақтың кіндігінен байланған қасиетті мекен. Зейнешқызы Гүлдәри жырларынан да табиғаттың тамаша көріністерін, туған жердің көрікті келбетін көз алдына келтіретіндей көңіл ашар тебіреніс пен сыршылдық байқалады. Гүлдәри «Неткен сұлу көркем едің» деген өлеңінде:

*Баурашы көңілімнің сыршыл бағын,
Мөлдіреп таң шығындай тұрсын жаным.
Мен перне, саусағыңмен шертіп қал да,
Өмірдің оятайық тылсым таңын [108, 37 б.].*

дейді. Көктемнің көрікті келбеті ақынның таңғы шықтай мөлдір сезімінің пернесін дөп басып, «сыршыл бағының» құпия құдіретін ашып жібергендей.

Тағы оқып көрейік:

*Уа, далам,
Бір уыс топырағың қымбат маған.
Келгенде шабыт өзен жырлап қалам,
Өзіңде өскен бойлап ақ қайыңды,
Анашым иіп өкпе құндақтаған [108, 41 б.].*

деп туған жерге оның табиғатына деген махаббатын шынайы көңіл - әсерлерімен тартымды толғаған. Өлең мазмұны табиғи ой, сезім нұрымен көмкерілген. Ақын туған жері мен оның табиғатын бірлікте алып жырлайды.

М. Әуезов: «Өлеңге қоятын шарт: еркін ой , шарықтаған терең қиял, нәзік өткір сезім, құйылған сұлу сурет, кестелі, таза, қысқа, анық тіл. Әркімнің жүрегінде бір жасырын сыр, жасырын тіл, жасырын күй бар. Ақынның ақындығы сол жасырын сырды тауып , жүректі тербетіп, қуантып, мұңайтып, жасырын күйдің ішегін шертіп, әрбір пернесін тап басу. Ондай өлеңді оқығанда оқушының шері қозғалып, ой көзі жүрегіне үнілетін бір әсер пайда болады» [109, 162 б.]. – деп түйіндейді

Осы талап тұрғысынан келгенде Монғолиядағы қазақ өдебиетінің өкілдері үнемі өсу, шеберлікті шыңдау жолында тер төккендері байқалады. Аймақтағы қазақ поэзиясының тақырып ауқым аясы кең.

Тіпті өлең - муза жайында қаншама шығармалар жазып, өлеңді үлкен өнер ретінде қараған. Ақын болуды мақсат еткен. Зухай ақын:

*Өлең деген өнеріңе,
Бала күннен гашықпын [110, 92 б.].*

деуі осы ойымызды дәлелдей түседі.

Ақын өлең - өнерге деген көзқарасын, жан сырын осылай жеткізсе, енді бірде:

*О, іңкәрім аңсаған жыр - өлеңім,
Өлеңге алман өзгенің мың өнерін [110, 92 б.].*

деп ақындыққа күштарлық сезіммен қарайды. «Үста өлсе артында заты қалар, ғалым өлсе артында хаты қалар» дегендей өлең - хатты бәрінен жоғары қояды.

Ақын Кәп Құмарұлы «Келемін» өлеңінде:

*Қиялдар заулап,
Тербейді өлең.
Арманды шыңға,
Қондырып келем.
Мұхиттай терең,
Ғасырдың сырын,
Арқалай берем [56, 80 б.]*

деп өзінің азаматтық мақсатын, ақындық мұратын ағынан ақтарыла жырлайды.

Академик З. Ахметов: «Поэзия – сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол айналамыздағы дүниені, өмірді танып - білудің, күшті құралы, біздің қоғамдық ой - санамыздың, көркемдік эстетикалық сезіміміздің үлкен, өнімді саласы» деп жазды [112, 7 б.]. Бұған қарағанда поэзияны қоғамдық ой - санадан бөліп қарауға болмайды екен.

Әдебиет әлеміне келген әрбір ақынның алдында – ақын болу, ақын болып азаматтық парызды өтеу мұраты бар еді. Ел, қоғам алдында қызмет көрсетіп, жұртшылыққа бар болмысымен танылу мақсаты тұрды. Ақын Кәкей:

*...Сан жүректер сырына,
Жақын болғым келеді.
Қанат беріп жырыма,
Ақын болғым келеді [113, 14 б.].
«Ақын болғым келеді»*

деп өу бастан-ақ «қанат беріп жырына, жүректердің сырына» жақындауды мақсат етеді. Өзі айтқандай ол өз жырларында жан

сыры, ішкі сезімдерін оқырмандарына барынша жеткізуді мақсат тұтты. Әрі айтарын айтып та кетті.

Ақын Зүлкәпіл Мәулітұлы:

Көкірегімде күн дидарлы сәуле бар,

Тек көлеңке түсірме!. [114, 52 б.].

«Жыр жазамын бар дүние жайында»

– дейді. Ақындық сезім сырын « көкіректе күн дидарлы сәулеге» балаған ақын. Зүлкәпіл ақындық болмысты таза пәк күйінде сезіне отырып, осы жолдағы міндетін кіршіксіз, адал атқару арқылы халқына қызмет етуді арман етеді.

«Поэзия материалы – сөз емес, өмірдің өзі», «Материал поэзии – не слова, а сама жизнь» дегендей, өмірдің өзінен алынған ақындық таным, ақындық ой - түйін, дүние болмысының сыры әдемі өлеңге, өлеңнен соң өнерге, өмірге айналып құлпырып шыға келеді де әр жүректер жырына айналған сазды әуен болып қалады. Өмірдің өнерге айналған, өлеңге айналған бір шырайы болып қалады.

Ақындар табиғатты, туған жер, атамекенді шынайы сезіммен жырлайды. Ақын болып өздерінің сыр - сезімдерін өлең өрнегімен жеткізуді мақсат етеді. Дүние – әлемге деген өз қатынастарын олардың шығармашылық әлемінен сыр тарта отырып пайымдауымызға болады.

Ғалым Т. Тебегенов сөз өнері жайлы: «Әр халықтың да уақыт заман ағымындағы тарихи көшінде жылдар жылжып, ғасырлар ауысса да уақыт сынына бой алдырмайтын, тот баспайтын мәңгілік рухани құндылықтары болады. Мұндай құндылықтар. әрине, алдыңғы кезекте ұлттың өнеріне қатысты.

Өнер оның ішінде сөз өнері – мәңгілік құндылық» [115, 82 б.]. деп ой білдіреді. Олай болса осы ұлттық қазынамыздың сөз өнерінің сырын игеруге, оның құдіретін тануға талпыныс танытқан ақындар өлең - өнері жайлы әрқилы сыр шертеді.

Алпыс-жетпісінші жылдары әдебиетке келген бір шоғыр жастар ақындықтың қиындығын біле тұра соған үлкен сенім-сертпен келгендігі байқалады. Соның бірі Зейнешқызы Гүлдәри «Жүрегімнің пернесі» өлеңінде:

*Таңмен бірге өлең тербеп оянам,
Күннің нұрлы шұғыласына боянам.*

*Келгенім жоқ өмірден бос өтуге,
Жыр бұлағын неге ағызбай қоя алам? [108, 19 б.]*

деп таңмен таласа оянып, жыр жалауын биік көтеруді мақсат етеді. Өлеңді өмір, өмірді өлең деп қабылдасақ осы әлем арқылы ақын өзі көрген, көкірегіне түйген тіршіліктің тынысын жырлау, сол арқылы пенде пешенесіне жазылған қысқа ғұмырын мәнді мәмлеге айналдыру үдесінен шығатын тәрізді. Нәзік жанды ақындар болмысы бар игілік пен жақсылық атаулыны алғы күннің еншісінен күтіп, періште пейіл, ізгі ниетті болашаққа бағыштамаушы ма еді?! Өзінің тағдыр талайына жазылған қысқа ғана ғұмырын өмір - өлеңге айналдырып, сол мұратының жолында пенде - фәни-тірлікті мәңгілікке, ұмытылмас ұлы рухқа ұластыра білген, Гүлдәри ақын бар үмітін үкілеп, сенімінің тінін сетінетпей, өлең өлкесінде өзінің өшпес ізін қалдырды. Расында да өлең өлімді жеңіп тұрғандай. «Абай ұғымында, поэзия - поэзияның ғана құралы емес, өмірдің де, шындықтың да құралы» [116, 192 б.] – деп жазушы С. Мұқанов айтқандай, ақындар үшін поэзия - расында да өлмес, өшпес өмірдің белгісі болмақ.

Гүлдәри ақын «Күміс күн» өлеңінде өнер жолының оңай емес екенін айта келіп, бір сәт күміс күнге тіл қатып, сыр ашады.

*Арман алыс жол қилы,
Жыр нәсерін төгейін.
О, Күміс күн , төбемде!
Сен мәңгілік күлімде! [108, 32 б.]*

Қилы жолдағы алыс - алыс арманына жетпесін сезген аса сезімтал ақындық болмыс «О, Күміс күн төбемде, Сен мәңгілік күлімде» дей отырып жырларының жақұт тамған тамаша тіңін тұрғызып кетті. Дүниеден ерте өткен талантты ақындардың халықтың ыстық - ықыласына бөленіп жататын себебі, өлеңдерінің астарында ақынның айта алмай кеткен арман - аңсары мен іңкәр көңілінің лүпілі жатады.

Поэзия күдіреті – адамның рухын биіктетеді. Адамның жан - дүниесін күнделікті күйкі тірліктің шаң - тозаңынан аршып алуға көмектеседі.

Адам жанын нұрландыра алатын, адам әлеміне шуақ пен жылылық бере алатын қасиет – поэзия қуатына ғана тән, өлеңнің сазды әуеніне ғана тән. Асылы – «ақындық өнер Алладан беріледі» дегеннің ақиқаттығына жүгіндіретін сияқты.

Қуанған Жұмаханов өлең – музаға тіл қатып:

*Кіндіктестім, сыңарым егізім бе ең,
Айта алмаған ақ жарма сезімім бе ең [89, 5 б.]*

деп поэзияның қасиетті табалдырығынан осылай аттайды.

Көкірегі поэзиясыз адам аз. Өмірдің бүкіл құбылысы мен қимылына зер салып махаббатпен қарай алғандықтан да, ол – нағыз ақын. Нағыз өлең – адам денесі сияқты құрамды құбылыс. Оған ой да, сезім де, шеберлік те, бәрі де керек.

Мұқағали Мақатаев «Музаға» :

*Отырғанын қарашы күйім келмей,
Қайда кеттің?
О, Муза! Құйын желдей.
Аузымды ашсам өкпемнен жел үреді,
Қаңыраған иесіз диірмендей.
Мұздатады жанымды бұйым көрмей [117, 6 б.]*

«Поэзия – адам көкірегінің ең алыс түкпірлеріне дейін шымырлап - жаңғырып, шулап - буырқанып жететін ең сұлу жан

сыры, тұтас бір халықтың басынан кешірген рухани өмірінің көркем тарихы. Адамның сол ішкі жан-дүниесінің шынайы адал сыры жайлы бүкпесіз ақтарыла сөйлегендіктен де, нағыз поэзияның ғұмыры шексіз» [97, 13 б.]. Ендеше, ақындық жолдың ауыр аманаты да бар. Ол ақынның халық қамын, мұң - мүддесін, тыныс - тіршілігін, арман - тілегін, басқаша айтқанда ғасыр жүгін, заман сырын, дәуір келбетін шынайы көрсету, сезім сырына бөленіп шыққан ақиқат сырын айнытпай айта білу болмақ.

Ақын Зүрғанбайұлы Рысбек «Ойхой, өлең!» деген өлеңі:

*Ойхой, Өлең,
Сен бір асқан құдірет,
Тегеурініңе шыдаса екен бұ жүрек!
Қиялдаймын...
Арманыма балаймын,
Қиял емес, Ақын ұлдың жүгі деп! [118, 6 б.]*

деген жолдар арқылы поэзия әлеміндегі мұрат - мақсатын айқындай түседі.

Өлеңдердегі әрбір ақынның алғашқы үндерінен, алғашқы қадамдарынан - ақ поэзия әлеміне келудегі мақсат - мұраттарын тани түсеміз, өнер сапарына поэзия әлеміне үлкен дайындықпен, азаматтық жауапкершілікпен келгендерін аңғарамыз.

Ақын – белгілі бір қоғамның өкілі деп қабылдасақ оның жырларынан уақыт шындығын, қоғам тынысын сезінеміз.

«Түрлі дәуірдің өзіндік ерекшеліктерін, сол тұстағы қоғамдық сананың негізгі белгілерін поэзиядан айрықша тани аламыз. Әр заман поэзиясының өзіне лайық күйі бар, өзіне лайық үні бар. Адам баласының бүкіл тарих бойына ілгері өсіп дамуы қаншалықты тынымсыз, толассыз жүріп жатқан процесс болса, көркем бейне жүйесімен ойлау, дүниені образбен танып баяндау, суреттеу өнері де тоқтаусыз дамып, жаңаланып, жақсарып келе жатқан құбылыс. Қоғамдық сананың бір түрі ретінде көркем әдебиет қай ғасырда болса да, сол заманғы адамдардың бір-біріне деген қатынасын, ой-

арманын, дүниетанымын байқатпақ. Соның ішінде поэзияның ғана күдіреті келетін, тек өлең ғана айта алатын тебіреніс бар. Ол – заман күйі, адам күйі, тіршілік еткен жанның мұңы мен зары, ішкі ой-сезімі, арманы, күйініші мен қуанышы» – дейді М. Базарбаев [119, 91 б.]. Демек дәуірге тән қоғамдық көңіл-күй ең алдымен поэзияда, өсіресе, лирикада бейнеленеді деген сөз.

1990 жылдардан бастап монғол қазақ әдебиеті жаңаша бағытта дами бастады. Тақырып ауқымы кеңейіп, идеялық тұрғыдан биіктеп, көркемдік қасиеті жоғарылап жаңа сапа, жаңа сипатқа ауысты.

Ақындар өлеңдерінде жаңа заманмен бірге елдің оянуы, өмірге, еңбек пен шаруаға жаңа көзқарасы, уақыт – кезең көріністері, рухани сілкінісі баяндалады. Әрі осы кезеңнен бастап монғолиядағы қазақ ақындарының негізгі тақырыбы – бүгінгі күн тақырыбы болып келді. Болашақта да солай болмақ. Өз дәуірінің жыршысы болсам деген қаламгердің арман - мұраты мен еңбегі қайта құру кезеңінде бұрынғыдан да күшті қуатпен қанаттанып, оның көш басынан көрінуін, жаңартудың барша тағдырын баянды ету жауапкершілігі тұрғысынан бүгінгі күн тақырыбын сапалы да, салиқалы, кемелді де келісті түрде көтеруі орынды талап етілді. Әкімгерлік белең алған кездегі формализм, жалаң марапат, желөкпе ұраншылдықтың ескірген іс - тәсілдерін батыл аластап, өмірді нағыз шындығымен шебер бейнелеу көркем әдебиеттің бүкіл жанрларынан көрініс берді.

«...Қоғамдық болмыс айнасы – қоғамдық сана екендігін, бұл екеуі диалектикалық бірлікте болатынын бірде - бір философиялық жүйе жоққа шығармайды. Өнер, әдебиет қоғамдық сананың бір түрі ретінде қоғамдық болмыс пен адам өмірінде жүріп жатқан реалды процестерді көрсетеді» [121, 36 б.]. Олай болса өлең өнерінде көрініс берген кезең шындығы ақындық таныммен суреттелгенін осы шумақтар дәлелдейді.

*Саясаттың сан қилы сандырағы сарсытқан,
Еліктегіш сезімнің –Елпектігін мансұқта,
Патуасыз айғайдың аулын менен алыстат.
Толып бітті көмейім былапыт пен балшыққа.
Көз жасына кенде емес –менде мұңлық, жетімек.
Сағым сынған сан рет –сенім тіні сетінен! [118, 42 б.]*

Келмекке кеткен кеңес қоғамының бет - бейнесін Зүрғанбайұлы Рысбек ақын да асқан шеберлікпен береді. «Саясаттың сан қилы сандырағы сарсытқан» жағдайда боданда болған халықтың жай - күйі, халі «еліктегіш, елпек» сезімге бой алдырмай қайтсін?! Ақынша айтқанда, «патуасыз айқай» – жалаң ұран, жалған насихаттың да уақыты өтті. «Көз жасына кенде емес –менде мұңлық, жетімек» . Өтірік деп айта алмаймыз. Қазақ халқының басынан қилы - қилы, азапты, тозақты жылдар өтті. Енді ақын өлеңінің соңғы жолына келсек, айрықша назар аударатын мәселе түр. Ғалым Т. Рахымжанов: «Жалпы өнер адамы – сол дәуірдің ірі тұлғасы. Ол замана рухы. Уақыт ырғағына қапысыз құлақ түріп, өмірдің тылсым сырына терең бойлап. өз шығармаларында қоғам шындығы мен қарапайым адамдардың мақсат - мүдде қайшылығын аша түскені ақиқат. Ал өнер адамы–туындылары толғаныс, тебіреністен, шалқымалы шабыттан туатыны белгілі» [121, 218 б.]. деп парасатты пайымдаса, бұл ойды ақын туындысына орайластыруға болатын сияқты.

*Құрбандығы болдырмай –ғұмырымды көр -жәрдің,
Бағзы менен бүгіннің арасына көпір ет!*

деп, халқының тілеуін тілеп, арман жолына жетуді Алладан жалбарына сұрайды.

*Жаулап алып ырқымды алдамшы үміт, құр сағым,
Тұрақ таппай ой -сана, тұмшалады тұмса мұң.
Анда-санда құлаққа еміс-еміс жетеді,
Тыңдасам деп ежелден аңсап жүрген бір САРЫН!*

Тағдыр талайына жазған тауқыметтерді тастай берік қайратпен жеңе білетін қазақ халқын «көк тәңірі желеп - жебеп» , ата - бабалар аруағы қолдап тұратынына сенеді. Рухы биік туған ұлтының үзілмес үмітін, болашаққа сенімін, асқан қайсар қайраттылығын, жігерлілігін өлеңіне өзек етеді.

*Тұңғиыққа тартады ғасырлардың қойнауы,
Күн түбінен көз арбап батырлардың байрағы .
Көк тәңірі жебеген көк сүңгілі Күлтегін.
Көкірегімнің төрінде көк бөрідей ойнады [118, 45 б.]*

Өмірге құштарлық пен талпыныстың қуаттылығын Түркілік рухтың қайта оянуына балап суреттеген ақынның тапқырлығы тандандырады. Олай деуімізге себеп, заман өзгерісінің бүгінгі, жаңа ғасыр басындағы жаңалыққа толы жаһандану дәуірінің жаңа көрінісін сыр мен сезімге орап, ой оралымдарын тым алыстан орағытып әкелген ақындық дара қолтаңба. «көк сүңгілі Күлтегін, Көкірегімде көк бөрідей ойнады» екінші сөзбен айтқанда Күлтегін рух бой көтерді, қайта рухтанып «түркілік көк бөрі» баба қайратына мінді, оянды. Қысқасы жаңа заман туды. Бұрынғы заман өзгерді.

Заман өзгерісі жайлы ғалым Ғ. Есім былай дейді: «Күллі мақұлықтың, заманның, адамзаттың өзгерісте болуының өз ішкі есебі бар, қысқаша айтқанда, өзгеріс деген тұрмыс, тіршілікке ынталану. Өмір сүруге талпыныс. Бұл қасиет табиғаттың өзінің бергені... Өзгерісті ешкім ақылмен жасамайды, ол болмай қоймайтын қажетті іс» [122, 58 б.]

Жоғарыда келтірілген екі өлеңдегі философиялық түйін - тұжырым орайлас. Бұларда халықтың өткені мен бүгінін салыстыра

бейнелеу басым. Әсіресе Имашханда анық аңғарылады. Енді қалай? Заман өзгерді. Енді басқаша яғни шындықты көркемдікпен көмкеріп айту керек.

«...Азаматтық лирикасы – әрбір ақынның адамдық және әлеуметтік бейнесі, оның барлық поэзиясының қан тамыры, тірлік беретін жүрегі; азаматтық лирикадағы айқын сезілетін ақындық тенденция, қоғамдақ көзқарас» [123, 57 б.].

Олай болса, монғолиядағы қазақ ақындарының адамдық, азаматтық болмысын аңғартатын, деңгейін дәлелдейтін дүниелер ретінде осы өлеңдердің көтерген жүгі үлкен.

«Әлеуметтік қоғам мен поэзия тығыз байланыста. Әлеуметтік ортаның, қоғамның, жалпы өмір процесі – поэзияның өлшеміне айналды. Ақын өз ортасын көріп өсу арқылы, өз ортасын бағалау арқылы ой түйеді. Поэзия тілі мазмұнмен үндесіп бірге өмір сүреді. Мазмұн болса өмір мен қоғамға келіп тіреледі. Өмір мен қоғам ақын сезіміне әсер берсе, керісінше ақын да өмір мен қоғамға ықпалын жасайды. Ықпал жасау дегенді жалаң үгіт - насихат деп қарамау керек, оның түп - тамырында бейнелілік жатыр. Тіл, ой, сезім сөз сиқырынан бейнелілік туады. Бейнелі сөз қашанда әсерлі, қуатты. Поэзия күдіреті де – бейнелілікте. Сол бейнелілік арқылы келешекте шығармашылық көркем өнер қызметі жер бетіндегі халықтың бәріне тән ортақ қазынаға айналады» [120, 16 б.].

Имашхан Байбатырұлының поэзиясында уақыт жүгі, заман талабы, халықтың мұң - мұқтажы көрініс береді. Оның әлеуметтік - саяси лирикаларымен қатар сол кезеңдік оқиғаларға үн қосып, көзқарасын білдіруі айқын, бедерлі.

Ақынның мына өлеңіне тоқталайық:

*Көтерілсе көкжиектен қызыл күн,
Балам күнге, мен балама қызықтым.
Бір - бірінен айнымаған бұларды
Өзі деймін өмірдегі қызықтың. [84, 16 б].*

Ақын адам өміріндегі үш кезең: балалық, жастық, кәрілік шақты табиғат құбылыстарының үш мезгілі – «көтерілсе көкжиектен қызыл күн», « талтүс болып күн төбеден қараса», «күн еңкейсе шуақ кетіп өзектен» арқылы салыстырады. Ақындық осынау жолдарда терең сыр, оралымды ой, тегеуірінді түйін бар. Табиғат құбылысы мен адам өмірін психологиялық параллелизм тәсілі арқылы, яғни, жұптастырып синтездейді.

Ақын өлеңінің мәні, айтқысы келген негізгі идеясы «өмірдің өткіншілігін», «күллі дүниенің өзгеріп, дамып» отыратындығын философиялық тұжырымдауы.

Әлімсақтан ән - жырдың арқауы болып келе жатқан жастық, кәрілік, өмір - өлім туралы дәстүрлі тақырыптар да монғолиялық қазақ ақындардың да көңіл күй әуендерінен лайықты орын иеленеді. Мұндай өлеңдердің психологиялық ой өрімі, философиялық түйіні – өмір туралы толғанысы, қуаныш - қайғысы, сүйініш - күйініші.

Абай Мауқараұлы «Асығу» атты өлеңінде өмір-болмыстың бар заңдылығын жарыстыра қатар қояды.

*Жер асығып галактика шегіне,
Зымырайды Күн аруга жұтылып.
Асығады –сәби жарық көруге,
Анасының құрсағында бұлқынып [124, 42 б.].*

Ақын өлеңінің келесі бір шумағындағы ойға азық болған мына бір жайтқа көңіл аударсақ, өмір шындығын үлкен суреткерлік шеберлікпен бейнелегенін байқаймыз.

*Шыққан күн де барып қапты белеске,
Қас - қағымда көкжиекке асылып.
Кіндігінен ажыраған нәресте,
Талпынады жігіттікке асығып.
Ертеңгіге асықтырар бар үміт.
Өкіндіріп тосса да алдан көрілік! [124, 43 б.].*

Бұл өлеңде контраст арқылы ой өрбітеді. Жер асығады күн-аруға жұтылып, сәби жарық көруге асығады. Өзгермелі қозғалыстағы тіршілік тынысын философиялық астармен суреттейді. Өлеңде ақынның азаматтық өресі, философиялық ой өрісі көрініс береді.

Махаббат лирикасы – қашанда пәк жүректің сезімін сол махаббатқа деген адалдық пен айнымастықты, мұң мен сырды, ынтызарлық пен сағынышты, күту мен қоштасуды сол бір тұңғыық тереңнен тартып жүректен - жүрекке жеткізетін поэзия.

«Махаббатсыз – дүние бос, хайуанға оны қосындар» – демеі ме ұлы Абай?!

Әрбір түйсік - сезімі бар адам біреуді жақсы көру немесе жек көруден тысқары тұра алмайды. Өмір де болсын, өнер де болсын сүйіспеншілік қастерлі сезім. Әсіресе адам жанын нұрландырар күшке ие. «Адам табиғатына тән жан құбылыстарының ең асылы - сүйіспеншілік, махаббат сезімі» [125, 145 б.].

Осы тұрғыдан келгенде аймақтағы қазақ әдебиетінің бір тақырыбы – сүйіспеншілік. Арыдан арна тартқан бұл тақырып өзінің дәстүрлі жалғасын тапты.

Ақын К. Жаңжүңұлы махаббат тақырыбын жырлауда – адал жүрек, пәк сезімді өлең өрісіне айналдырды. Шынайы ақындықтың терең тебіреніске толы әсем лирикаларына: «Үркіт бағында», «Сен ар жақта қалқатай, мен бер жақта», «Депсің сені аңсадым», «Қызғаныш» т. б. өлеңдерін жатқызуға болады. «Жанарымды алмадым» атты өлеңінен үзінді алайық:

*Жанарымды алмадым,
Жүрегімді жалғадым,
Ол – Баяннан аумады,
Мен – Қозыдан аумадым [83, 25 б.].*

Кәкей ақын сырбаз сезімнен сыр шертіп, терең тебіреніске толы әсем, әдемі лирикалық өлеңін оқушысына ұсынады. Көңіл

ауанын нәзіктік шеберлікпен үндестіре отырып «қиыннан қиыстыра» көрікті сөзбен көркем ойға жетелейді.

*Сен жымисаң, көз алдымнан өтеді,
Көлбең қағып пері бақыт ертегі.
Жадыратып жіберуге әлемді,
Жалғыз рет езу тартсаң жетеді [83, 33 б.].*

Ақын жан сырын бүкпесіз өлең өріміне айналдырған. Арман – қыздың « жалғыз рет езу тартуы бүкіл әлемді жадыратып жібереді» деуі іңкәрлік сыр. Мұнда ақын өмір шындығын романтикалық әсірелеумен ажарлап, асқақтата суреттеген. Сол арқылы ынтызар адамының сұлу сымбатын көтере көрсете отырып оқырманын да тарта түседі. Асқақ сезімнің алдында әркім де болса мойынсұнудан басқа лаж жоқ күйде болатындығы шындық.

Сүйіспеншілік – биік сезім. Нұр – дидардың жанында жарқылдауынан ешкім де сырт қала алмақ емес. « Махаббат деген қасиетті күш. Дүниеде махаббат болмаса, адам баласы қуаныш пен қайғының, бақыт пен бақытсыздықтың не екенін білмей өтер еді. Махаббат бір аққу күс емес пе, өзі де сәнді, әні де сәнді. Дүниеде аққудан әдемі күс бар ма? Сондай - ақ махаббаттан арт ық әдемі сезім бар ма?» [125, 392 б.].

Кәкей Жаңжүнулының «Қара шашың –қара орман» өлеңі:

*Қара шашың – қара орман.
Көз сүзем де кете барам адасып:
Бақытым боп жолыма кеп жаралған,
Бөлкім, бөлкім сорыма кеп жаралған,-
Осынау бір қара орман! [113, 34 б.].*

дегенде де ақынның екі ұдай сезімін аңғарар едік. « Қара шаш – қара орманда» не адасады, не жол табады. Адасса – соры, жол тапса – бақыты. Жаны қалаған жанмен жұптасып өтсе, оны тағдырдың сыйы деп білген жөн. Махаббатты қай ақын жырламады, жақсы

жарды кім аңсамайды. Екі адамның жүрек қалауымен табысқан жарастықты неге үлгі етпеске? Бұл Абайдан бастау алған дәстүр жалғастығы, екіншіден сүйіспеншілікті шынайы тебіреніспен жырлаған үкілі үміт көрінісі.

Бәмішұлы Бақытбек ақынның сылқым сезім сырын өзіндік өрнектерімен өрген өлеңдері де оқыған жанды бей -жай қалдырмайды:

*Сен – жібек,
Сенің қасың,
Шашың – жібек.
Шашыңнан шашу шуақ шашылды кеп,
Шымырлап шартарабым шамырқанып,
Шарқ ұрад шау жүрегім жасын тілеп,
Асылшы кеп [126, 81 б.]*

Пеңде болмысынан тыс ерік пен сананы билеп жүре беретін махаббат атты тылсым сезімнің қуаты асқақ. Әркім үшін де сүйген жанның бейнесіне, ынтық жардың жаратылысына жетер сұлу, сымбатты ешкім болмақ емес. Оған иланбасқа амал жоқ. Ақын қолданысындағы жаңа эпитеттер ұлттық сипат сырының қайталанбас үлгісі.

Тоханов Бодаухан ақынның «Сағынам, өзің жайлы ойға оралам» өлеңі өзінше өрнекпен өрілген. Ақынның ұшқыр қиялына бағынған жаратылыс жаңаша түр тапқаны таңдандырады:

*Сағынам, өзің жайлы ойға оралам,
Сен –айсың он бесінде қорғалаған.
Үркер боп үдеремін көк төсіңде ,
Тоғысар күнді күтіп болғам алаң.
Болысар жайдары жаз, болысар күз,
Орақ Ай орталамай толысар жүз.
Шілденің он бесінде сен екеуіміз,
Үркер мен Айдай тоғысармыз [127, 33 б.]*

«Сен – айсың он бесінде қорғалаған, Үркер боп үдеремін көк төсінде» деп сүйгенін айға, ал өзін Үркер жұлдызға балайды. Махаббат атты сұлу сезімнің сырларын «Шілденің он бесінде сен екеуіміз, Үркер мен Айдай тоғысармыз» деген оймен түйіндейді.

Сөз ретіне қарай айта кетер мәселе, ақынның жеке дара қолтаңбасын айшықтап көрсеткен өлеңіндегі Үркер мен Айдың тоғысуы.

...Үркерді білмейтін қазақ болмас, ол – Торпақ шоқжұлдызының құрамындағы, жыпырлап, біріне - бірі өте жақын орналасқан, бір топ жұлдыз. Қазақ есепшілері Үркердің тууы мен батуын ұдайы қадағалап, бақылап отырған, шаруашылық маусымдары соған сәйкестендірілген. Үркер бойынша тоғыс есебі жүргізілген.

Тоғыс есебі – уақыт есебінің Үркер шоқжұлдызы бойынша жүргізілетін жүйесі, яғни Үркерге негізделген календарь. Ай орағының немесе Ай табағының Үркерді « басып өтуі» тоғыс, тоғысуы немесе тоғаю деп аталады. Тоғыс кезінде аспан әлемінің аядай учаскесіне шоғырланып жиналған Үркердің айқын 6 жұлдызы Айдың арғы жағында, тасада қалады да, жердегі бақылаушыға көрінбейді. Ай ақырын жылжып өтіп кеткенде тоғыс аяқталып, Үркер көрінеді. Ай мен Үркер үнемі тоғыса бермейді. Тетелес келетін екі тоғыстың аралығында өтетін уақытты қазақ халқы тоғыс айы деп атаған» [128, 206-226 бб.]. – деген.

Олай болса ақынның өлеңіне арқау болған Үркер мен Айдың тоғысуы аса тапқырлықпен суреттелген танымдық мәнімен, көркемдік күші сезімге эстетикалық әсер беретін саздылығымен, өзіндік тіл ойнақылығымен оқушы қиялын билеп алады.

Осы сияқты көңіл күй тылсым сезім иірімдерін шынайылықпен жырлайтын шығармалар басқа ақындардан да молынан табылады. Зұрғанбайұлы Рысбек:

Махаббат па!

Махаббатты пір тұттым.

Сыр ауладым өр талынан кірпіктің [118, 5 б.].

«Тамсауменен тіршіліктің көкпегін»

деп осы бір әдемі сезімді қарапайым да сазды, өлеңнің өзіне тән жарасымды өрнегімен беру арқылы оқушысын баурап алады.

Ал ақын Солдатхан Орайханұлы өлеңі парасатты пайымдауымен, оқушысына ой салатын салмақты сырымен оқырманының қиялын қанаттандырып, жанын жадырата түседі.

*Көктем келіп талдар бүрін жарғанда,
Сен екеуіміз батып талай арманға.
Болашағын жалғауға ұзақ осы үйдің,
Салдық екшеп,
Парасатқа, талғамға [129, 52 б.].
«Сырласу»*

Лирикалық кейіпкерлер бір - бірін ұнатқан екі жастың өмір айдынындағы алғашқы армандары, болашақтан күткен бақыт пен жақсылықтары, үлкен үмітке толы ізгі тілектері мен қатар жауапкершілікті сезіне отырып алдағы өмір жайлы сырласқаны, бір - біріне деген айнымас адал сезімдерінің айғағындай.

Ақын Қуанған Жұмаханұлының «Бір өнім бар айта алмаған», «Көктем еді - ау», «Мен сені ойладым» қатарлы туындыларының арқауы – сүйіспеншілік. Лирикалық кейіпкер өзінің ынтық болған адамына бірде айта алмай жүрген арманын білдірсе, бірде сартап болған сағынышын жеткізеді.

*Барып сенің жүрегіңді қағатын.
Мәңгілікке қимасың боп қалатын.
Сол бір өнім айта алмаған шырқатып,
Саған деген махаббатым болатын... [89, 56 б.].
«Бір өнім бар айта алмаған»*

Ал ақынның «Көктем еді - ау» өлеңі:

*Ақша шатыр қанатын жсайған аппақ,
Ақжудайын айдынға қонған аппақ.*

*Дидарыңды аймалап жүрегіммен,
Жанарыңда жанарым тайғанақтап [89, 57 б.].*

Қуанғанның махаббат лирикасында сөз суретінің терең иірімдері тартып әкетеді.

Жазушы І. Есенберлиннің: «...Шын жақсы көру – ғашықтық адамның түрінен, мінез - құлқынан, ақыл - ойы, сана - сезімінен, кісіні кісі етіп тұрған бүкіл қасиетінен, жан - тән гармониясынан туады. Шын сүю – адамды түгелдей сүю» [125, 392 б.], – деген пікірінің шындығын ақынның махаббат туралы туындылары толықтыра түсетін тәрізді.

«Мен сені ойладым» деп аталатын өлеңі:

*Мен сені ойладым,
Көктеменің көгілдір кештерінде.
Бозша бұлттар бошалап көшкенінде.
Қыз - жігіттер қыр кезіп кеткенінде,
Тырау - тырау тырналар керуені,
Желі тартып көгімнен өткенінде.*

*Мен сені ойладым,
ғашықтардың тойында болғанымда,
Қоңырлатып «Гаккуды» салғанымда.
Билегенде жұрт жалғыз қалғанымда.
Айтшы аяулым, жасырмай жан сырыңды,
Ал сен ше, мені бір сәт ойладың ба? [89, 66 б.].*

Ақынның өлеңі «талайлардын жүрегін лүпілдеткен» махаббаттың беймағлұм болмысын шынайы бейнелеуімен қымбат.

Махаббаттың жолы мың бұралаң екені әйгілі. Шынайы сүйіспеншілік сезімді бастан кешкен лирикалық кейіпкердің көңілінің күйі, шын тебірене, толғана білген жүрегінің лүпілі берілген. Өлеңде адамның нәзік сезімінің қылын шертіп, ішкі жан дүниесін байқатады.

Ақын Мәулітұлы Зүлкәпілдің өлеңі өзіндік саздылығымен, суреттілігімен, өзіндік тіл ойнақылығымен оқушысын баурап алады.

*Таңдай қақсын жұлдыз бенен ай қарап,
Мен тұрайын самал болып аймалап.*

Қос жүректің дүрсіліне шыдамай,

Қуаныштан жас құласын тайғанап [93, 63 б.].

«Үй сыртына келіп тұрмын тағы да»

Зүлкәпіл ақынның осы өлеңінде шығыс поэзиясының сарыны бар. «Шығыс лирикасы өзінің саздылығымен, еркін толғамымен адам жанына терең бойлайды» [130, 96 б.]. – дейді ғалым Б. Майтанов. Ғашық жандар үшін бар айнала құлпырып тұрғандай күйде. Тіпті, табиғат та. «Таңдай қақсын жұлдыз бенен ай қарап», «Мен тұрайын самал болып аймалап» деп лирикалық қаһарманның сезімімен қоса сырласатын да тәрізді. Нағыз ғашықтардың қуанышын, шаттығын, мұңы мен жырын табиғат та бірге жырлап, бірге әндетіп, бірге бөлісетін сияқты. Өйткені адам сырына куә, жырына куә болатын да сол табиғат – Ана. Ал Адам сол табиғат жаратылысының перзенті. Ақынның өлеңінің «Қос жүректің дүрсіліне шыдамай, Қуаныштан жас құласын тайғанап» дегенінде өзіндік сыр - түйін бар, ақындық бояу бар. Лирикалық қаһарман – махаббатымыз мәңгі – мәнді болсын, «табиғаттың таң қалуы» бәлкім, қос жүректің бір - біріне деген сенімі мықты болсын дейтін сияқты. Осындай ізгі ниетін сәулелі сезімге бөлеп, терең оймен тебіренге жырлайды.

Зүлкәпіл ақынның «Ақ жастыққа қолаң шашың төгіліп» атты өлеңінде:

Ақ жастыққа қолаң шашың төгіліп,

Жатырсың - ау шырым алып, көз іліп.

Ойда жоқта қалғандаймын, қалқатай,

Ертегінің аруына кезігіп.

Жалпақ әлем ұжымақ боп сезіліп [93, 59 б.].

Мұнда ақын жыры өзіндік өрнегімен, өзіндік әуезділігімен ерекшеленеді.

Адамның махаббаты – адамның құдіреті. Кейде адамдар айналасындағы сұлулық әлемін сүйгенінің көзімен көретінге ұқсайды. Сол бір асыл адамның от күлкісі, нәзік үні, нұрлы көзі – бәрі де бір - бір қасиет боп өзіне баурайтындай. Сүйген жүрек үшін өзінің аңсар адамынан өткен сұлу – сымбатты ешкім жоқтай сезілетіні рас. Сүйген жар бейнесі – оның күлкісі де, бет - әлпеті, болмыс - бітімі де бір міні жоқ «періштедей» көрінеді. Лирикалық кейіпкердің ынтық көңілі өлеңде сезіммен суретке сіңіріле сәтті берілген.

Зүлкәпіл ақынның өлеңін тағы да оқиық:

*Рубенс жазып кеткен мадонна,
Өзің бе едің, таңданамын, ой алла!
Жібексің бе, Құртқасың ба, беу шіркін,
Дидарыңа қараудан бір тоям ба,
Күзетейін ұйқыңды мен оянба! [93, 59б.]*

Ақын сүйдім, күйдім деуден аулақ. Өзінің ұнатқан адамына жан сырын басқаша жеткізуге ұмтылады. Көп ақындар жырлаған шынайы сезімді салыстырмалы түрде айтуды лайық көрген. Ардақ тұтқан адамына сезімін шынайы қалпында толғайды.

Илиясұлы Кеңес «Сырымбет» өлеңіндегі ой сүйіспеншіліктен гөрі өн-өлең жайындағы толғанысын танытқандай. Ақын арман - аңсардың тереңіне бойлайды.

*Бір ыза бар көкіректі кернеген,
Ой, сұм тағдыр еркіндікті бермеген.
Екі гашық өтті бөлкім арманда,
Бірақ, мынау – махаббаты өлмеген. [131, 55 б.]*

«Махаббат – машахат» дейді. Барлық кезде махаббат жыры сәтті бола бермейді. Ұлы сезімнің құдіреттілігінің өзі сонда бірде тәтті мұң, бірде сағыныш, бірде алаулаған өрт сезім, тіпті кейде қайғы - қасірет әкелетін кездері де аз болмайды.

Адамзат тарихында тек осы бір сезімнің құрбаны боп, өмір атты дарияда бақытсыздықтың қамытын киіп, бұл жалғаннан баз кешіп, бақиға аттанып кете беретін мұңлықтар да мол кездеспеуші ме еді. Тек пәк сезімді аялап арман атты айдында бақыт кешу ғашықтарға қиял боп қалған кездер де жоқ емес - ау. Осындай бір сәттерде отты, ойлы жырлардың қазіргі жастарға берер мән - маңызы, тәлім - тәрбиесі көп болары шындық. Кенес ақынның « Сырымбет» өлеңінің оқырманға берер сыры осы түйінге тірелетін тәрізді.

Ұлы Абай «Ғашықтық тілі тілсіз тіл, Көзбен көр де ішпен біл» демей ме?!

«Өзіңмен бірге қартайып барып сөнген махаббаттан, әрине, өмір бойы қиял сезімінде от боп жанып мәңгі сөнбейтін махаббат артық. Мейлі ол жаныңды күйдірсін, жандырсын, бірақ ондай арманың мәңгі өзіңмен бірге ғой! Қолың жетпей қалса да өзіңмен бірге. Мұндай арманды болуыңның өзі не тұрады! Ондай арманы бар адам – бақытты адам. Өйткені ол сүйе білген, сол үшін күйе де білген жан...» [126, 392б.].

Мәгежұлы Серік ақынның өлеңі өзіндік жұмсақ сезімімен, мағыналы да, ойнақы тілімен, өзгеден өзгешелеу өрнекпен өрілген.

*Елік қыз-ай, жанымды нұрға малған,
Нұрға малған, жарқырап түрған алдан.
Сен маған қарыздарсың, сен ғой менің,
Мөп-мөлдір он жетімді ұрлап алған[132,10 б.].*

Махаббат болса – шынайы болсын. Шын сүйіспеншілік қана адам жанын « нұрға малып» нұрландырады. «Нұрлы махаббат» деп Серік ақын қолданғандай бар айналанды жадыратып, өміріңе гүл рең, қуаныш сыйлайтын, шаттыққа шомылдыратын құдірет күші – нағыз шын махаббатқа ғана тән. Өмірдің қиын сәттерін, қасірет –

қайғысын жеңе білетін, жанға жігер - қуат беретін де осы махаббат. Өмірге құштарлық пен ынтығушылық та осы саналы сүйіспеншіліктен туындары хақ, сөйтіп, бұл жалғанның мағыналы мәніне айналатын пенде тағдырының сыйы да – осы махаббат жыры, махаббат сыры, махаббат әні, махаббат әуені!

*Елік қыз-ай, еліткен есімді алған,
Ерегесіп миыма көшіп алған [132, 10 б.]*

Еліткен сезімге елтімейтін пенде бола ма? «Махаббатпен жаратқан адамзатты» деп ұлы Абай айтқандай, осы махаббат – нұр адам жаратылысының мағыналы, бедерлі беттері болмай ма? Саналы жан махаббат әнін сүйсіне тыңдайды, махаббат сырын мөлдіретіп шерте біледі, махаббат үніне қызыға құлақ түреді.

Бұл фәни дүниенің мәнді, сәнді бір сыры. Махаббат жайлы қанша айлар, қаншама жылдар тіпті, неше ғасыр жырланса да аз болмас. Өйткені ол пенде ғұмырының мәңгілігімен бірге жасайтын және жасай беретін мағыналы тақырып. Ақын:

*Бәлкім, алда арманның алтын әні,
Бәлкім, алда сәтті күн жатыр әлі.*

деп, толғана отырып, кенеттен ой шегініс жасайды. Ол енді:

*Елік қыз-ай, сарғайып бара жатыр,
Жан бағымның жап-жасыл жапырағы,
жап-жасыл жапырағы... [132, 10 б.]*

«Елік-қыз»

дейді. Алау атқан махаббат сезімді, қимас жастық шақты « Жан бағымның жап - жасыл жапырағы» деп сағынышқа бөлейді. Шынайы көңіл назын табиғи жылы сезіммен бейнелейді.

Қаламгер І.Есенберлин: «Махаббат мәңгілік тақырып. Адамзат баласы осы бір асыл да ардақты сезімді сан ғасырлар бойы жырлап келе жатыр. Бірақ қанша жырланса да махаббат әні толастамақ

емес. Әр адамның жүрегі өзінше соғады, өзінше сүйеді. Бірін - бірі қайталамайтын ғашық жүректер үнін тыңдаудан адамдар да жалыққан емес. Махаббат мәңгілік әңгіме. Одан қызықты да тартымды әңгіме және жоқ. Ол адамның жанын нұрландырып, шаттандырады» [125, 392 б.] деп айтқан уәжіне қосыла тоқталуды дұрыс санадық. Өйткені, махаббат жыры қай ақынның да сырлы сырына, жырына арқау бола беретін, өлеңіне өлмес өрнек бітіретін мәңгілік жыр - дастан екендігінде дау жоқ.

Поэзиялық шығарма тілінің бейнелілігі ойдағыдай болмаса, ондай туындының көркемдік-эстетикалық әсері солғын тартар еді. Поэзияның керемет күшінің бір сиқыры ажарлы айшығына байланысты екені даусыз.

Көркем шығарманың тілі күрделі, қыры мен сыры мол құбылыс. Әр суреткердің тілді қолдану амал - тәсілдері әр түрлі.

Поэзия – сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол айналамыздағы дүниені, өмірді танып - білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой - санамыздың, көркемдік, эстетикалық сезіміміздің үлкен өнімді саласы. Сондықтан поэзиядағы сөз суреттілігі, бейнелілігі өмір шындығынан нәр алып, соған тікелей жалғас туады. Сөз қолдану шеберлігі, көркемдік шеберлік дегеніміз өмір құбылыстарын танып - білу, ұғып - түсіну қабілетімен, көркем ой - сезім қуаттылығымен терең тамырласып, қабысып жатады «Поэзиядағы, өлең жырлардағы бейнелі, өрнекті сөздер әлдеқандай бір ерекше сұлулап сөйлеуге әуестіктен емес, эстетикалық сезімнен, образды, бейнелі ойдан, дүниені ақынша, суреткерше қабылдаудан туады» [112, 656.].

Жазған шығармаң көлемді болсын, шағын болсын оның тілі шұрайлы да шырайлы болуы керек. Бұл қаламгерге қойылар басты талап. Бірақ бұл талап оңайлықпен орындала қоймайды. Ол үшін суреткерге шеберлік қажет. Өлеңде ажар болса әсерлі болады. Поэзияның өрнек - нақышына оқырман тұшынса ғана ондай өлең

көптің талғамына татиды, рухани ләззат бере алады. Өлеңдегі өрнек деп отырғанымыз көркемдеу құралдары.

«Лирикалық шығармада ақын өмірден, айналасынан көргені мен білгендерін ғана жазып қоймай, сол өзі жазып, суреттеп отырған өмір құбылыстарының лирикаға арқау боларлықтай ең басты асыл қасиеттерін тани білуі керек» [133, 10б.] – дейді ғалым Ж. Дәдебаев.

Демек, тыңнан тауып орынды қолданылған бейнелеу құралдары, сөз жоқ, лириканың өміршең болуына әсер етеді. Шығарма қарабайырлықтан арылып, оқушының эстетикалық талғамын байыта түседі. Қазақтың сөз өнеріне өзіндік өрнек, сырлы сырымен келіп қосылған бір арна – шет жерде жасаған қазақ ақындарының туындылары екені де дау туғызбайды. Ата-баба топырағынан шалғай жүріп туған тілдің қадір - қасиетін жоғалтпай, саф таза бойында сақтап, қазақы нақышымен ұлттық бояуын қанықтыра сан сырлы, алуан қырлы өлең - өмір жасап ұлттық әдебиетке қосылған диаспоралағы қазақ әдебиетін жан - жақты зерттеу бүгінгі басты міндеттердің бірі.

Ғалым Б. Әбдіғазиевтің: «Қазақ халқының басына тәуелсіздік бақытын сыйлаған соңғы оншақты жылдың көлемінде рухани дамуымызда бірқатар оң өзгерістер дүниеге келді. Бұрын жоғалтқан, жоғалта жаздаған асыл қазыналарымызды қайта таптық, өшкеніміз жанды» [134, 3б.]. деген пікірін қазақ диаспорасында қалыптасып, дамыған қазақ әдебиетіне де айтуға болатын сияқты.

Монғолиядағы қазақ әдебиеті қандай деңгейде, көптің көңілінен шыға ала ма? Осы мақсатпен біз бірнеше ақынның өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктеріне тоқталуды жөн санадық.

Қай ақын болмасын қиыннан қиыстырып, бұрын көп ешкім айта қоймаған сөз өрнектерін қолдануға тырысатыны белгілі. Ақын Кәкей Жаңжүнулын поэзиясының тілдік қуатына, ақынның әсемдік әлеміне, ондағы көркемдеу құралдарына назар аударып көрейік.

Ақын өзі жырлап, суреттеп отырған құбылыстың қыр - сыры, мән - жайын, қадір - қасиетін ашатындай сөз өрнегін іздеп,

барынша қарапайым баяндауға күш салады. Осы қарапайымдылығының өзінен ақынның ұлттық сөз өнерін халықтық тіл байлығын қаншалықты меңгергендігін айқын байқауға болады. Ақынның тіл байлығының өлшемін аңғартатын жәйттердің бірі – синонимдер немесе мәндес сөздер. Бұл бір мағынаны, ұғымды басқа-басқа болып келетін бірнеше сөзбен беру тәсілі екені белгілі. Синонимдер ақын шығармашылығында бір құбылысты, бейнені өлең ішінде бірнеше қайталануынан сақтандырып, өлеңнің нәрін кіргізіп, тартымды көркем бейнелеуге көмектесетін және ақынның тілді игеру өресін, суреткерлік қасиетін танытатын бірден-бір құрал деп қараған жөн.

Көкей ақынның «Бабам менің» өлеңі.

*Кек тасқындап, кеудеге мұң батқан шақ,
Қас жауларын жайпап өткен аттан сап.
Жығылғанда қан жамыла қайысып,
Ұрпақ үшін келер күнді жатты аңсап [135, 216.]*

Ақын ата-бабалардың «қасық қаны қалғанша « күресіп, жапырақтай жерін жат жұрттыққа бермей ұрпағына аманат еткен асыл текті ер рухына арнап жазған өлеңі.

Қабырға қайысатын қиындықты бастан кешкен бабалардың сол бір ауыр жылдардағы жағдайларын шынайы жеткізу үшін «кек тасқындап, кеудеге мұң батқан шақ», «жығылғанда қан жамыла қайысып» деген контекстік синонимдерді бірінің үстіне бірін үстемелей қолданады. Бұл жердегі сөздер мен сөз тіркестері қиындықты күшейтіп, әсірелеп жеткізу қызметінде жұмсалған. Жаңжүңұлы «Дана даусы» өлеңі:

*Ауыр тірлік сұм дәуірмен белдесіп,
Азар сүйреп келе жатты шер кешіп,
Қайран ғасыр мұң жолында толғатып,
Бір алыпты әлділейді жер – бесік [135, 246.]*

«Қазақ өнері, оның ішінде сөз өнері әдемілік пен сұлулықтың, эстетикалық ләззаттың қайнар бұлағы болумен қатар үлкен мемлекеттік, қоғамдық - әлеуметтік деңгейге көтерілгенін естен шығармаған абзал» [136, 346.]. дейді ғалым Т.Кәкішев.

Ақынның ерекшелігі оның өмірді танып білуі, қабылдауынан, оны бейнелеуде тіл қазынасын меңгеріп, қалай қолданатынынан байқалады.

*Қырық келіп өмірге,
Қылау түсті көңілге.
Қырау түсті шашыма,
Құрау түсті сенімге [135, 626.].*

Ақын бір ғана ойды «кәрілік келді» дегенді осындай синонимдер қатарын қолдана отырып әрі ойнақылыққа негіздеп, әрі ойлануға салмақ сала түседі.

Ақын Қауия Арысбайұлы «Өлеңімнің шарапаты шаршы топта» деген өлеңінде:

*Өлеңімнің шарапаты шаршы топта,
Бетіңді қыздырғандай шарпып отқа.
Желпінтіп жетелейді, төтелейді,
Дегендей қызған шақта айтып тоқта.*

*Жаңағы қызу жалын жалп етеді,
Кім білсін қайта қашан жалт етеді.
Толқиды, торығады, тойпаңсиды,
Өзінен зордық үні саңқ етеді [101, 6б.].*

Осы жолдарда ақынның шабытты шағы аса шынайы берілген. Мұндағы. «желпінтіп жетелейді, төтелейді», «толқиды, торығады, тойпаңсиды» деген сөздер жеке тұрғанда бірнеше ұғымға ие болғанымен, бұл контексте синонимдік қатар жасап қолданылған. Ақын бір сөзден бір сөзді асырып, үстемелей дамытып, толықтырып синонимдердің мол мүмкіндігін мақсатты пайдалана білген.

Өмірде ақынға тақырып болмайтын құбылыс жоқ. Әңгіме сол құбылыстың ішіне үңіле қарап, сырын ашып, нағыз ақындық қуатпен, зерделі шеберлікпен өрнектей білуде.

Ой көркемдігін, пікір дәлдігін арттыратын, поэзиялық шығармаға күш - қуат беретін компоненттердің бірі антоним сөздер. Антоним мағыналары бір - біріне қарама - қарсы қолданылатын сөздер екені ғылымнан белгілі. Ақындар лирикаларында да антоним сөздер молынан кездесіп отырады. Антонимдерді қолданудағы ақынның негізгі мақсаты ой айқындығы, мазмұн тереңдігі, өлеңнің эмоциялық әсерін күшейту.

Кәкей ақынның «Бабам менің» өлеңінде:

*Кетсе де дос сүрініп, қас ақталып,
Жау болып аттанбапты жасақтанып.
Көндіріп парасатпен адамзатты,
Игілік талай істі жасапты алып.*

*Болса да өзі «көн етікті пұсырман»,
Ақ арманы қара бұлтты ысырған,
Кейінгіге ер рухым қалсын деп,
Зеңгір көкке бейбіт құсын ұшырған.*

«Біз олармен біргеміз»

*О, Вьетнам!
Тұлпар мініп қайраттан –
Бір күн дамыл етпестен,
Қас дұшпанын жайратқан.*

«хирург Құзыкейге» өлеңінде:

*Жабырқатып жаз көңілімді қыс алып,
Көкірекке шер боп қатып құсалық [83, 9-10; 186.]*

Контекстік қолданыста «жаз көңіл»-ді «қыс алып» деген тіркестер мағыналық тұрғыдан бір - біріне қарсылық мәнде жұмсалған. Немесе, зейін қойып қарағанда, бірінші тармақтағы «жабырқаған жаз көңілге» келесі тармақ «көкірекке шер боп қатқан құсалық» барынша қарама - қарсылықты айқын бере алады..

Ақын өзі суреттеп отырған объектісін жан - жақты ашу үшін айшықты сөздермен бедерлеп, оқушы сезіміне әсер берерліктей тартымды етіп бейнелеуге тырысады.

«Поэзия, әдеби шығармаларда сөз, тіл жаңалығы деген жеке сөздерді қолданудағы жаңалық қана емес, ол алдымен белгілі бір ой - пікірді, сезімді жеткізудегі шеберлік, көркемдік. Зор қоғамдық пікірді, көркемдік қуаты күшті ақындық ой -сезімді барынша жатық, тауып айтылған, қарапайым сөздермен айтып беру поэзияның таңдаулы туындыларында үнемі кездеседі және мұның өзі асқан шеберліктен туады» [112, 149б.].

Омонимге мысал Көкей ақынның «Жазғы түн» өлеңінде:

*Қақ айырып көк төсін,
Баяу жүзіп барады Ай.
Жер сұлуга телміріп,
Қарады - ай кеп, қарады - ай [83, 86.].*

Ақындық шеберліктің деңгейін танытатын бір тетік – теңеулердің дәлдігі мен молдығы, шығарма шырайын кіргізудегі қызметі. «Теңеу – құбылысты басқа нәрсемен салыстыру арқылы сипаттау тәсілі» [137, 166.].

Көкей ақын туындыларындағы көркемдік бейнелеулер талғампаздықпен таңдалған теңеулер арқылы да, заттық құбылыстың ерекше ұқсас белгілері нақты, дәлдікпен түрлендірілген.

*Ақ сазандай лағыл төні жарқырап,
Ай шомылып жатар төмен суатта.
Енді бір сәт көл анау ырықты алған,
Тас аяқта тамшыдай тұнып қалған.*

*Мұздаудың тентегі осы Күрті деген,
Дауысы күндік жерден күркіреген.
Ақбұйра, аждаһа өзен допша қуып,
Үйдей - үйдей қойтастар дүркіреген. [83, 8б.]*

Ақынның өлең шумақтарындағы эпитет, теңеу, метафора, инверсия т.б тәсілдер образдылық жүйеде бірін - бірі толықтырып отырады.

Мұндай көркемдеу құралдарын қолданудағы мақсат – ақын - жазушылардың айтайын деген ойын терең мағыналы, мазмұнды етіп жеткізу, оның сезімге эстетикалық әсерін күшейту. Осы жағынан келгенде ақын көркемдеу құралдарының алуан түрін ой айқындығы, мазмұн тереңдігі жолында шебер қолдана білген.

«Бейнелеу құралдардың бар арсеналы – қазақтың кең даласы, ондағы табиғат көрінісі, жан - жануарлардың өмір – тіршілігі, күн сәуле сі, айлы түн келбеті, соққан жел лебі, қамысты көлдің айдыны тағы басқалар» [97, 8б.]. деп тұжырымдайды ғалым Ә. Нарымбетов.

Көкей ақынның өлең шумақтарында кездесетін бейнелеу құралдарының кейбірі ұлттық болмысқа тән бояумен бедерленген. «Көл көріністері» өлеңі:

*Самал – балдыз асылса кім шыдайды,
Бүлк - бүлк күлген көл беті тыншымайды.
Бұлт пердесін бетінен сырып тастап,
Күн – келіншек қайнысын шымшылайды.
Күнге соғып маңдайын «мұз» жылады.
Суга төніп қуғыншы құз құлады.
Көл серінің қойнына кіріп кетті.
Қашып келіп төскейдің қыз – бұлағы. [83, 16 б.]*

Самал желді – балдызға, көлді – сері жездеге, күнді – келіншекке, бұлақты – қызға балай отырып, табиғат көріністерінен көркем де тартымды кейіптеу бейнелер жасап суреттеген. Өлең

шумақтарындағы табиғат суретін алсақ та, метафора түріндегі бейнелі сөздерді алсақ та қазақ ауылдарының адамдарына тән болмыс - бітім, әрекет, мінез, әдеттерінен елес береді.

Ақынның өлең шумақтарындағы эпитет, теңеу, метафора, инверсия т.б тәсілдер образдылық жүйеде бірін - бірі толықтырып отырады.

*Шаруадан шаршаған дара батыр –
Алқам-салқам көсіліп дала жатыр.
Көкжиектің бір шеті күреңітіп,
Жалын шарпып өртеніп бара жатыр.*

*Жылқышы « сал » қыр гүлін теріп кетті,
Отын алған аруға беріп кетті.
Сол шекер қыз тәп - тәтті қылығымен,
Құшағында жігіттің еріп кетті.
Күннің беті ұяттан шиедей боп,
Ар жағына таулардың еніп кетті. [83, 6 б.]*

Өлең шумағы аса ойнақылықпен, образдылықпен, ұлттық бояумен бейнеленген. «Жазушының тіл шеберлігі оның лексикон байлығымен ғана өлшенбейді, сол байлықты жазушының шығармада пайдалану шеберлігімен өлшенеді» [80, 226.] – дейді ғалым М. Қаратаев.

«Ақын образбен ойлайды, ол шындықты дәлелдемейді, оны көзге елестетіп көрсетеді» – дейді В. Г. Белинский.

Осы тұжырымға сүйенсек, Қатшанұлы Шабдарбайдың «Алтай суретін» осындай өлең қатарына қосуға болады. Оқып көрейік:

*Қайыңға тобылғысы жанай өскен,
Жарына қолын артқан жас келіндей.
Жамылған қардан сәлде керіп ұзын,
Сергек тұр сақшысындай еліміздің.
Бұлттары камшат бөрік үкісіндей.
Басында бұлғақтаған сері қыздың [84, 316.]*

Адамның ақындық құдіретін айқын танытатын әрбір көріністі суреттеуде көркем бейнелеу мен жаңа теңеулерді барынша әдемі қолдана біледі.

*Кең қолтық Алатаудың туысындай,
Жайқалған бетегесі түгі сынбай.
Сыртнан ашаң басқан қызды ауылдың,
Кәдімгі сал жігіттің тұрысындай.
Көз алдымызға жанды бейне елестейді. [84, 31б.].*

Тілші ғалым Т. Қоңыров «Қазақ тіліндегі теңеулер» атты еңбегінде қазақ теңеулерінің он түрлі тәсілмен жасалатындығын көрсетеді.

1. Журнақтарының көмегімен;
- 2.–дай, дей, тай, -тей, дайын, -дейін –ша, - ше журнақтарының көмегімен;
- 3.Шығыс септік жалғауының көмегімен;
- 4.Тең сөзінің көмегімен;
- 5.Бейне сөзінің көмегімен;
- 6.Секілді сөзінің көмегімен;
- 7.Ұқсас сөзінің көмегімен;
- 8.Параллелизм тәсілінің көмегімен;
- 9.Аралас тәсілінің көмегімен;
- 10 Қосалқы сөзінің көмегімен.

Өлеңде көптеген әдеби бейнелер осы тәсілдер арқылы жасалады.

«Табиғат – поэзияның объектісі ғана емес, оның бойына қуат бітіретін, өңін кіргізетін сұлулықтың арсеналы да тәрізді. Тіпті көркемдік-бейнелеу амалдарының неше алуан түрлерін ақындардың табиғаттан алатыны белгілі» [16, 31б.] – деп жазады поэзия жанрын зерттеуші ғалым Ә. Нарымбетов.

К. Жаңжүңүлү поэзиясындағы көркемдеу құралдарының сонылығы мен байлығы, ерекше қасиеті, айрықша назар аударады.

«Поэзияның көркемдік құрылысына ойды образды жеткізуге айқындаудың мәні ерекше елеулі. Айқындау сөз айқындалушы мүшенің маңызын сыр - сипатын, ерекшелігін анағұрлым тереңірек баяндайды» [81, 31б.]. Кәкей ақынның «Сал ұйқы» (1969) өлеңіндегі сөз саптау сыры талғамды да тартымды.

*Отау үйдің оң қанатын нұр қаптап,
Оңашада ару жатыр бұлғақтап.
Құмай төсті бүркеуге де бата алмай,
Шайы көрпе сусып түскен сырғақтап.*

*Қос анарды көтере ұстап жоғары,
От көкірек алау атып соғады.
Елік жанар, зер кірпікпен бүркелген,
Ояу да емес, ұйықтаған да жоқ әлі.*

*Аққу мойын, алшы иықта өр талы,
Қанат жайған қара бұрым тарқалып
Саңылаудан созылып кеп Ай-жігіт
Құс төсекке боз білегін артады [83, 40 б.].*

Келтірілген шумақтардағы «құмай төс», «шайы көрпе», «мас кербездік» «сал дене», «ақ сазан тән», «бұла түн», «алшы иықта қанат жайған қара бұрым» сияқты көркемдік айшықтаулар контексте ерекше мәнді, сәнді, сезім мен суретке сіңірілген сырлы бояу сырындай әсер берсе, ал «Елік жанарды зер кірпік бүркеуі», «Саңылаудан созылып кеп Ай – жігіт, Құс төсекке боз білегін артуы» ақынның жеке дара сөз қолданысының қымбат қазынасынан алынған шеберлік өрнегі деуге болады. Кәкей ақынға тән мәнер – сурет.

Көкей ақын да кез - келген қаламгер әріптестері сияқты бұрынғы жолды шиырламай, тыңнан эпитеттер табуға, жаңадан жасауға, өзіндік түрлерін туғызуға күш салады.

«Айқындау – суреткердің белгілі бір құбылысты, заттың жаратылыс табиғатын немесе адам жан - ділін ұғынуының өлшемі болып саналады» [137, 526.] деген анықтаманың растығына ақынның өлгі сипаттауы, сәтті сипаттама қаламгер кемелдігінің де көрсеткіші.

Ақынның лирикасының тілінде адамның жан тебіренісін, көңіл толғанысын, жүрек лүпілін, сезімнің сан құбылуын көрсететін сипаттамалар, эпитет, метафора, теңеу т.б бейнелі сөздер көптеп кездеседі.

*Сәт таптай сыр ақтарар бір ыңғайлы,
Бозбала сыр ұрлайды, қырындайды.
Жас бүршік көкіректе гүлін жайды,
Тоқтамай торғай жүрек шырылдайды [135, 276.].*

Алғашқы махаббат сезімнің бозбала жүрегінде оянған шағын «Жас бүршік көкіректе гүлін жайды» деген жолмен аңғартқан, яғни ұлғайған метафораны қолданған. Бала сезім, «гүл жайған жас бүршіктің» қауқары - әлі «торғай – жүрек» күйін кешуде, қорғансыз. Метафоралы эпитетте, сырттай түр - тұлғалық ұқсастық болмағанмен, мағыналық ішкі байланыс мықты.

Ақынның ерекшелігі әр өлеңіне айшық беріп, мағыналық танымдық қасиетін, әсерін күшейтуге барынша ұқыпты қарап отыратындығы.

Өлеңге шырай, айшық берудің ерекше түрі – эпитет немесе айқындау. Бұл көркем шығармада жиі кездеседі. Себебі құбылыстың ерекше сын - сипатын, айрықша мінез - қасиетін анықтап көрсететін сөздерсіз шығарма ешбір көркемдік дәрежеге жете алмайды. Соған орай әдетте ақындар айқындаудың әр түрлі формасын қолданды. Сонымен қатар ақын эпитеттерді көркемдеу құралдарының басқа да түрлерімен араластырып қолдануға да,

түгел шумақты эпитетке құруға да шебер. Сөзімізге ақынның өлең шумақтары дәлел бола алады.

«Ақын» атты өлеңінде:

*Кеудесіне шабыт құсын қондырып,
Ақын отыр, асау жырға толғатып
Тау сілкініп, жаңғырыға жар құлап,
Тасығандай кеудедегі бар бұлақ.
Арындайды ол бір сәтке,
Алып қашып, асау қалам – арғымақ [83, 196.].*

Өлең шумағындағы қанатына жел біткен қаламды – асау арындаған арғымаққа балаған және нар шабыттың жемісі болатын жырға ақынның толғатып отыруы – балама тіркестер арқылы ұқсас құбылыстардың сыр – сипатын да бірге, қатарластыра суреттеген. Өлеңнің келесі шумақтарында:

*Дір еткізіп жел қаққандай қияқты,
Көкіректен шымыр - шымыр күй ақты.
Жүрек тулап тербеледі жыр - сезім
Жапандағы жалғыз шынар сияқты.
...Бітті өлең нар шабыттың шәрбеті,
Кең маңдайдан жалғыз моншақ үзілді – [83, 196.].*

деп ақын сөзбен сурет салуда, көркемдік бейнелеуіш сөздерді құбылтып, түрлендіріп, олардың эстетикалық әсерін күшейтіп отырған. Бұл мысалдар ақынның тіл орамының икемділігін, өлең айшықтаудағы шеберлік қырларының ерекшелігін танытады. Ақын шығармаларындағы сөздің реңін кіргізіп, ажарлап, көркемдік көріктеулер беріп тұрған эпитет, теңеу, метафора т.б тәсілдердің сәтті, мәнді қолданысынан суреткер шеберлігін байқауға болады.

...Көркем ойға, образды, бейнелі ой жүйесіне тән өзгешелік – не нәрсенің, қандай құбылыстың болсын маңызды, ішкі қасиеттеріне және көптеген ұқсас құбылыстар мен нәрселердің ортақ

ерекшеліктеріне қоса олардың жеке, өзіндік, жалқы сипатын танып - білуге ұмтылу.

«Поэзиялық сұлулық дегеніміз жүректің миуасындай гүлдей жайнаған, ақықтай жарқыраған үздік туған сөздердің сапқа, қатарға, сымға тартқан күмістей тізілуі, кестедей төгілуі, ішкі байланыстар жүйесінің беріктігі, құйқылжыған үнге ие болуы. Ендеше, Тойлыбай толғаныстарының мәні мен сәні ерекше елеулі.» [99, 96.]. – дейді ғалым Серік Негимов. Ғалымның пікірін тағы да тыңдап көрейік: «...Әлемдік фольклорда «Күн», «Ай», «Жұлдыз» бейнелері ала – бөтен көркемдік қуатпен мүсінделген. Осынау бейнелерді көркемдік - эстетикалық мұратқа орай небір қырларын жан-жақты ашып көрсетуде, образ әлемін көркейтуде Тойлыбайдың көркемдік олжасы, ойлау жүйесі зейін аударарлық.

*Ақ денесі ағараңдап Ай шығар,
Он жетіде гашықтардың алдынан.*

*Қызыл Ай миығынан күліп,
Дарияның ақ төсінен сүйіп алады.*

*Су ішеді кешкілік қос шалқардан,
Сынық мүйіз сиыр тіл ай мәңгіреп.*

Шынайы зердеден, қиял серпінінен туындаған, зергерлікпен тоқылған мейлінше нәзік, бейнелі оралымдар жігерінді, рухыңды оятады, жаныңды, жүрегінді толқытады, ғарышқа самғатады»

Біз Тойлыбай ақынның көркемдік қазынасындағы көрікті әрі жаңа айқындаудың образын мысалға алып, тілге тиек еттік. Ондағы мақсатымыз – сөз зергерінің өрелі өнерінің бір қырын таныта кету. Өлеңде көптеген әдеби бейнелер осы тәсілдер арқылы жасалады.

Ақын Қауия Арысбайұлының өлеңдерінде өмір, тіршілік, дүние туралы алуан ұғымдардың шешуі қиын түйіндері, сондай-ақ, сырлы әлемнің әсерінен туған сезім саздары өрнектелген. Өлеңнің қыры мен сырын, астары мен тынысын өзінше аңғарып, қолтаңбасын

әлдеқашан оқырман көкірегіне қалдырған ақынның әдемі сөз, әсерлі сурет жасаудағы бейнелілігі көзге бірден ұрады.

...Қайран шешем күн маңдай, [101, 33б.].
«Өзімді айтсам»

...Қалғиды қарт қарағай,
Бурыл самай, боз кірпік [101, 13 б.].
...Көкірегінде бұла таудың,
Жатқан қыстай тұншығып [101, 6б.].

Сөз жоқ, бұл эпитеттер сонылығымен ақын тіліне жаңа ажар үстеген. Әрі ақынның шығармашылық бетін айқындай түскен. Бұдан ақынға тән машық-мәнерді де аңғаруға болады.

Поэзиялық жанрға тән ерекшеліктердің бірі – дыбыс қайталаушылық.

Ғалым Серік Негимов: «Орнымен үндескен сөздер әдеби тілдің өрнек кестесіне әдемі ажар, айшық қосады. Ассонанс сөздің интонациялық - музыкалық мәнін, экспрессивтік - эмоцияналдық бояуын күшейтіп, ерекше елеулі тұстарды дыбыстандырып, ой - сезімінің әсерлілігін арттырады» – деп көрсетеді Тойлыбай Құрманмолдаұлының «Ақ інгеннің аппақ сүті сел болып» деп аталатын төрт шумақ өлеңі түгелдей ассонансқа құрылған.

Ақ інгеннің аппақ сүті сел болып,
Ақсын өзен көбіктеніп, көл болып.
Ат шаптырып, ұлан - асыр той жасап,
Алтын арай күн жарқ етсе қуандым,
Ай жарқ етсе арасынан тұманның.
Ақбоз пырақ зымырасын даламен,
Арқасына жел тимесін құланның [99, 51б.].

«Әдеби тілге дауыс ырғағы емес - ау, тіпті дыбыс қайталаулар арқылы да әжептәуір ажар бітіруге болады» [138, 13 б.]. Ал

«Арасанды асқар таулар, шалқар дала шалқайған» атты алты шумақ өлеңі тегіс ассонансқа құрылған.

*Арасанды асқар таулар, шалқар дала шалқайған,
Асау толқын, көгілдір көл көбікпеніп шайқалған.
Ақсақалдар сұңқар салған, алма мойын арулар,
Аттандырды астанаға қасиетті Алтайдан [106, 436].*

Ақын әлгі талаптарды яғни дыбыстық гармонияны қатты сақтайды. Сондай-ақ аллитерация талабына да ақын ұқыпты.

*Тозбас күйін пернеңнің басып біліп,
Тамылжыған шуағы ашық күліп.
Теңбіл аспан ақ бұлты мамырлаған,
Телміртті ме мәңгілік гашық қылып?*

*Тарлан тау ма толқытқан көптен бері?
Тарихтың талайғы өткелдері.
Топырағы алтын бұл менің далам.
Тұл батырдың өлерде өпкен жері.*

*Таң кеудеден тасқын боп ақпай ағын,
Таянумен қойшының ақ таяғын.
Татырда анау, өтіпті сабаз бабам,
Тастап артқа сүт құйған сапты аяғын.
Торғын бөктер көрдің бе көгал басқан,
Тағдырымды тұсағам оған бастан. [106, 246].*

Кемел азаматтың кіндігі туған ауылынан, туған топырағынан үзілмеуі парыз екенін ақын осылай аңдатады

Кәкей ақында «Сағындың ба» өлеңі осы әдіспен әрлене, әсерлі беріледі.

*Боз қайыңды бозша айға шомылдырған,
Бозғыл түннің санынан жаңылдың ба?*

*Сексеуілдей сыңсыған шағыл құмда,
Саргаюмен, бөленіп жаның мұңға,
Сағындың ба, ұлыңды сағындың ба?*

немесе:

*Көмескі айды көк жиекке батырып,
Көлеңкелер шөгіп қалды қатырық.
Көпке дейін шәу - шәу етіп ит үріп,
Көпке дейін үкі тұрады шақырып,
Бүгінгі түн қатырық [83, 246.].*

Қызай Бақтыбайұлының «Бесбоғда» өлеңінен мынадай шырайлы шумақтарды оқуға болады:

*Жұлдыз көрпе жаздағы түнін түріп,
Жөнелерде Бесбоғда шыңын сүйіп.
Тамылжып бір, толқып бір моп - момақан,
Келе жатса керіліп, таңың күліп [139, 296.].*

Өнер туындысында әдетте жаратылыс шындығы осылай таныла отырып, сұлулық көрінісі ретінде бағаланады, образды, өрнекті келісімін табады.

Бейнелі сөздердің, көркем баламалардың маңыздылығы әдеби шығарманың мазмұнын ашуға, ондағы айтылатын ойды әсерлі етіп жеткізуге қаншалықты себі тиетіндігімен өлшенеді. Имашхан ақынның «Жаңбырдан соң» өлеңі де көркемдік құнарымен назар аудартады.

*Найзагай тентек бұлтқа дүре салып,
Қашты ол сүтті емшегін жүре сауып.*

*Төбемде жымыңдайды сылқым аспан,
Шекеге күн үкісін іле салып.
...Таулардың төбесіне тұман құлап,
Жуынып бұта, бүрген сыланды нақ.
Етекке шұғыл түсіп келе жатыр,
Жүйелеп жылгаларды жылан бұлақ. [88, 226.]*

Имашханның табиғат лирикасын жасаудағы шеберлігі, өлеңмен өрнек салуы, құбылысқа кимыл беру, асқан сезімталдық пен көрегендік жемісі, әсем сурет пен әдемі құбылыстың үйлесімін тапқаны сәтті. Мәселен:

*Жұлдыздар тайғанақтап төбесінен,
Сөгілді тегене аспан көбесінен.
Жантайып жата кетті Ай мен Үркер,
Түнімен көз алартып төресіген.
«Көктем таңы» [88 226.]*

Табиғат – поэзияның объектісі ғана емес, оның бойына қуат бітіретін, өңін кіргізетін сұлулықтың арсеналы да тәрізді. Тіпті көркемдік – бейнелеу амалдарының неше алуан түрлерін ақындардың табиғаттан алатыны белгілі) – деп жазады поэзия жанрын зерттеуші Әбділхамит Нарымбетов [97, 326.].

Табиғаттағы сұлулықтың сырын түсіне, сезіне білмеген адамдар жыр жазып та жарытпайтыны белгілі.

«Табиғатты жырлауда екі өзгешелік бар, – дейді сыншы әдебиетші І.Омаров, – бірінші – табиғатқа сүйсіну, дәлдікпен суреттеу, көрген жердің фотографиясын беру, екіншісі – табиғатқа жан беру, тірілту, адаммен, қоғам өмірімен теңестіру» [140,546.].

І. Омаров айтқан пікірдің екіншісі аймақ әдебиетінде көбірек көрініс тапқаны аңғарылады.

*Келді көктем. Келіп атып май таңы,
Тірлік біткен көктем өнін айтады.
Қар күнісін,
Мұз – көрпесін сүйретіп,
Алжыған қыс жалаңаяқ қайтады [88, 316].*

Имашхан ақын өлеңіндегі жансыз нәрселердің өзі тіршілік иесінің қасиеттеріне ие болып, түрлі қимылдар жасайды. Ол үшін ақынды бүкіл ізгілік атаулыға қиялы ұшқыр, фантазиясы бай болуын, бір сөзбен айтқанда автордың өзі эстетик болуы керек. Сонымен бірге табиғатты шынайы суреттеуге ақын танымының ролі күшті екені белгілі. Осы жауапты талаптардан лирикалық кейіпкеріміз жоғары көріне біледі.

*Жер – ананың сал денесі балбырап,
Күн – келіннің беті нарттай албырап.
Сығалайды түлкі аңдыған аңшыдай.
Жылгалардан бас көтеріп балқұрақ [88, 316].*

Ақын қарапайым сөйлеп отырып-ақ өзгеше бейне мен өзгерістерге толы дүниемен жолықтырады. Өйткені, ол – ақынның шын жүрегінен шыққан шынайы жырлар. Бұл шынайылықтың өзі адамда, ақында парасатты ой, сырлы сұлулық, игі жақсылықпен табиғи байланысып жарасым табады.

*Болмаса мақтасын деп бір ісімді,
Бота таң бозторғайға жыр ұсынды.
Алтын күн қоржыны тоқ жолаушыдай.
Арқалап келе жатыр ырысымды
Сал көктем! Сен де осынша киелі ме ең,
Таулардың тер сорғалап иегінен,
Оянып ұйқысынан маңғаз дала,
Жыртылып өзен жатыр жиегінен [88, 336].*

Табиғат ақын үшін тек материал, ақын идеясы, суреткерлік шеберлік пен талғампаздық нәтижесінде ол поэзиялық өрнек арқылы түрліше құбыла алады. Бұл нағыз лирик ақындарда болатын жетістік деп ойлаймыз.

«Адамның өзін рухани байытудың жолы біреу ғана. Ол табиғаттағы сұлулықты, әсемдікті көру, сезінудің сезімді ұштайтыны секілді, әдебиет пен өнердегі эстетикалық сезім бұлағындай білу» [94, 366.]. – деп С. Әшімбаев айтқандай адамның рухани жан дүниесін сұлуландырып, нәр беретін күдірет те осындай өлеңдерден дарыса керек

«Әдеби тіл қарапайым да сазды болуға тиіс. Асылында қарапайым әрі сазды жазу дегеніміз түсінікті жазу деген сөз. Тіл күдіреті таңғажайып. Адамның табиғат әлемінің сарқылмас түр-түсін, қозғалысын бейнелейтін ең абсолюттік ой-санасын белгілейтін сөздің шексіз мүмкіндігін тіл күдіреті дегеннен басқа лаж жоқ».

*Шарбы бұлттар шалдыққан шудаланып,
Жалбыраған балағын суға малып.
Бұрқыраған бұрымы тарқатылып.
Жатыр жосып өріле, тулап ағып [88, 316.].*

Имашхан ақын «жалбыраған балағын суға малғызып» адамша өрекет еткізеді.

Ақын пейзажды адамның тұрмыс кешетін табиғи ортасы, мекен жайы ретінде ала отырып, әлеуметтік өмірмен, қазақ халқының көшпелі тұрмысымен тығыз байланыстыра көрсетеді. Ол өзінің шығармаларында жыл маусымдарын соны, ажарлы бояулармен өрлендіре суреттейді.

Метонимия да ой образдылығын арттыратын тәсіл. Илиясұлы Яки «Жастық шағым» өлеңі:

*О, Менің жастық шағым жалындаған,
Болат тұяқ қырансың.
Шырқап салар жыр, әнсің,
Қамалсың сен жауына алынбаған.
Секілдісің наркескен,
Жүзінде от бар дескен.
Найзағайсың қара бұлтты тілгілер,
Ақ жаңбырсың сіркірер.
Сенің жайсаң мінезің боп күн күлер,
Көк өрімсің жайқалған,
Сөйгүліксің тайпалған [141, 166].*

Өлеңде он бір буын мен жеті буын аралас келіп отырады. Орынды қолданылған құбылту өлеңге өзгеше рең дарытқан.

Негізінде, бейнелегіш – суреттегіш құралдар жүйесі ақынның көркемдік дүниетанымына, қабылдауына, көзқарасына қатысты.

Поэзиялық шығармадағы көркем түр, тіл, өлең өрнегі өз алдына оқшау, бөлек қаралмай, бір - бірімен сабақтас, тұтас алынып, олардың шығарма мазмұнын ашудағы мәнін анықтау тұрғысынан қарап талданады.

Көңілдегі сайрап жатқан ойды ықшам, көрнекті, ажарлы етіп ұсына алу, әрине суреткердің тіл байлығына байланысты.

Тойлыбай Құрманмолдаұлының «Ногоннуурдағы қызыл тастар» өлеңі де ақынның өзіндік ойлау, өзінше бейнелеу тәсілін аңдататындай.

*Омырауы өксік өрт, жаны жара,
Орқаш - орқаш, мүжілген бұжыр - бұжыр,
Үйдей - үйдей секпіл бет қызыл - қызыл.
Шомбал - шомбал, су шайған, жұмыр - жұмыр
Ашылмаған қабағы гұмыры бір...
Тіріледі мың сурет... Ойланамын,
Соғатындай тула бір бойда қаным.
Сәл кідірsem көретін секілдімін,
Ақ толқынмен солардың ойнағанын [106, 166].*

Шынайы шабыттан туған нағыз поэзиялық туындының мағыналық сыйымдылығы, көркемдік әсері де өлшеусіз ғой.

«...Бейнелі сөз не сөз тіркесінің өлеңнің мазмұнынан, идеясынан нәр алып, қуаттанып, әдеттегісінен гөрі анағұрлым зор мағынаға ие болып шығатынын мазмұн мен түр байланысының, мазмұнды көркем түрге айналдыратын поэзияның керемет күшінің ғажап бір көрінісі деп ұғуымыз керек» [142, 166.].

Қуанған Жұмаханұлының «Бес сала» өлеңіндегі төмендегі жолдар да адамның көркемдік танымын кеңейтеді.

*Аспаныңнан жаңбыр моншақ төгіліп,
Жатса сіңіп, қасат қарға көміліп.
Жалбыр бұлттар омырауыңа түнейді,
Жұлдыз ілген шың - суңгіге соғылып. [87, 266.].*

Шеберлікпен қолданылған троптың түрлері өлеңге сұлулық дарытып, ойды көркемдей түскен.

Қ. Қалиасқарұлы «Талантқа сай талап болса» атты мақаласында: «Халқымыз дүниеге өлеңмен көзін ашып, дүниемен қоштасатын жыр жанды, күй көңілді қасиеті бар жұрт. Анадан шыр ете құлағын әнмен аштырып аузына жыр үрлетіп өмірге араласқан қаламгерлеріміз әдебиетіміздің әлбетте поэзия жанрын дамытып келеді» - деп орынды пікір айтады. Аймақ оқушы қауымына ерте танылған «ойға жеңіл, жүрекке жылы тиер» өлеңдерін түйдегімен жазып көпшілік оқырманның ыстық ықыласына бөленген ақындар Байбатырұлы Имашхан, Мәулітұлы Зүлкәпілдердің туындыларын үздік деп танып, жақсы бағалайды.

Ғалым тағы да: «Сондай - ақ осы бір сөз маржанын жасаушылар сапында Даян Қалаубайұлы, Қауия Арысбайұлы, Тойлыбай Құрманмолдин, Кәкей Жаңжүңұлы, Зухай Шәріпақынұлы сияқты көптеген ақындар елерлік еңбек сіңіріп келеді. Әсіресе жалынды да жан тебірентер жыр иесі жас дарын Кәкей өзінен көп үміт күттіруде. Оның «Айхай Русь», «Анаға», «Отаным менің, айдыным», «Туған жер», «Бұлғыным» атты сезімге

тола лирикалары монғол қазақтарының әдебиет әлемінде жаңа жұлдыз туғанын бірден - ақ көрсете алады» [144, 126.]. – деді ғалым пікірін «Шұғыла» журналының 1975 жылғы (Өлгий – 1975) санынан ала отырып «Көкей ақынның жас ақын бола тұра өзгеден ерекше, өзіндік даралығымен поэзияға келіп қосылғанына» көзімізді тағы бір мәрте жеткіземіз.

Поэзия деген сөздің өлең - жыр деген мағынасынан басқа, ретіне қарай, көркемдік әсемдік деген мағынаны беретіні тегін емес. Поэзия терең, нәзік сезімнен туады. Ол көңілдің толқынын, жүректің лүпілін білдіреді. Жалпы поэзияға тән қасиет – айтылып, баяндалып отырған нәрсе жайлы ұғым, түсінік беру емес, оны бейнелі түрде сипаттау, суреттілік десек, осы ерекшелік лирикалық өлеңдерден айрықша байқалады.

Қуанған Жұмаханұлы «Таң» өлеңінде:

*Көкжиектен көгілдір,
Түн түндігі түріліп,
Шылбырын шық зерлеген,
Құлыншақ күн құлдырап,
Шешіліп шықты кермеден [89, 21 б.].*

Ақын күн шығып келе жатқан мезгілді қандай әсерлі суреттейді. Әрі халықтың тұрмыс - тіршілігінен туған сөздерді қолдану арқылы ұлттық сипаттағы үздік өлең үлгісін тудырған.

Монғолиялық қазақ ақындар лирикасында сөздерді әр алуан контексте ойнатып, құлпыртып, құбылтып, қайталап беруге өте шебер. Бұл барлық ақынның бүкіл шығармашылығына тән ерекшелік. Ақын өзіне қажетті әрбір сөзді лирикаларында бірнеше рет қайталаудан тартынбайды, қайта осындай сөздерді, ойлы сөз тіркестерін, суретті сөздерді өлеңнің шырайын шығаратын, көркемдік дәрежесін көтеретіндей етіп, өзінің айтар идеясына бағындырып қолдана білгені анық көрінеді. Ақын өлеңдерінде ұйқас үшін немесе буын санын толықтыру үшін

қолданылып тұрған басы артық сөздер жоқ, әр сөз, әрбір тіркес әр тармақ өз орнында тұр.

Байбатырұлы Имашханның «Бүркіт тау» өлеңіндегі табиғат көріністері арқылы ойды беру тәсілі тартымды.

*Дулығасы аспан төсін түрмеді,
Бұлт қалжыңдап бетіне су бүркеді.
Шың басында қыран бүркіт сілкініп,
Етегінде тауешкілер үркеді.*

немесе «Сырғалы суреті» атты өлеңінде:

*Шыршалар сыланбай - ақ сап қайыңдай,
Құбылып қалы кілем таңдайындай.
Алыстан жарқырайды Сырғалы көл,
Даланың маңғыл қасқа маңдайындай [88, 121 б.]*

Ал, ақынның сәтті теңеу, метафора, эпитет – образды сөздері қаншама!

Екі нәрсені салыстыра бейнелеу арқылы өлеңдегі өрнекті құлпырта түседі.

Осының бәрі тұтасып келгенде күрделі де қызықты сырлы әлем құрайды. Жырларындағы дархан даланың кешегісі мен бүгінгісі, мезгіл мақамдарынан биік тұрған уақыт рухы, қазақ халқының ұлттық этнографиясы мен психологиялық күйлерінен тамыр тартқан сұлулық, гуманистік сипат аса шырайлы, шуақты, жарқын.

Ақынның суреткерлік дәрежесі мен сөз қолдану мәдениеті де, оның шығармаларының көркемдік сипаты да қолданылған сөздердің жалаң сандық молдығынан емес, ішкі ой сұлулығын берерлік үйлесімді сөз асылын сұрыптап, талғап қолдана білуі арқылы танылады.

Сөздің әсерін арттыру мақсатында көркем шығармада кездесетін фигураның (айшықтың) бірі – қайталау болып келеді. Бұл жайында ғалым З. Қабдолов: «...қайталау – сөз әсерін күшейте

отырып, оқырман назарын айырықша аударғысы келген нәрсесіне құбыллысты бірнеше мәртебе қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу» [95, 239 б.]. деген еді. Ендеше осы қайталау көркем шығармаларда қолданылуына қарай бірнеше түрге бөлінеді: Жай қайталау, еспе қайталау, әдепкі қайталау, әдепкі қайталау – анафора, кезекті қайталау эпифора деп аталады.

К. Жаңжүңұлының «Спектакль үстінде» өлеңінен алынған мына бір шумаққа көңіл аударайық:

*...Қарғыс апат солдырмады не гүлді,
Қаниша бүтін қабырғадан сөгілді.
Қаниша шерлі Толганайлар егілді,
Қаниша жасы әжселердің төгілді [83, 56 б.].*

Өлең – кең алып қарағанда әлеуметтік құбылыстың уақыттық аясы артып, рухани мәні тереңнен қозғалады. Анафоралық тәсіл сезім қуатын күйлей өрнектесе, толымды ұйқасқа негізделген шендестіру амалы ақын жанының қызуы мен сындары ұғымын көтеріңкі әсермен бедерленген.

Ақын өзіне қажетті әрбір сөзді лирикаларында бірнеше рет қайталаудан тартынбайды, қайта осындай сөздерді, ойлы сөз тіркестерін, суретті сөздерді өлеңнің шырайын шығаратын, көркемдік дәрежесін көтеретіндей етіп, өзінің айтар идеясына бағындырып қолдана білгені анық көрінеді. Ақын өлеңдерінде ұйқас үшін немесе буын санын толықтыру үшін қолданылып тұрған басы артық сөздер жоқ, әр сөз, әрбір тіркес әр тармақ өз орнында тұр. Кәкей ақынның «Құмнан сусап құлағанда құмығып» деген өлеңі эпифоралық тәсілмен жазылған.

*Құмнан сусап құлағанда құмығып,
Демеп жібер, -
Әшейінде молшылығың не керек,
Шыңнан тайып жатқанымда жығылып,
Жебеп жібер, -
Әшейінде елшілігің не керек.*

Немесе:

*Ерлігіңді таршылықта көрейін,
Байлығыңды жаршылықта көрейін.
Иығыма күш түскенде көрейін.
Басыма бір іс түскенде көрейін.*

*Досым болсаң сүйемелдеп алып қал,
Қасым болсаң қасқая кеп шалып қал
Бұлаң құйрық, арзан күлкі ағайын,
Таныр болсаң, кезеңде танып қал [83, 42 б.]*

Кезекті қайталау – эпифора тәсілімен жазылған ақынның келесі бір өлеңі «Юуны төлөө уух вэ?» («Не үшін ішеміз?»))

Осы сатиралық өлеңінде автор қоғамда көрініс беретін жайсыз әдеттердің бірі үлкен - кіші арасында «айықпас дерт» боп тараған ащы судың өлегін сынға алады. Сол арқылы үлкен ойға жетелейді. Автор тілімен айтсақ: «Бір зауал жазалап, Күн сайын талқыға түсеміз. Жүр сауал мазалап, Осы біз не үшін ішеміз?» . Бұл өлеңді монғол тіліне аударсақ:

*Манайхан нийлэх дуртай
Мал болтол дампуурах зуршалтай
Ганцаараа хүртдэх
Гахай биш дээ! [144, 38 б.]*

Монғол өлеңіне тән ерекшеліктердің бірі – жол басындағы екпін – ұйқасқа құрылатын әдіспен жазылатындығы.. Монғол өлеңінің ұлттық формалық түрі – екпін ұйқасы көбінесе жол басындағы екі әріп бірдей болған сайын толыса түседі.

Кәкей ақынның өлеңі монғол тілінде жазылғандықтан монғол ұлтының өлеңдік формасының заңдылықтары ескерілген. Ал осы өлеңнің қазақшасына назар аударайық:

*«Ынтымақ түбі – бірлік» деп,
«Бірізуге» құмармыз.
Бірігіп ап дүрлізуге құмармыз.
«Өле ішкенше –
Бөле ішкен жақсы» – деп,
«Стакан түбін көре ішкен жақсы» деп,
Достар қолқалаған соң,
Құмар тарқамаған соң,
Солар үшін ішесің.
Ішесің де
Жалманыңнан түсесің [135, 53 б.].*

Өлеңде оқырман назарын өзіне аударатын бірнеше элементтер бар. Қазақтың «Ынтымақ түбі – бірлік» деген мәтел сөзі, мәтел сынды тілдік қолданыста көп кездесіп қалатын мәдениетті болмаса да «өле ішкенше –бөле ішкен жақсы» деген тіркес. Сондай - ақ контексте қайталанып келіп отырған

-бірігу, -бірлік, -бірігіп алып деген сөздердің үш рет; -өле ішкенше, -бөле ішкенше, -көре ішкенше және өлеңнің соңғы шумағындағы -ішесің сөзінің екі рет; сонымен қатар бірінші шумақта екі рет, екінші шумақта бір рет келіп тұрған -құмар сөзінің үш рет, яғни тармақ ішіндегі сөздердің қайталануы монғолшадан қазақша аудармасында да монғол тіліне тән заңдылықты сақтап қалып отыр. Кәкей ақынның өлең тіліндегі ұлттық ерекшелік ережесіне аса талғампаз, сөзге кіді, кірпияз екендігі таң қалдырады.

Өлеңді ары қарай оқығанда, әрбір мерекенің атымен басталатын шумақ тегіс осы жоғарыда көрсетілген тәсілдерді қатаң сақтай отырып жазылған. Мәселен, «Ал «Март» деген сөз – Бір - екі грамм тарт деген сөз», немесе «Жайраң қағып май келеді, Көңілге тым сай келеді», «Арасында «Күлкі күн» бар, Ал енді күлмейтұғын кім бар?» дегендей жалғаса береді. Өлең ойнақы тілмен жазылған. Ой бере алатын, толғандыра алатын, үздік туынды болуымен оқушысын баурай жөнеледі.

Монғолиялық жазушы, аудармашы С. Мағауияұлының: «Менің ойымша қазақ сөйлемдер көбінесе шағын сөзден, монғол сөйлемдер кейде тым көп сөзден (көптеген күрмалас сөйлемнен) тұрады құралады» деген пікірін жоғарыдағы өлең шумақтары дәлел болып тұрғандай. Мағыналық тұрғыдан өлең ешқандай да бөлшектеуге келмейді.

Өлеңді монғол тіліндегі нұсқасын ары қарай оқып көрейік:

*«Хүүхдийн өдөр» бас бий
«Үртэй бол жаргал»
Үүнийг эс тэмдэглэвэл нүгэл
«Нусгай хамартынхаа» төлөө
Нууцгай борынхоо төлөө
Сэтэрхий шүдэт ачийнхаа төлөө
Сэнжиг нь салаа охиныхоо төлөө
Хэний нь ч марталгүй хундага өргөнө
Хэсэж, хэсэж ирээд
Хаалгаар мөлхөж орно [144, 38 б.]*

Осы өлеңнің қазақшасы:

*Үлкен - кіші сағынар,
Балалар күні тағы бар.
«Балалы үй - базар» деген,
Мерекеді мына секілді.
Біраз «базарлап» қалмау –
Әкелеріне күнө секілді.
«Дымқыл мұрындарың үшін,
Тұқыл тұлымдарың үшін,
Кетік тістерің үшін,
Қожанәсір істерің үшін,
Айналайын қалқаларым,
Менің ішіп жүргенім
Өздеріңнің арқаларың» – деп,
Айтшылап - айтшылап келесің,
Есік еңбектеп енесің... [135, 53 б.]*

Бұл шумақтардың басында бала, базар, секілді деген сөздер екі реттен қолданылса, келесі шумақта үшін сөзі төрт рет (эпифора әдісімен) берілген. Бірақ сөздердің қайталануы өлеңнің мағынасына солғындық беріп тұрған жоқ.

Осы ретте қаламгер Ш.Нығышұлының мына бір пікірін келтіре кетудің зор мәні бар: «Ақын - жазушыларымыздың көбі, әсіресе, жас таланттарымыз монғол әдебиетінен оның өз тілінде сусындап, керегінше тәлім, өнеге алып, білім шеберліктерін, дарын таланттарын жетілдіріп келеді. Өз творчествосын монғол тілінде жасайтындар да туа бастады» [145, 226.] – деген пікірінің нақты дәлелі осы.

Кәкей Жаңжүңұлы поэзиясында алмастыру тәсілін де сәтті пайдаланады.

«Той көріністері» атты өлеңінде:

*Қызыққа қыран дала үздігуде,
Кім үйде отыра алар ізгі күнде.
Сексендер селк - селк етіп ат ерттетті,
Сегіздер жүйріктердің тізгінінде.*

Ақынның сексендер деп отырғаны қарттар, ал сегіздер деп отырғаны жеткіншек балалар болса керек.

Ақынның лирикасынан шендестірудің небір үлгілерін көруге болады.

*Әлі күнге қалған жоқ бала машық,
Баяғыдай құс көңіл ала қашып.
Жиырма бестің желікпе қиқуымен,
Қырқасынан қырықтың барам асып.
Шұқығандай сол көзім оң көзімді,
Талақ етті бұл кезім, сол кезімді.
Мініп өскен мойынға інілерім,
Келіп қапты құсырып ол да өзімді.*

*Хас жүйріктей жанса да талай бағым,
Қаскөй уақыт қоймады алайғанын.
Бара жатыр шөмейіп бал айларым,
Бара жатыр көбейіп самайда ағым [135, 29].*
«Қош, Көктем»

Шендестіру ақын лирикасында жаңаша және жақсы шыраймен көрінеді.

«Екі нәрсе қатар, яки қарама - қарсы келгенде арасындағы айырым көзге көбірек түседі. Биік пен аласа, ұзын мен қысқа, көрікті мен көріксіз, шебер мен олақ, ғалым мен надан қатар келгенде араларындағы айырмасын ашық көреміз» [137, 26.].

Фигураның ендігі бір түрі – сөз тастап кету, яки эллипсис. Кәкей ақынның «Емен» өлеңі.

*Өтті сол шақ, жалғыз - ақ күн «өлді» емен,
Қара жердің түп тамыры түршігіп...
Таңсәріде орнында желменен,
Желкілдейді бір шыбық [135, 42.].*

Қазақ тілінің бай сөздік қорын аса ұқыптылықпен орын- орнына орнықтыру арқылы олардың негізгі мағынасын тереңдетіп, кейде жаңартып, жаңғыртып қолданған.

Олардың ақындық сұрыптауынан өткен қарапайым сөздердің өзі жаңаша бір мағынаға ие болып, бұрынғысынан көріктене, әсерленіп шығады. Соның нәтижесінде ақындар өлеңдері ажарланып, айшықталып құбылып келіп отырады. Шығармада көркемдік құралдардың бір ғана түрі қолданылмайтыны белгілі. Бір өлеңде, тіпті бір шумақтың өзінде бірнеше көркемдік құралдардың түрлері қатар келіп, өлеңдердің қадір - қасиетін арттырып тұрады.

Монғолиядағы қазақ ақындар шығармаларының дені ұлттық ерекшелігімен айқындалады.

«Ұлттық ерекшелігімен көрінбеген шығарма тіпті көркем шығарма емес, неге десеңіз, көркемділік ең алдымен нақтылық,

нанымдылық, көркем өнердің қандай түрі болғанымен тек ұлттық негізде туады, ұлттық дәстүр, характер, ұғым, тіл, салт, әдет - ғұрып сияқты шындықта бар нақты элементтер мен категорияларды табиғи жолмен бойына жинайды».

Қуанған Жұмаханұлы «Бәйге» өлеңі.

*Жанарлардан жаңбырдай жас парлатып,
Боз көдесін жайлаудың аспанға атып.
Сөйгүліктер шашасын шаң шалмаған,
Адырнадай мәреден шыққанда атып [89, 19.]*

«Өлең неғұрлым образды, жанды суреттерге құрылған сайын ол көңілге жылы ұялайды, эмоциялық әсері арта түседі ғой. Образды ой мен сыршыл әуен астасып келген жағдайда өлеңнің құндылығы тіпті арта түсетіндігі мәлім. Мұндай өлеңдерді ақын Кеңес Ілиясұлынан көптеп кездестіруге болады» [100, 36]. -- деп көрсетеді Яки Ілиясұлы.

*Ақ көйлектің етегі дөңгеленіп,
Аққудайын ақ төсін желге беріп.
Қысып ұстап келеді ат тізгінін,
Арғымаққа ару қыз бермей ерік [100, 13.]*

«Қызқуар» деген өлеңінен алынған осы шумақта шабандоз қыздың әсем образы бейнеленген. Бұл өлеңде қыздың сыртқы жарастығын ғана емес махаббаттық ішкі толғанысы да сәтті жырланған.

*Жас жүрегі келеді - ау асықтырып,
Түлкі ілетін қырандай ғашық жігіт.
Тежеу керек ат басын, сүйсін бір сәт,
Аққан судай көңілі тасып тұрып [100, 13.]*

Бұл психологиялық толғаныс пен сыршыл образдардың астасып, әсем сурет болып өрілуі ақында өте шеберлікпен берілген.

Яки Ілиясұлы «Әткеншек» өлеңінде алма-кезек ауысқан тіршілікті «боз даланың тұғыры болған» әткеншек арқылы табиғи жеткізеді.

*...Айлар, жылдар жылжып жәй өтіпті алдан,
Ұрпақтарға талай бір жетіпті арман.
Менің дағы жастығым әткеншекте,
Сезіледі ілесіп кетіп қалған [100, 13.]*

Тойлыбай Құрманмолдаұлы «Шілдехана» өлеңіндегі ажалды өмірдің келеке етуі ақындық тапқырлық,

*Жақсы күн жаз күлкілі береке егін,
Ажалды өмір үні келеке гып.
Көтеріп кеудесіне нәрестені,
Жатқандай жалпақ әлем мереке қып...*

ал «Балуандар» өлеңі:

*Билеп шықты. Жол берді жүрт жарылып
Шойын әселке, шалқақ кеуде ақиық.
Далылдатып ауыр үлкен қанатын,
Жерден ұшып барады бір самұрық, – [106, 336.]*

деген жолдарда көз алдыға жанды бейне елестейді. Балуанды « ауыр үлкен қанатын жайып ұшқан самұрыққа» балауы да ұтымды.

*Қайсар тұлға қайыспастан сірескен,
Шымыр мүсін шықпас мәңгі бір естен...
Жеңімпаздың жүзінде алау ойнайды,
Жауырыны жерге тимей күрестен!...*

Қатшанұлы Шабдарбай «Бәйге» өлеңі:

*Шулайды халық шығады бөтен, таныс үн,
Елірді жүйрік, қызған жоқ білем жан үшін.
Атының басын жіберіп еркін, өзінің,
Келеді бала қамшымен осып намысын.
Шабандоз әлі құйын боп кетіп барады,
Сағым боп ұшып, оятып теуіп даланы.
Өмірдің өзі адамдар үшін бәйге ғой,
Бәйгесіз өткен минуттарым қаралы [138, 316.].*

Ш. Қатшанұлының бұл өлеңінде бәйгеге шапқан сәйгүліктер бірде құйын, бірде сағым болып көз алдымыздан өгіп жатады. Өлеңнің соңғы екі тармағында философиялық ой түйінделеді. Өршіл рухқа шақырғандай болады.

Байбатырұлы Иماشхан ақын да «Алаулап жана сала таң шырағы» атты өлеңінде:

*Алаулап жана сала таң шырағы,
Ауылдың оянады « аңшылары» ,
Қанатын қалт - қалт еткен қомдай салып,
Шағала түмсығымен шаншылады.*

*Ауылдың жастарын да билеп сауық,
Қойғандай биені де сирек сауып.
Желіден ағытылған қасқа құлын,
Барады нөқта – жібін сүйреп шауып, – [89, 316.]*

деген өлеңі шуақты ойға жетелейді. Иماشханға тән бір ерекшелік–іркіліссіз емін-еркін жырлау басым.

И. Байбатырұлының келесі «Тұрса да аспан төсі алаң-ашық» өлеңінде жазғы ауыл көрінісінің бір сәтін көз алдына жайып салады. Өлең шынайылығымен баурайды.

*Тұрса да аспан төсі алаң - ашық,
Құяды бұршақ, жаңбыр араласып.
Өткіңші өте бере төбесінен,
Өресін бүкіл ауыл салады ашып.*

*Келіндер кезкүйрықпен « жағаласып» ,
Оның да тоқтатпайды араны ашып,
Қойса да айбар етіп тымақ байлап,
Жас құртты барады, өне ала қашып [88, 256.]*

Ақын Рысбек Зұрғанбайұлының «Махамбет» өлеңінде

*Өзің жайлы ой теңізге батам көп...
(Отсыздығым кіл жанымды жатар жеп!)
Өрт сезімнің от жүректің иесі,
Мөрт мінездің түп атасы Махамбет!*

*Селін кешіп тұл тағдырының қатал бек,
«Кескекті ердің сойы» болған Махамбет.
Алмас қылыш, алдаспан сөз туысып,
Жүрегіңе тоғысты егіз – қатар кеп, – [118, 146.]*

деп ағынан ақтарылады. Ғажайып биік рухтың иесі болған, жауына жасын болып түскен ақынның ерлігін мадақ етеді. Дауылпаз ақын образын алдаспандай жарқылдаған жолдармен сәтті, тапқыр бейнелейді. Бұл азаттық үшін арпалысқан Махамбет сынды ақынға бағышталған жыр-ескерткіш.

Ақын Садырбек Далайұлының өлеңдерінде қазақ халқының жақсы салт-дәстүрі мен этнографиялық көріністері өзіне тән ерекшелікпен тартымды жырланады. Ақындардың өлеңдерін оқып отырғанда олардың үнемі ізденіс үстінде екенін байқаймыз. Ақынның «Жолаушы», «Сыбызғы сарыны» т.б. өлеңдері бұл

ойымызға дәлел бола алады. Көптеген ақындар туындыларына тән бір жылы ағыс оқырман көңіліне шуақ сыйлап, жанынды жадырата түседі.

Көркем тіл, образдылық – Монғолия қазақтары поэзиясы үшін бір байлық. Мұны атап айту қажет. Монғолия қазақтары поэзиясы үшін екінші арна – тарихи-этнографиялық сипат! Ұлттық салт-дәстүрге адалдық, оны өлеңге өрнек ету – екінші арна, екінші бір ерекшелік.

Түйіндей айтқанда, Монғолиядағы қазақ поэзиясының мазмұны терең, тілі бай. Өйткені ақындар үнемі ізденіс үстінде болғаны байқалады. Соның нәтижесінде тілдің бояу - нақыштарында соны қолданыстар баршылық. Өлеңдердегі орынды баламалар халықтың өмір - салтынан алынғандықтан, халықтың ұғым түсініктерімен қабысып отырады. Оқырманның өсемдік сезімін оятып таңдай қақтыратын тың, соны бейнелі сөздер де аз емес. Талғампаздықпен қолданылған балау - салыстыру, ажар - айшық, ауыстырулар біз сөз етіп отырған кезеңдегі ақындар шығармаларынан молынан орын алған. Сонымен, Монғолиядағы қазақ поэзиясы қара шаңырақтағы қазақ әдебиетінің бір бұтағы десек орынды болмақ.

Ғалым З.Бисенғали: «Бүгінгі әдебиеттану ғылымы мен тарихы әдеби шығармалар мен құбылыстарды, бағыттарды көкке көтеру мен оған дәлелсіз күдіктене қараудың кесел көріністерінен арылып, тұрпайы социологиялық талдаулар мен дәлелсіз пікірлерді, дауларды артқа тастап, ғылыми фактілерге негізделген байсалды зерттеулерге тоқталды. Күн санап қосылып жатқан «көненің көзі» – әдеби мұраларымыздың көбеюі, ғылыми-зерттеу жұмыстарының тәжірибесі мен этикасының, эстетикасының артуы осының айғағы» [120, 4 б.] деп айтқан пікіріндегі «күн санап қосылып жатқан» мұрағаттардың бірі де осы диаспорада жасалған әдебиет деп айтуға болады.

Оны зерттеп, зерделеп әдебиет тарихына қосу басты парыз.

Өйткені төрт құбыламызды түгендейтін уақыт келді. Егемен ел болып, тәуелсіздікке қол жеткіздік. Ендігі басты міндеттің бірі сыртта жүрген қазақ диаспорасының мәдени - әдеби мұрасын жалпы қазақ атты халықтың рухани қазынасының бір тармағы ретінде қарау. Осы арқылы ұлттық идеяның ұлы дiңгегiн нықтай түсуiмiз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ақыт хажы. «Ғахылия». Құрастырған Шынай Рахметұлы. Өлгий, 1992. 256
2. Қалиасқарұлы Қ. Монғолиядағы қазақ әдебиеті. – Алматы, «Арыс», 2009. – 130 б.
3. Бопайұлы Б. Иман жырау Ақыт қажы Үлімжіұлы. «Көш» газеті, 2001, №1, -4 - б
4. Әуезов М. Әдебиет тарихы. -Алматы, 1991 226-б.
5. Қалиасқарұлы Қ. Монғолиядағы қазақ зиялылары // Шалқар. – 1993. – №21 – 12 – бб.
6. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Алматы: Санат, 1995. 86-98 беттер.
7. Ақыт қажы. Жиһаншаһ. Жыр, толғау, қисса, дастандар. – Өлгий, 1994. – 15-б
8. Ақыт қажы Үлімжіұлы. Қажыбаян. Өлгий, 1991. – 123 б.
9. Мұхамәдиұлы Қ. Монғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы», Алматы, 2000. 448 б
10. Алланың көркем есімі // Құраст. Қадыров М. Алматы, 2008. – 88 бет.
11. Омаров Д. Ұлылар үндестігі (Абай мен Мұхтар Әуезов дүниетанымдары туралы философиялық толғамдар).- Алматы, Санат, 1999.-176 б
12. Ақыт Үлімжіұлы Ақыт. Ахирет-баян. Өлгий, 1993 ж.–150 б.
13. Шәкәрім. Қазақ айнасы. Өлеңдер мен поэмалар. Алматы: Атамұра, 2003.– 141 б.
14. Шетел әдебиеті / Құрастырған Бекбаев Ә. Алматы: Мектеп, 1972.–281 б.– 125-б
15. Абай. Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ: Өлеңдер. Поэмалар. Аудармалар. Қара сөздер.–Алматы, Білім, 2010.–304 б.
16. Ибрагим Д. Адамзаттың асыл тәжі (Мұхаммед (с.а.у.) пайғамбардың өмірі. I Мекке кезеңі.– Алматы, 2003.–.125-б

17. Есім Ғ.Сана болмысы. 9-кітап. Алматы: Қазақ университеті, 2005.–279-280 бб.
18. Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі //Ауд. Х.Алтай.– Медине, Мұнаууара Сауд Арабия, 1991.–600 б.
19. Қорқыт ата кітабы.Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос // Орыс тілінен ауд. Ә.Қоңыратбаев, М. Байділдаев.–Алматы: Жазушы, 1986.–128-129 бб.
20. Абай. Қалың елім, қазағым... Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.
21. Сауытбеков С. Сөз төркіні. Зерттеулер, мақалалар, көсемсөздер. – Көкшетау, 2003.–56б.
22. Сауытбеков С.Л. Үлес (өлеңдер жинағы) Алматы, «Жазушы», 1978, 45 бет.
23. Есім Ғ.Сана болмысы. 10 - кітап. Алматы: Қазақ университеті, 2007.–271-272 бб.
24. Шапағат. Көкшетау: Көкшетау университеті, 2003. – 97 б.
25. Қажыбай Фазыл . Шапағат. Көкшетау: Көкшетау университеті, 2003. – 97 б.
26. «Қазақстан Республикасының Конституциясы», Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды, Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996 ж., № 4, 217-құжат.
27. «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы», Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі № 151 Заңы, Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1997 ж., № 13-14, 202-құжат.
28. Жаңжұнұлы К. Қош, Көктем. – Өлгий, 1992. – 198 б
29. Жаңжұнұлы К. Жаңжұнұлы К. Жауқазын. – Өлгий, 1981. – 54 б.
30. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. Алматы: «Алатау», 2005.–330 бет.

31. Мырзахметұлы М. Қазақстан – хас сақ мемлекетінің мұрагері / «Қазақ әдебиеті» газеті. Алматы, №30 (2982). 2006. – 4-5 беттер.
32. Есім Ғ. Сана болмысы. Алматы: «Қазақ университеті». – 310 бет.
33. Жұртбаев Т. Дулыға. – Алматы:, Жалын, 1994. т.1. – 368 б.
34. Иманғазинов М. «Сақ Анахарсис және оның тарихи-әдеби орны» // «Қазақ тарихы» журналы, №1 (106), қаңтар-ақпан, 2011.
35. Қазақтар. Энциклопедия. Алматы.– 1999. – 400 бет.
36. Сәтбаева Ш. Әдеби байланыстар. Алматы, Жазушы.– 1974. -216 бет.
37. Есім Ғ. Сана болмысы. Алматы, Қазақ университеті. – 1997. – 223 бет.
38. Шәкәрім Өлеңдер мен поэмалар. Алматы, Жалын. – 1988. – 252 бет.
39. Есім Ғ. Қазақ философиясының тарихы. Алматы, Қазақ университеті. 2006. – 215 бет.
40. Көкшетау жас ақындар антологиясы. – Көкшетау: «Мир печати», 2010. – 35-б
41. Бұхари, Рикақ, 15. 40 хадис аясында. Көркем мінез-құлық. Хикмет баспа үйі. ЖШС. 2011
42. Елубай С. Қияметқайым ғасыры. «Жалын» республикалық әдеби-көркем және әлеуметтік журнал, 2011, №7.–28-52 бб.
43. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі. – Алматы: Мерей, 1995. – 298 б.
44. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. I том. А-Ә. «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы. Алматы – 1998. – 720 б.
45. Әбілқасымұлы С. Оспан батыр. Роман. Алматы, «Ана тілі» ЖШС, 2001 ж. 300 бб.
46. Бөкей О. Кербұғы. Алматы: Атамұра. – 2003. – 84-б.
47. Бөкей О. Таңдамалы. I том. Алматы: Жазушы. 1994. – 212-б.

48. Әбілқасымұлы С. Ақиықтың ақырғы балапаны». Алматы: Білім. – 1997. – 232-б.
49. Асқар А. Алтай новелласы. – Алматы: Өлке. – 2001. – 327 б.
50. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. Алматы: Алатау, 2005–330 б.
51. Жұмабаев М. Шығармалар. Алматы, 1989. – 252 б.
52. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы: Жазушы, 1990. – 352б
53. Есім Ф. Қазақ философиясының тарихы. Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті. – 2006. – 216б
54. Бәмішұлы Б. Тұмарлы таң. – Алматы: Көркем баспасы, 2003. – 519 б.
55. Қалиасқарұлы Қ. Монғолия қазақтарының әдебиеті. – Өлгий, 1993. – 85 б.
56. Құмарұлы К. Кәрібоз. Өлеңдер мен дастандар. – Астана: Елорда. – 2001. – 255 б.
57. Жолдасбеков М. Ел тағдыры – ер тағдыры. – Алматы: Санат, 1997. – 685 б.
58. Бұшатайұлы М. Жібек бұйда тағылған Ойсылқара. Жұлдыз. №2. 1993
59. Кәпұлы Д. «Бүлдірген ағып түскенше», Астана, «Фолиант» баспасы, 2011 жыл
60. Қарағызұлы Бауыржан. «Өң. Мен. Түс.» Алматы, «Жалын баспасы» 2011ж.
61. Кәкішев Т. Оңаша отау. Алматы – 1982. – 300 бет.
62. Жұмаханов Қ. Жыр баптап, шәкірт баулыған. Сын сыры. – Өлгий, 1985. – 146 б.
63. «Шұғыла» журналының 1970-1993 жылғы сандары
64. «Жаңа өмір» газеті. 1975-1980 жылғы сандары.
65. Қалиасқарұлы Қ. Монғолия қазақтарының ауыз әдебиеті. Өлгий – 1968.
66. Халық жырлары. Өлгий – 1970. – 450 бет.

67. Халық ақындары. Өлгий – 1972.– 396бет.
68. Шеберлік деңгейі. Өлгий – 1985.– 400 бет.
69. Яки Ілиясұлы. Қаламгер парызы. Өлгий – 1978. – 350 бет
70. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі. – Алматы: Мерей, 1995.– 298 б.
71. Сейітжанұлы З.Шыңжаң қазақ әдебиеті.–Алматы:Қазақ университеті,1999.– 185 б.
72. Қалиасқарұлы Қ. Монғолия қазақтарының әдебиеті. – Өлгий, 1993.–85 б.
73. Қалиасқарұлы Қ. Монғолиядағы қазақ зиялылары // Шалқар.– 1993.–№21 бб.
74. Замана жыршылары//Құраст.Қалиасқарұлы Қ.Қажыбайұлы С.– Өлгий,1989.– 390 б.
75. Мұхамәдиұлы Қ. Монғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы» Алматы,2000. 448 б
76. Субханбердина Ү. Ғашық наме. – Алматы, 1976. – 11 б.
77. Сейітжанов З. Ақыт ақын. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. 127 б.
78. Нығышұлы Ш. Біз шұғылаға қалай жеттік // Шұғыла.–1970.– №1.–5- 9 бб.
79. Кәкішев Т., Дүйсенов М. Ұлы Октябрь шуағы.– Алматы:Мектеп,1981.–133 б.
80. Қаратаев М. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1974.— Т.2. – 183 б.
81. Шәріпақынұлы З. Өлеңдер // Жаңа талап. – 1968. – №1. – 19- 26 бб.
82. Қабылханұлы Ө. Жаңа өлеңдер // Шұғыла. – 1983. – №3. – 52 -53 бб.
83. Жаңжұнұлы К. Маусым. – Өлгий, 1981.– 54 б.
84. Байбатырұлы И. Жүрек толқындары. – Өлгий, 1983. – 203 б.
85. Ілиясұлы Я. Қаламгер парызы. – Өлгий, 1979. – 122 б.

86. Мұхамедиұлы Қ. Монғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы». Алматы: 2000. – 448 б
87. Жұмаханұлы Қ. А. Бабиұлы шығармашылығы: Монография. – Алматы, 1992. – 299 б.
88. Байбатырұлы И. Алтын сарай. – Өлгий, 1989. – 150 б.
89. Жұмаханұлы Қ. Іңкәр сезім. – Өлгий, 1982. – 127 б.
90. Бисенғали З. ХХ ғасыр басындағы қазақ романы.-Алматы: Өлке, 1997.-268б.
91. Абайдың қара сөздері/Редакторлаған Х. Сүйіншәлиев.–Алматы: Ел,1993.-98 б.
92. Баятұлы Е. Жақсы жырға жан құштар//Шұғыла. –1991. – №1. – 21–26 бб.
93. Мәулітұлы З. Ғашық жүрек. – Өлгий, 1988. – 82 б.
94. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993. – 623 б
95. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1982. – 365 б.
96. Белдеубайұлы Д. Жыр жиһазы қандай? // Шұғыла.–1989.– №2. – 24-30 бб.
97. Нарымбетов Ә. Қазіргі поэзиядағы дәстүр тұтастығы. Қазақ поэзиясындағы дәстүр ұласуы. – Алматы: Жазушы, 1981. – 260 б.
98. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: Жазушы, 1993.–623 б.
99. Негимов С. Тойлыбай толғаныстары // Қазақ әдебиеті. – 1998. - 18 ақпан.
100. Илиясұлы Я. Сегіз қырлы, бір сырлы ақын//Шұғыла.–1993.– №1.–28-31 бб.
101. Арысбайұлы Қ. Жол басы. – Өлгий,1969. – 172 б.
102. Ташанбайұлы М. Жаңа өмір. Өлеңдер. – Өлгий, 1975. – 14 - 15бб.
- 103.Қобда өзен толқыны. Жинақ / Құрастырып, редакторлаған Ш. Қатшанов. – Өлгий, 1975. – 208б.

104. Белдеубайұлы Қ. Жаңа өлеңдер // Шұғыла. – 1986. – №6 – 85 б.
105. Айбергенов Т. Өрнекті өлең өрісті // Жұлдыз. –1967. – №10. – 38-46 бб.
106. Құрманмолдин Т. Монғолиям–миуа бағым. – Өлгий, 1982. – 158 б.
107. Бұшатайұлы М. Қайдасың көктем. Өлеңдер//Шұғыла.–1976.– №1.–13-18 бб.
108. Зейнешқызы Г. Жарқырап атқан таңдарым. – Өлгий, 1972. –145 б.
109. Аяпова Г. М. Әуезовтің әдебиет теориясына қатысты ой-пікірлері // ҚазҰУ Хабаршы. Филология сериясы. –2004. – №6. (57). – 164-165 бб.
110. Шәріпақынұлы З. Сыр маржандары. – Өлгий, 1976. – 145 б.
111. Құмарұлы К. Кәрібоз. – Астана: Елорда, 2001. – 253 б.
112. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 143 б.
113. Жаңжұңұлы К. Жауқазын. – Өлгий, 1981. – 54 б.
114. Мәулітұлы З. Өлеңдер// Шұғыла, Өлгий, 1988. –3-4 бб.
115. Тебегенов Т // Қазақ әдебиетіндегі тұлға мәселесі. Ғылыми еңбектердің жинағы. – Алматы, 1998.– 82 б.
116. Мұқанов С. Жарық жұлдыз. – Алматы: Санат, 1995. – 268 б.
117. Мақатаев М. Аманат. – Алматы: Атамұра, 2002. – 303 б.
118. Зұрғанбайұлы Р. Ғалам саған ғашықпын. – Өлгий, 1987. – 186 б.
119. Базарбаев. М. Өлең-сөздің патшасы, сөз-сарасы.–Алматы: Жазушы, 1973.–256 б.
120. Бисенғали З. XX ғасыр басындағы қазақ романы.- Алматы: Өлке, 1997. - 268 б.
121. Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. – Алматы: Рауан, 1997.–222 б.
122. Есімов Ф. Хакім Абай. – Алматы, 1994. – 247 б.
123. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушы, 1987.–229 б.

124. Мауқараұлы А. Жаңа қанат қаққанда // Шұғыла. – 1983. – №3. – 43-45 бб.
125. Бағыбаева А. Есенберлин романдарындағы махаббат тақырыбы // Жинақта: М.Әуезов және әлем әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 390–393 бб.
126. Бәмішұлы Б. Тұмарлы таң. – Алматы: Көркем баспасы, 2003. – 519 б.
127. Тоханов Б. Өлеңдер // Шұғыла. – 1989. – №1.–80 б.
128. Исқақов М. Халық календары. Алматы:Қазақ мемлекеттік баспасы,1963.–210 б.
129. Орайханұлы С. Аяулы дүние. – Өлгий, 1987. – 116 б.
130. Майтанов Б. Сөз сыны. – Алматы: Ғылым, 2002. – 145 б.
131. Илиясұлы К. Түз түлегі. – Өлгий, 1980. – 126 б.
132. Мәгежұлы С. Өлеңдер // Шұғыла. – 1991. – №1. – 10-11 бб.
133. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. –336 б.
134. Әбдіғазизұлы Б.Шәкәрім поэзиясының көркемдік қайнары.– Қарағанды,2003.– 144 б.
135. Жанжұндылы К. Қош, Көктем. – Өлгий, 1992. – 198 б.
136. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы.–Алматы: Санат, 1994.– 448 б.
137. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі/Редакторы Ахметов З.– Алматы:Ана тілі,1996.–220 б.
138. Қатшанұлы Ш. Көрімдік. – Өлгий, 1969. – 120 б.
139. Бактыбайұлы Қ. Жаңа өлеңдер // Шұғыла. – 1983. – № 3. –23-24 бб.
140. Омаров І. Әдеби толғамдар. Алматы: Жазушы, 1988. – 230 б.
141. Илиясұлы Я. Көңіл көктемі. – Өлгий, 1978. – 128 б.
142. Кенжебаев Б. Жылдар жемісі. – Алматы: Жазушы, 1984. – 299 б.
143. Қалиасқарұлы Қ. Талантқа талап сай болса // Шұғыла. – 1975. – №2 (68). – 10–16 бб.

- 144.Какей Ж. Диваажинд залрахын нууц.—Улаанбаатар:Есөн эрдэнэ хэвлэлийн хоршоо, 1994.—65 ц.
- 145.Нығышұлы Ш. Біз шұғылаға қалай жеттік//Шұғыла. — 1970. — №1.—5- 9 бб.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
---------------	---

ҚЫСҚА ӘҢГІМЕЛЕР

Жан дауа.....	5
Сағыныш.....	9
Күн қызы.....	14
Нәр.....	15
Тұмар мұң.....	16
Қызық лебіз.....	17
Әбу.....	20
Запыран.....	22
Өмірзая.....	25

ЭССЕ-ЕСТЕЛІКТЕР

Жақсы адам – басқаға жақсылық жасаған адам.....	36
Әке сенімін ақтаған.....	40
Өткен күнде белгі бар... ..	45

ӘДЕБИ СЫН, ЗЕРТТЕУ

Алтайдан ұшқан ақиық	
Ақыт ақын.....	52
Ақын Ақыт қажы және Ислам ұлағаты.....	53
«Әуелі Әліп – Алланың есім заты, кітапта ғаян болар мың бір аты»	57
Ақыт қажының «Мұнаджат хази әл-хажат» туындысы.....	65
Ақыт ақын шығармашылығының зерттелуі.....	79
Сөз. Сөз өнері. Сейтен Сауытбеков «Сөз төркіні».....	85
«Адамға екі-ақ нәрсе тіректегі, бірі-тіл, бірі-ділің жүректегі».....	96

Анахарсис – сак ғұламасы.....	100
Қазақ әдебиетінің әлем әдеби мұраларымен байланысы (Шәкәрімнің «Крез патша» поэмасы және Солон)	104
Жүрші, әке, намазға жығылайық! (Жас ақындар поэзиясында Ислам құндылықтарының жырлануы)	108
Алтай тауының аясында.	118
Дүниеде дүр рухым – думан кешкен.....	124
Мен - тәңірім шашқан тары едім... (Ақын Д. Кәпұлының поэзиясы негізінде).....	143
Қаламның ұшымен әлемнің сезімін түрленткен (Ақын Б.Қарағызұлының поэзиясы негізінде).....	155
Монғолия қазақтары әдебиетіндегі әдеби сынның тууы мен калыптасуы.....	160
Қазақ поэзиясының өркенді бір бұтағы Алтайдан жеткен азаттық әуен.....	188
Қиырдағы қазақы әуен серпіні.....	195
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.....	277

ЕРКЕГҮЛ АРЫҚҚАРАҚЫЗЫ

ТҰМАР МҰҢ

Әңгімелер

Эссе-естеліктер

Әдеби сын, зерттеу

Басуға 22.05.2015 г. қол қойылды.
Пішімі 60x84/16. Көлемі 16,8 баспа табақ.
Таралымы 500 дана.

«Көкше» Академиясы баспасы
020000, Көкшетау қаласы, Капцевич көшесі, 243

ЕРКЕГҮЛ АРЫҚҚАРАҚЫЗЫ

МХР, Баян-Өлгей қаласында дүниеге келген.

1994 жылы орта мектепті алтын медальмен аяқтады.

1998 жылы Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетін бітірген.

1999 жылы Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің қазақ әдебиеті кафедрасында ізденуші, 2000 жылдан әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, қазақ әдебиетінің сыны мен тарихы кафедрасының аспиранты бола жүріп, 2005 жылы «Монғолия қазақтарының поэзиясы және ақын К.Жаңжұңұлы шығармашылығы» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады.

2007 жылы Білім беру мен тестілеудің мемлекеттік стандарттарының ұлттық орталығында «Қазтест» секторының бас маманы болып қызмет атқарды.

2008 жылы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Отырар кітапханасы» Ғылыми Орталығында аға ғылыми қызметкер, 2010 жылдан «Көкше» Академиясы «Қазақ филологиясы және жалпы ғылыми пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, қазіргі уақытта аталмыш оқу орнының Гуманитарлық-педагогикалық факультетінің доценті, «Қазақ филологиясы және шет тілдері» кафедрасының меңгерушісі болып жұмыс істейді.

«Күн қызы» атты қысқа әңгімелерінің топтамасы жастардың «Жас қаламгер» әдеби басылымында (Астана: Арай, 2007), «Көкшетау» ғылыми-танымдық, әдеби көркем журналында (2009), «Жұлдыз» Қазақстан Жазушыларының әдеби-көркем журналында (2011, 2012) жарық көрді.

«Монғолия қазақтарының поэзиясы және ақын К.Жаңжұңұлы» атты монографиясы, 2009 жылы (Алматы «Ақотау» баспасы), «Шетелдегі қазақ әдебиеті» оқу құралы 2011 жылы (Көкшетау, «Мир печати» баспаханасы) сонымен қатар 60 тан астам ғылыми мақалалары, баяндамалары халықаралық-республикалық әр түрлі басылым беттерінде, ғылыми - теориялық конференцияларда жарық көрді.